

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XLIX
ЧАЧАК, 2019.

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

2

C
P 7-391 1-16

ISSN 0350-7262

9 770350 726004

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

UDK
ISSN

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLIX**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XLIX**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLIX**

ЧАЧАК, 2019.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Ксенија ДУЊИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ

Фотографија на корици

Камена скулптура лава, Чуљевина, Пријевор
(фото. Саша Савовић, 2007)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема

„Артера” доо, Чачак

Штампа

„Артера”, Чачак

Издавач

Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Александра ГОЈГИЋ / Aleksandra GOJGIĆ / Aleksandra GOJGIC	7
Вујадин ВУЈАДИНОВИЋ / Vujadin VUJADINOVIĆ / Vujadin VUJADINOVIC	
СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА КАСНОАНТИЧКЕ МЕМОРИЈЕ И НЕКРОПОЛЕ У ПРИЈЕВОРУ (ЧУЉЕВИНА) 1977. ГОДИНЕ	
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF LATE ANTIQUITY FUNERARY MEMORIA AND NECROPOLIS IN PRIJEVOR (CULJEVINA) 1977.	
LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE LA MÉMOIRE DE L'ÉPOQUE ANTIQUE TARDIVE ET DE LA NÉCROPOLE À PRIJEVOR (CULJEVINA) 1977	
М. А. Никола МИНОВИЋ / Nikola MINOVIĆ, MA / Nikola MINOVIC, M.A.	25
ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА СРЕДЊЕГ ВЕКА (1. ДЕО)	
FARMING WORKS EXECUTED BY DEPENDENT POPULATION IN SERBIAN COUNTRIES OF THE MIDDLE AGES (1st part)	
LES BESOGNES AGRICOLES DE LA POPULATION VASSALE DANS LES TERRITOIRES SERBES DU MOYEN-ÂGE (1ÈRE PARTIE)	
Јереј др Слободан С. ЈАКОВЉЕВИЋ / Priest Slobodan S. JAKOVLJEVIĆ, PhD / Slobodan S. JAKOVLJEVIC, DR, Prêtre	41
НЕКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ О БЕЗАМА ИЗМЕЂУ ПРЕПИСИВАЧКЕ ШКОЛЕ У МАНАСТИРУ РАЧИ СА ОБЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ МАНАСТИРИМА	
ASSUMPTIONS ON THE CONNECTIONS BETWEEN THE SCHOOL OF SCRIBES OF THE RAČA MONASTERY AND THE MONASTERIES OF THE OVČAR-KABLAR GORGE	
CERTAINES SUPPOSITIONS ENTRE L'ÉCOLE DE TRANSCRIPTION AU MONASTÈRE RACA AVEC LES MONASTÈRES DE L'OVCAR-KABLAR	
Братислав Н. СТОЈИЉКОВИЋ / Bratislav N. STOJILJKOVIĆ / Bratislav N. STOJILJKOVIC.	51
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ / Svetislav Lj. MARKOVIĆ / Svetislav Lj. MARKOVIC, Dr	
ЖИВОТ И ДЕЛО НИКОЛЕ ТЕСЛЕ У ОГЛЕДАЛУ ШТАМПЕ НА ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ 1889–1943. ГОДИНЕ	
LIFE AND WORK OF NIKOLA TESLA MIRRORED BY THE FRANCOPHONE PRESS 1889–1943.	
LA VIE ET L'ŒUVRE DE NIKOLA TESLA DANS LE MIROIR DE LA PRESSE EN LANGUE FRANÇAISE 1889-1943.	
Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ / Mina JELESIJEVIC / Mina JELESIJEVIC.	83
ТКАЧКА РАДИНОСТ У ОКОЛИНИ ЧАЧКА	
WEAVING CRAFTSMANSHIP IN THE SURROUNDINGS OF ČAČAK	
LE TRAVAIL DOMESTIQUE DE TISSAGE DANS LES ALENTOURS DE CACAK	

Милош БОЈАНИЋ / Miloš VOJANIĆ / Milos VOJANIC	91
ЕВАКУАЦИЈА САВЕЗНИЧКИХ АВИЈАТИЧАРА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	
EVACUATION OF ALLIED AVIATORS FROM YUGOSLAVIA DURING THE WORLD WAR II	
L'ÉVACUATION DES AVIATEURS ALLIÉS DE LA YOUGOSLAVIE DE LA DEUXIÈME	
GUERRE MONDIALE	
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ / Miloš TIMOTIJEVIĆ, Ph.D. / Milos TIMOTIJEVIC, DR	103
ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У ОТАЏБИНИ И АМЕРИЧКИ АВИЈАТИЧАРИ : ПРИМЕР	
СПАСАВАЊА И ЕВАКУАЦИЈА ПОСАДЕ АВИОНА Б-24 ЛИБЕРАТОР КОЈИ ЈЕ ПАО	
У СЕЛО РАКОВА ПОРЕД ЧАЧКА	
THE YUGOSLAV ARMY IN THE HOMETLAND AND AMERICAN PILOTS: EXAMPLE OF RESCUE	
AND EVACUATION OF THE CREW OF THE AIRCRAFT B-24 LIBERATOR WHICH CRASHED	
IN THE VILLAGE OF RAKOVA NEAR ČAČAK	
L'ARMÉE YOUGOSLAVE EN PATRIE ET LES AVIATEURS AMÉRICAINS: EXEMPLE	
DE SAUVETAGE ET D'ÉVACUATION DE L'ÉQUIPAGE DE L'AVION B-24 LIBÉRATEUR	
QUI TOMBA DANS LE VILLAGE DE RAKOVA, PRÈS DE CACAK	
Др Раде РИСТАНОВИЋ / Rade RISTANOVIĆ, PhD / Rade RISTANOVIC, DR	127
ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ РАВНОГОРСКОГ КОМАНДАНТА МАЈОРА ПРЕДРАГА РАКОВИЋА:	
ОФИЦИРСКИ ДОСИЈЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	
CONTRIBUTIONS TO THE BIOGRAFY OF THE RAVNA GORA COMMANDER, MAJOR PREDRAG	
RAKOVIC: OFFICERS' FILES OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA	
LES COMPLÉMENTS À LA BIOGRAPHIE DU COMMANDANT DE LA RAVNA GORA, LE MAJOR	
PREDRAG RAKOVIC : LE DOSSIER D'OFFICIER DU ROYAUME DE L'ARMÉE DE LA YOUGOSLAVIE	
Др Милош РАДОВАНОВИЋ / Miloš Radovanović, Ph.D / Milos RADOVANOVIC, DR	141
ГРАДИТЕЉИ ЧАЧКА. МАЈСТОРИ, ПРЕДУЗИМАЧИ И ПРОЈЕКТАНТИ ДО ДРУГОГ	
СВЕТСКОГ РАТА	
BUILDERS OF ČAČAK. CRAFTSMEN, ENTREPRENEURS AND DESIGNERS BEFORE	
THE SECOND WORLD WAR	
LES CONSTRUCTEURS DE CACAK : LES MAÎTRES DE CONSTRUCTION, LES ENTREPRENEURS	
ET LES ARCHITECTES JUSQU'À LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE	
Гвозден ОТАШЕВИЋ / Gvozden OТАŠEVIĆ / Gvozden OTASEVIC	163
ДАЛИ СУ ЖИВОТ ЗА ОТАЏБИНУ	
THEY DIED FOR THEIR COUNTRY	
ILS ONT DONNÉ LEUR VIE POUR LEUR PATRIE	
Делфина РАЈИЋ / Delfina Rajić	169
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК ЗА 2019. ГОДИНУ	

904:726.821"652"(497.11)
902.2(497.11)"1977"

Александра ГОЈГИЋ

археолог, кустос
Народни музеј Чачак
agojgic@gmail.com

Вујадин ВУЈАДИНОВИЋ

археолог
vujadinovicvujadin@gmail.com

СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА КАСНОАНТИЧКЕ МЕМОРИЈЕ И НЕКРОПОЛЕ У ПРИЈЕВОРУ (ЧУЉЕВИНА) 1977. ГОДИНЕ¹

Посвећено Душанки Ранковић и Милени Икодиновић

АПСТРАКТ: *На месту случајног налаза камене скулптуре лава, као и њовинских остатака архитектуре (издубљени малтер, ојек и камен), обављена су археолошка истраживања на локалитету Чуљевина у Пријевору 1977. године. Том приликом констатована је и већим делом истражена касноантичка гробница (меморија) и некропола настала након рушења римског објекта. На основу налаза сребрне койче и предмета од стакла коришћење меморије датовано је у другој половини IV и почетак V века. Каснија некропола, са скелетно сахрањеним покојницима, услед недостижних гробних прилога није могла бити хронолошки прецизније одређена. Остаци одлике сахрањивања као што су оријентација скелета и формирање гробних венаца од камена и ојекте око покојника упућују на период средњега века.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Пријевор, лав, камена пластика, гробница, меморија, касна антика, некропола*

Приликом орања на имању Милутина Јовановића, на месту Чуљевина у Пријевору,

[1] Резултати ископавања Чуљевине доносе се на основу увида у документацију и налазе са истраживања Народног музеја у Чачку. Сама касноантичка гробница као и налази са Чуљевине обрађивани су у више наврата у вези са различитим прегледима касноримске материјалне културе и архитектуре. Погледи публикације: Аноним, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 1977. годину“, *Зборник радова Народног музеја, VIII* (Чачак, 1977), 235; Татјана Цвјетићанин, „Римска керамика из Чачка и околине“, *Зборник радова Народног музеја, XVIII* (Чачак, 1988), 116; Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ур. Милован Вуловић (Чачак: Народни музеј Чачак, 1993), 11; Мира А. Руџић, *Римско стакло у Србији* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, Центар за археолошка истраживања, 1994), 81; Радмила Зотовић, „Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка“, *Зборник радова Народног музеја, XXIX* (Чачак, 1999), 25-30; Гордана Милошевић, „Архитектура гробница у римским централнобалканским провинцијама од IV до VI века“ (докторска дисертација, Архитектонски факултет, 2006), 194-195, 588, Сл. 245; Александра Гојгић, „Римско стакло из Чачка и околине“, *Зборник радова Народног музеја, XXXVIII* (Чачак, 2008), 24, 34-35; Дејан Радичевић, „Сахрањивање у касноантичко доба на територији југозападне Србије“, Балкан, Подунавље и Источна Европа у римско доба и у раном средњем веку, ур. Игор Олегович Гавритухин, Станко Трифуновић (Нови Сад:

1971. године пронађена је камена скулптура лава (сл. 1), прелиминарно датована у средњи век.² Локалитет на коме је нађена налази се на ободу терасасто уздигнутог пространог платоа изнад корита на левој обали реке Каменице, око један километар узводно од њеног ушћа у Западну Мораву (сл. 2). Конфигурација терена и остаци шута на месту налаза камене скулптуре указивали су на постојање зиданог објекта. Археолошка истраживања

Музеј Војводине, Институт археологије Руске Академије Наука, 2019), 88-90.

Народни музеј Чачак у 2019. године планира наставак истраживања на овом локалитету. Како се увидом у документацију са старих ископавања дошло до нових, до сада непознатих и донекле другачијих података од до сада навођених чини се упутним сажето публиковати све доступне релевантне чињенице у вези са истраживањима Чуљевине 1977. године.

[2] Аноним, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 1977. годину“, 235.

Сл. 1. Чуљевина, Пријевор - камена скулптура лава (случајни налаз)

Сл. 2. Карта са положајем локалитета

ради идентификације локалитета Чуљевина обављена су 1977. године.³

Стратиграфија и архитектура грађевине

Сонда 1

Сонда 1, димензија 8 x 2 m постављена је тако да сече обод платоа правцем север-југ (сл. 3).⁴ Након што је уклоњен површински слој са травом и ситно издробљеним шутом од малтера и опеке на целој површини сонде, у северном делу ископа јавља се црна хумусна земља са понеким крупнијим речним облутком и незнатним траговима малтера и иситњене цигле. У јужном делу испод површинског слоја на дубини од 15 cm откривен је зид правца северозапад-југоисток (североисточни зид просторија 1 и 2), односно зид који се под правим углом надовезује на већ поменути према југозападу (попречни зид између просторије 1 и 2).⁵ Са североисточне стране, у нивоу круне првооткривеног зида, констатован је гроб број 1 (сл. 4).

Након уочавања зидова одлучено је да се њихове трасе прате површински просецањем источног и западног профила сонде. Правцем југоисток-северозапад дефинисано је постојање две мање правоугаоне просторије у низу - Просторија 1 и Просторија 2. Након тога, према северозападу, надовезујући се на претходне две, у истој оси откривена је још

[3] Ископавања су трајала од 17. до 28. октобра. Радовима су руководиле Душанка Ранковић (историчар уметности, кустос одељења за средњовековну материјалну културу и уметност) и Милена Икодиновић (археолог, кустос одељења за праисторијску и античку археологију). Недуго након завршетка ископавања, 16. децембра исте године, Душанка Ранковић је настрадала у саобраћајној несрећи на службеном путу. Овај рад је посвећен њој и Милени Икодиновић, првом школованом археологу Народног музеја у Чачку.

[4] За потребе овог рада коришћени су теренски дневник и оригинална техничка и фото-документација ископавања из 1977. године Народног музеја Чачак. Техничка припрема прилога за публикавање рад је Љубинке Павловић и Бојана Поповића, фотографије покретног материјала начинио је Марко Бојовић, на чему им захваљујемо.

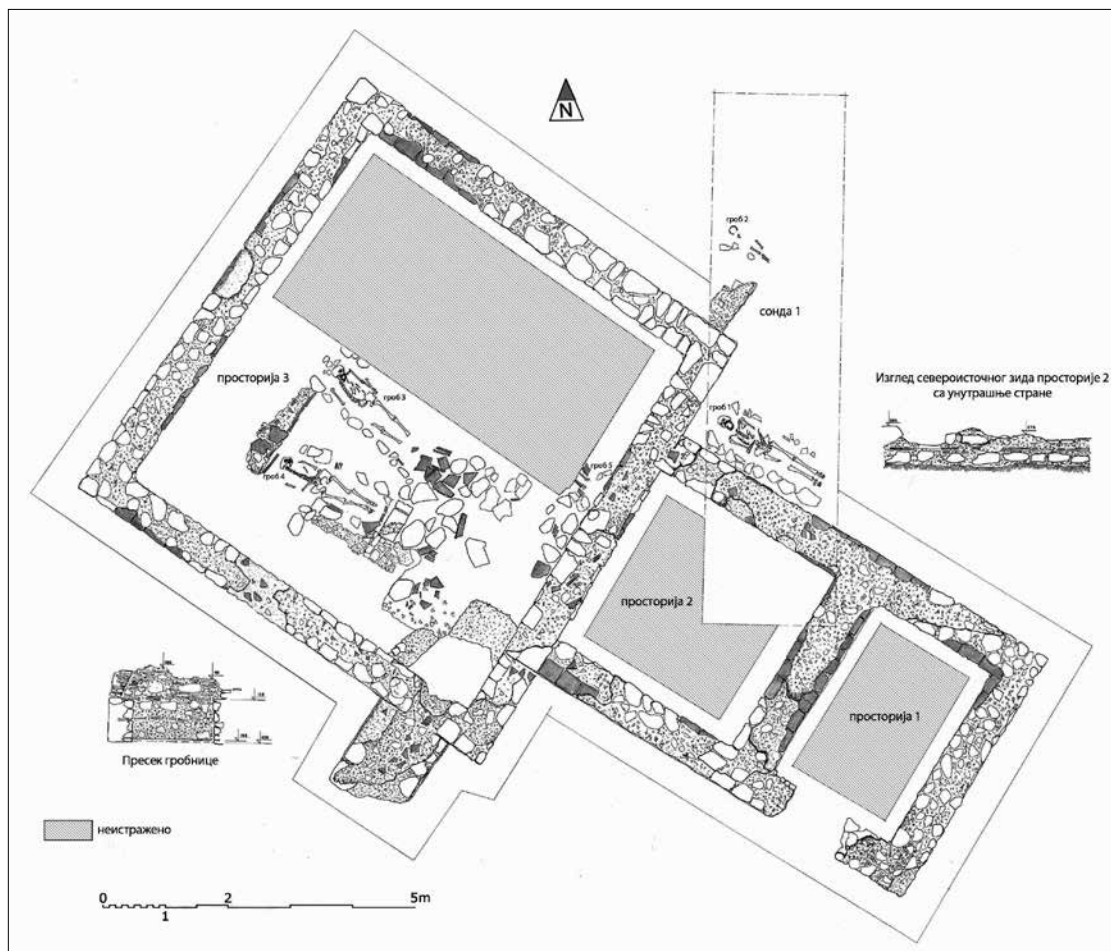
[5] Све висинске мере које су наведене у раду релативне су и потичу из дневника ископавања или су реконструисане са цртежа и фотографија. Апсолутна кота од које су одмераване висине током ископавања нажалост није позната.

једна већа одаја - Просторија 3. У северном делу сонде наспрам источног угла Просторије 3 откривен је гроб број 2 (сл. 5).

Просторије 1 и 2

Габарит просторија 1 и 2 дефинисан је површинским праћењем круништа зидова. Зидови су откривани веома плитко, одмах испод површинског слоја. Ове две просторије формирају један правоугаони простор спољашњих димензија око 6,40 x 4,30 m који је једним попречним зидом подељен на два дела.⁶ Просторија 1 која се налази на југоисточном крају грађевине правоугаоне је основе, дужом осом оријентисана правцем североисток-југозапад, унутрашњих димензија око 3 x 2 m. На њеном југозападном зиду постоји прекид у зидној маси у дужини од око 1,10 m. Просторија 2 пружа се према северозападу од Просторије 1, квадратне је основе, за око 1 m је шири од претходне, димензија 3 x 3 m. Ширина зидова благо варирају и износе између 0,60 и 0,70 m. Генерална запажања о начину градње просторија 1 и 2 важе за цео објекат. Темељи су плитко фундирани (20 cm) на слоју жуте пескуше која садржи крупнији речни шљунак и облутак. Преко природне подлоге терена која није нивелисана, већ је то затечени ниво терена који пада под нагибом према југозападу, полаган је камен засут слојем малтера. На овај слој постављен је ред опека за изравнавање да би потом зид био грађен ређањем речних облутака и притесаног камена међу којем има и крупнозрног пешчара, веома трошног, жућкасте и зеленкасте боје, везиваног кречним малтером. Унутрашњост југоисточног дела просторија није истраживана, осим источног угла Просторије 2, истраженог у *сонди 1*. Унутар Просторије 2, испод нивоа очуваних зидова, појављује се слој црне земље са уситњеним шутом која садржи и дробљени фасадни црвенкасти малтер дебљине око 0,5 cm.

[6] Димензије просторија и ширине зидова наведене су на основу података из дневника ископавања и цртежа меморије.

Сл. 3. Чуљевина, Пријевор- основа грађевине са сондом 1

Просторија 3

Просторија 3 је највећа одаја на северозападном делу грађевине откривена површинским праћењем обимних зидова. Непосредно испод површинског слоја уочени су зидови благо трапезоидне основе спољашњих димензија око 7,50 x 7,40 m. Унутрашње мере износе око 6,20 x 6,05 m. Просторија 3 зидана је тако да се под правим углом наслања на Просторију 2, центрирана по правцу југоисток-северозапад по оси средишта просторија 1 и 2. Дужина целог објекта износи око 13,80 m.

Будући да је терен у паду од североистока према југозападу очувани делови зидова Просторије 3 спуштају се у дубину

од 10 до 30 cm. Дебљине зидова варирају између 0,60 и 0,70 m. Нису сачувани делови надземног зида, осим у њеном јужном углу, а очувани су само остаци од либажног слоја са опекама изнад темеља. Са спољашње стране истог, јужног угла ове просторије, уочена је једна зидана структура правоугаоне основе димензија 1,55 x 1,20 m, краће стране наслоњена на зид просторије, зидана у камену и малтеру. Очувана је у једном реду камена, споља је ређан већи камен заливени малтером, а унутрашњи део је испуњен трпанцем (ситнијим кокадима камена и ломљене цигле). Са спољашње стране ове конструкције уочава се очувани црвенкасти малтерни премаз дебљине 1 cm,

Сл. 4. Гроб 1

Сл. 5. Гроб 2

који се јавља од саме основе. Истражена је њена југозападна половина. У овом делу испод површинског слоја земље откривена је површина прекривена крупним речним облутком. У истом простору констатоване су насатично постављене опеке и делимично уоквирене правоугаоне издужене површине од речног облутка, па се претпоставило да је реч о гробовима. Детаљнијим чишћењем и уклањањем једног слоја крупнијег камена окривени су делови оштећених зидова, што се касније испоставило као конструкција зидане гробнице. У зидану конструкцију која је тим путем оштећена, откривена су укопани гробови број 3 и 4, којима су остаци конструкције делимично послужили као оквир за гробну конструкцију. У самом јужном углу, на простору димензија 1,90 x 1,50 m уочене су зоне са мањим површинама дебљег слоја кречног малтера који је садржао и ломљени камен. Према наводима из теренског дневника ове

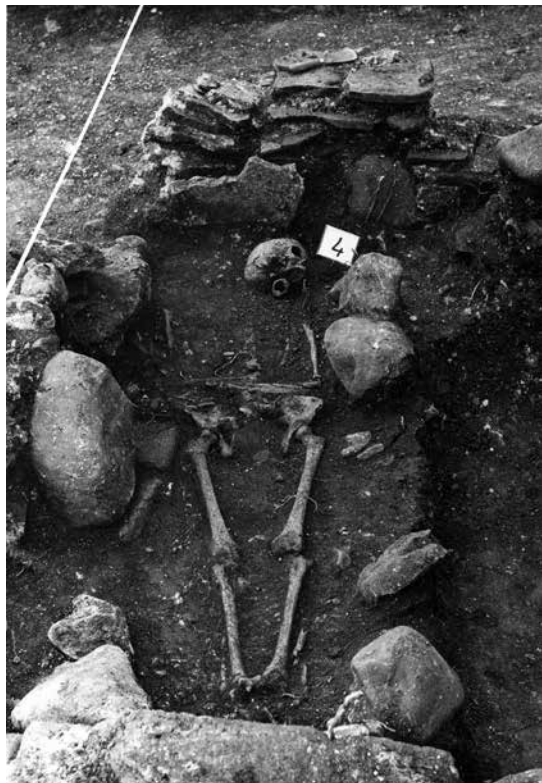
малтерне површине леже на слоју насуте земље. У делу између гробова број 3 и 4 и југоисточног зида Просторије 3 уочава се већа концентрација крупнијег речног облутка, у слоју тамне растресите земље, за који је претпостављено да је грађевински материјал који потиче од разграђивања зидова. Генерални закључак током ископавања је да је стратиграфија овог простора поремећена каснијим прекопавањем и да је било тешко утврдити да ли је и првобитно цела просторија имала под у виду изливеног малтера.

Гробница

Након документовања и подизања скелета гробова број 3 и 4, истражени су остаци гробнице правоугаоне основе, дужине 1,98 m и ширине 1,15 m (сл. 8). Гробница се пружа правцем запад – исток са скретањем од око 40° према југу пратећи правац грађевине.

Сл. 6. гроб 3

Сл. 7. гроб 4

У њеној унутрашњости откривени су потпуно оштећени и дислоцирани скелетни остаци два покојника (сл. 9). Према очуваним костима могло се закључити да су у питању одрасле особе. Остаци скелета, као и гробни прилози, нађени су у слоју земље изнад пода, дебљине 25-30 cm који је чинио испуну гробнице формиране након рушења. Инвентар гробнице чинили су предмети од сребра (5 алатки, копче и игле фибуле), дршка гвозденог ножа са сребрном оплатом, фрагментоване стаклене посуде (боце, чаше) и коштани пршљенак. Налази као што су фрагменти керамике и гвоздени клин највероватније чине секундарни садржај гробне конструкције.

Гробница је укопана у здравицу, док су зидови њене конструкције приликом накнадног уповавања гробова оштећени. Зидови гробнице су грађени од камена, најчешће речног облутка и опеке. Опека је

коришћена за равнајуће слојеве код зидања каменом, али и за конструкцију покривача гробнице. Судећи по цртежу пресека кроз гробницу (сл. 3) и фотографији њене унутрашњости са размерником (сл. 8) највећа висина очуваности зидова је око 1,20 m. Гробни покривач је доста оштећен, али према остацима могло би се претпоставити да је зидањем од опека био полукружно засведен. На подужним бочним зидовима гробнице, на висини од око 0,60 m, зид покривача је измакнут у ширини од 12-15 cm, тако да настаје мали испуст с обе стране по дужини гробнице. Гробница је укопана у шљунковиту здравицу и зидана тако да је лице зида постојало само са унутрашње стране. Дебљина зида износи око 30 cm. Зидови су са унутрашње стране највероватније били омалтерисани јер је местимично на странама очуван малтер. Под гробнице је од чврстог црвенкастог

Сл. 8. Чуљевина, Пријевор- гробница

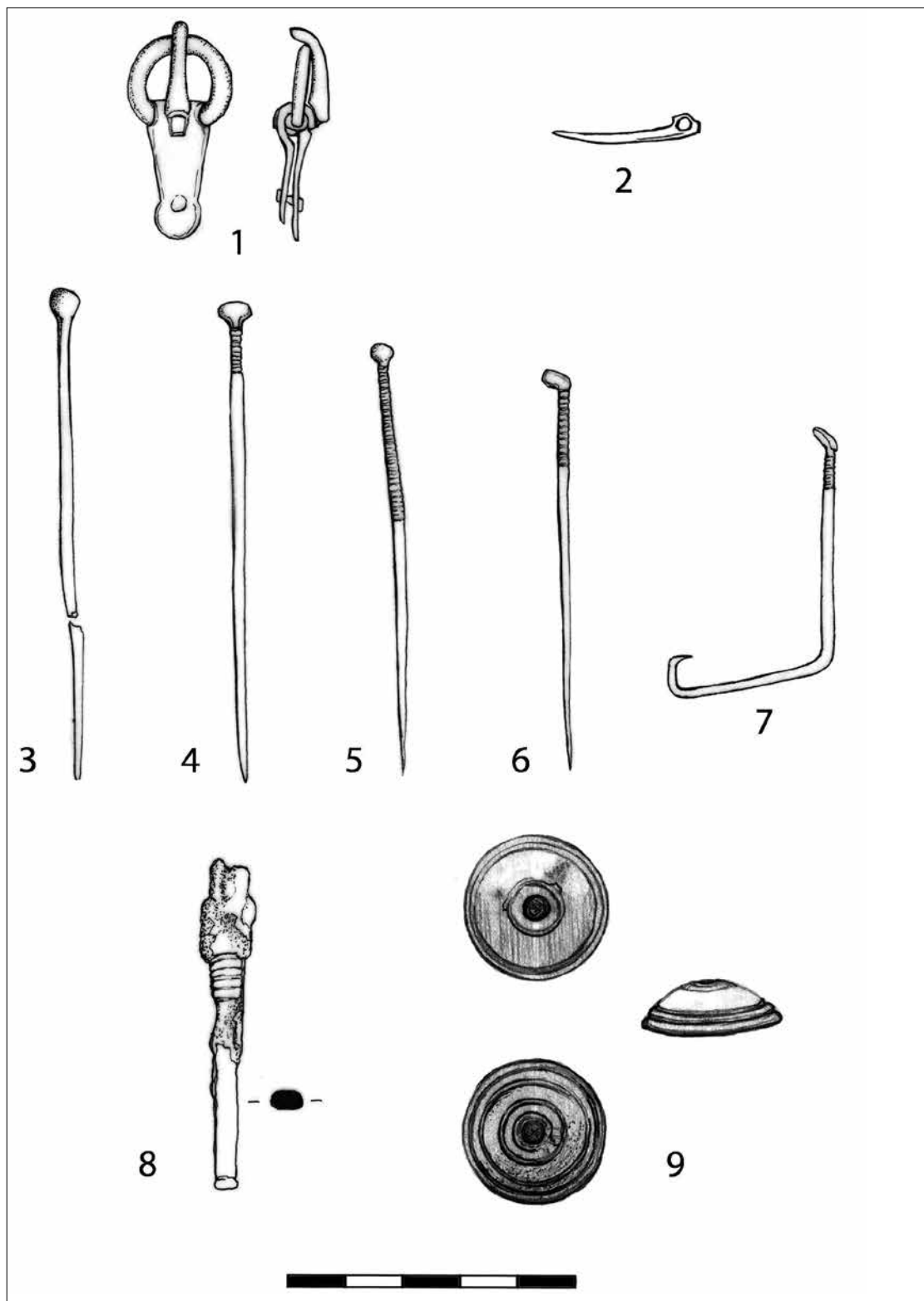

Сл. 9. Основа гробнице са нивоом на коме су ошкривени остаци скелета и гробни њилози

малтера. Подни малтер дебљине око 4 cm врло је чврсте структуре (песак, мрвљена цигла и креч) и изливен је преко природне подлоге терена (слоја крупнијег шодера). У јужном углу гробнице нађена је једна делимично оштећена опека димензија 53 x 53 cm, која је вероватно припадала покривачу гробне конструкције, док је у унутрашњост гробнице упала приликом њеног оштећења.

Каснија некропола

Након рушења меморије, у Просторији 3 и са спољашње стране Просторија 2 и 3 вршено је укопавање скелетно сахрањених покојника. Од укупно 5 гробова у целости су истражена 4 (гробови број 1-4). Скелети су откривани одмах испод површинског слоја, плиће или дубље укупани у слој рушења касноантичке меморије.

Сл. 10. 1 - койча; 2 - иїла фибуле; 3-7 сонде; 8 - нож; 9 - йрїљенак

Гроб број 1 откривен је са спољашње стране североисточног зида Просторије 2, положен правцем северозапад-југоисток, паралелно са зидом, на дубини од 35 см од површине тла (сл. 4). У гробу је сахрањена одрасла особа са рукама савијеним у лактовима и положеним у пределу карлице. Покојник је са југозападне стране био ограђен редом средње крупног камена. Гроб није садржао прилоге.

Гроб број 2 констатован је у оквиру *Сонге 1*, неких 1,5 м северно од источног угла Просторије 3, паралелно са трасом њеног североисточног зида (сл. 5). Скелет је откривен на око 20 см испод нивоа очуваности зида, у слоју црне хумусне земље. Покојник је положен по правцу северозапад-југоисток. Судаћи по димензијама слабије очуваног скелета у питању је млађа индивидуа. Са југозападне стране скелета уочено је неколико средње крупних каменова, положених паралелно са скелетом. Гроб није садржао налазе.

Гроб број 3 откривен је у централном делу Просторије 3 (сл. 6), на дубини од 0,53 м од површине. Покојник је положен правцем северозапад-југоисток. Кости десних горњих екстремитета су поремећене, док је лева рука положена поред тела. Са југозападне стране и делимично северозападне и североисточне покојник је уоквирен венцем од речних облутака. У гробу није било налаза.

Гроб број 4 укопан је у конструкцију касноантичке гробнице. Покојник лежи уз њен југозападни подужни зид, односно са три стране је ограничен поремећеним зидовима конструкције, док је са четврте (североисточне) оивичен крупним речним облутком (сл. 7). Изнад главе насатично је постављена једна већа фрагментована опека. Овај гроб, укопан нешто дубље у односу на Гроб 3, откривен је на релативној дубини од 0,71 м. Скелет је био релативно добро очуван осим костију горњих, десних екстремитета које су недостајале. Доње кости руку положене су у пределу карлице. Гроб није садржао прилоге.

Дефинисањем југоисточног зида Просторије 3, према источном углу просторије, уочено је постојање још једног скелетно сахрањеног покојника који је у документацији обележен као Гроб број 5, од кога су истражене само кости потколенице и стопала.

Коментар покретних налаза⁷

Скулптура лава од камена

Димензије скулптуре су 54,5 x 21 x 42,5 см. Реч је о лежећој фигури лава на постаменту са главом окренутом надесно и отвореном чељусти. Грива је дуга и бујна, рашчлањена на праменове. Лав својом левом шапом у углу постамента притиска највероватније главу змије. Споменик је на том месту незнатно оштећен, тако да се представа главе змије (?) не сагледава у потпуности. Са доње стране, приближно по средини постамента, постоји овално удубљење у виду лежишта за клин. У радовима који су се бавили овим локалитетом лав је посматран као део средњовековног наслеђа.⁸ Међутим, у прегледу средњовековних сакралних споменика из чачанског краја у разматрање су узете две камене скулптуре лавова из збирке Народног музеја Чачак, али не и ова.⁹ Приликом последњег помињања, овај налаз се доводи у везу са самом гробницом, односно функцијом скулптура лавова као чувара покојника и гроба.¹⁰ Представе лавова у пуној скулптури током средњег века нису честе и припадају сакралној скулптури краљевских

[7] Највећи део покретног материјала је већ публикован. У следећој анализи акценат ће бити стављен на необјављене и непознате детаље познатих налаза.

[8] Аноним, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 1977. годину“, 235; Радмила Зотовић, „Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка“, 26.

[9] Оливера Марковић, „Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају“, *Зборник радова Народног музеја XXV* (Чачак, 1995).

[10] Гордана Милошевић, *Архитектура гробница у римским централнобалканским провинцијама од IV до VI века*, 195.

Сл. 11. Чуљевина, Пријевојор- реконструисана стаклена боца из Гробнице

Сл. 12. Посуде од стакла из Чуљевине у Сјалној йосџавци Народној музеја Чачак

задужбина XIII и XIV века.¹¹ Опет, већи број налаза овог типа у Западној Србији, Источној Босни и северу Црне Горе који се датирају од краја II до краја III века, констатовани су у оквиру римских некропола.¹² Иако особеног изгледа, лав из Пријевојора у ставу и детаљима гриве ипак показује стилске паралеле са налазима из ужичког Музеја¹³ и Склана.¹⁴

[11] Јованка Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* (Нови Сад: Матица српска, 1971), сл. 167, 179; Оливера Марковић, „Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају“, 42.

[12] Радмила Зотовић, „Римски камени лавови из збирке Народног музеја у Ужицу“, *Саопштења XXVI* (Београд, 1994), 123, 127-130.

[13] Радмила Зотовић, „Римски камени лавови из збирке Народног музеја у Ужицу“, 129, сл. 7.

[14] Karlo Pač, „Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIX* (Sarajevo, 1907), 456, slika 64; Радмила Зотовић, „Слободне скулптуре лавова од камена – Налази из Сингидунума“, *Годишњак прага Београда LI* (Београд, 2004), 26, сл. 56.

Предмети од сребра

Функционалним деловима одеће или накиту припада дводелна мања сребрна копча са оковом троугаоне форме и кружним проширењем у задњем делу (сл. 10/1). На пређици ове копче, чија је алка кружно моделована, налази се јако повијени трн. Копча је дужине 3,8 и ширине 1,8 см. Према облику окова, припада релативно честом типу нађеном на територији Србије, датованом у средину и другу половину IV века.¹⁵ На некрополи у Бељини, западно од Чачка, пронађен је оков од копче овог типа од легуре бакра датован у другу половину IV

[15] Тип XII, варијанта 4, подваријанта а: Saša Redžić, „Rimske rojasje garniture na tlu Srbije od I do IV veka“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2013), 142, нап. 226-229 са цитираном литературом.

века.¹⁶ У типологији М. Sommer-а ове копче припадају Групи 1 (врста 1, форма В, тип а), при чему се овакви налази из Подунавских провинција датирају од 290. до 400. године.¹⁷ У Бугарској се налази овог типа опредељују у период од краја III до прве половине V века.¹⁸ На простору између Волге и Урала налажене су копче мањих димензија са округлом алком и троугаоним оковом које се најчешће датирају у IV век, али се спорадично јављају и током V и VI века.¹⁹ На нешто касније датовање налаза из Чуљевине у крају IV и почетак V века упућују и копче са кружном алком, јако повијеним трном и правоугаоним плочастим оковом из инвентара гробова са почетка Сеобе народа из Београда и Равне.²⁰

Поред копче, из гробнице потиче и сребрна игла (сл. 10/2) дужине 2,5 cm, за закопчавање фибуле преко зглобног механизма. Судајући по димензијама, игла је припадала мањој фибули, најалост непознатог типа.

Гробном инвентару припада и пет сребрних сонди са искуцаном кружном главом и урезима испод главе (дужина 8,2, 8,1, 7,2, 7,0 и 3,9 cm), односно auriscalpium-а (сл. 10/3-7) које су коришћене као медицински или козметички алат. Често су део инвентара у женским гробовима.²¹ Најчешће су израђи-

ване од бронзе, а у мањем броју јављају се у сребру.²² Мањи бронзани примерци, као ови нађени у Чуљевини, датирају се од II до IV века.²³ У самом Чачку поуздано датоване сонде овог типа од бронзе потичу из IV века.²⁴

Гвоздени кородирани предмет²⁵ (сл. 10/8) правоугаоног пресека са заобљеним ивицама и траговима сребрне оплате са попречним урезима највероватније представља дршку ножа, дужина 5,3 cm. Налази ножева са оковима од сребрног лима део су инвентара мушких гробова друге половине IV²⁶ и прве половине V века.²⁷

Предмет од кости или рога (сл. 10/9) из инвентара гробнице калотастог је облика са кружним отвором по средини, ширине 0,4 cm. Горња заобљена страна украшена је са по два кружна уреза по ивици предмета и око перфорације. Равна страна је такође орнаментисана са по једним кружним урезом уз ивицу и око отвора. Пречник предмета је 2,5 cm, висина 0,9 cm. Овакви предмети се опредељују као пршљенци²⁸, датирајући се од IV до VI века.²⁹

.....
фармацеутички инструменти из Сингидунума и околине (Београд: Музеј града Београда, 1992), 17.

[22] Славица Крунић, „Зашто и како је коришћено сребро у изради медицинских инструмената“, *Радионице и ковнице сребра*, ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић-Брешковић (Београд: Народни музеј, 1995), 210

[23] Радмила Зотовић, „Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка“, 28; Славица Крунић, *Римски медицински и фармацеутички инструменти из Сингидунума и околине*, кат. бр. 18, 20, 22-26 итд.

[24] Предмети потичу са локалитета Двориште Гимназије и Римски трг (документација Народног музеја Чачак).

[25] Радмила Зотовић, „Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка“, 26.

[26] Paul Booth, Andrew Simmonds, Angela Boyle, Sharon Clough, Н Е М Cool, Daniel Poore, *The late Roman cemetery at Lankhills Winchester. Excavations 2000-2005*, Oxford Archaeology Monograph 10 (Oxford: Oxford Archaeology, 2010), Fig. 3.244, 216.

[27] Vujadin Ivanišević, Michel Kazanski, „Nouvelle necropole des Grandes migrations de Singidunum“, *Сџаринар LVII* (Београд, 2007), Fig. 10, 121, са наведеном литературом.

[28] Софија Петковић, *Римски предмети од кости и рога са територије Горње Межије* (Београд: Археолошки институт, 1995), Т. XXIX/2; XXX/4; XXXII/3а

[29] Софија Петковић, *Римски предмети од кости и рога са територије Горње Межије*, 43.

[16] Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, *Касноантичка некропола у Чачку* (Чачак, 2009), кат. 101, 55; Вујадин Вујадиновић, „Римске копче и делови појасева из збирке Народног музеја у Чачку“ (рад за стручно звање кустоса, Народни музеј Београд, 2015), 4, 8.

[17] Markus Sommer, „Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich (Bonn, 1984), 18, 21, 59-76.

[18] Люба Ангелова Трайкова, *Коланџи јужно од Долен Дунав – крај на III – началото на VII в.* (Софија, 2017), Табло 1: Токи, Група А, Тип I.a: 8, 175.

[19] Вера Борисовна Ковалевская, *Поясные наборы Евразии IV – XI вв. – прѣжки*, Археология СССР (Москва, 1979), Тип 7, Т I/15, 16, 16, 17.

[20] Vujadin Ivanišević, Michel Kazanski, „Nouvelle necropole des Grandes migrations de Singidunum“, *Сџаринар LVII* (Београд, 2009), Fig. 5/4, 117-121; Софија Петковић, Наташа Милadinović-Radmilović, „Military graves from the late Roman necropolis at Slog in Ravna (Timacum Minus)“, *Сџаринар LXIV* (Београд, 2014), 97, 100-101, Pl. VI/3.

[21] Sonja Petru, *Emonske nekropole* (Ljubljana: Narodni Muzej v Ljubljani, 1972), 25; Славица Крунић, *Римски медицински и*

Стаклене посуде

Укупно су пронађене четири стаклене посуде. Од тога је цилиндрична боца (сл. 11), левкастог обода са две жлебљене дршке од жуто-зеленог стакла, конзервирана³⁰ (висина 32,8 cm, пречник обода 8,4 cm, пречник дна 10,8 cm). Исти примерци цилиндричне боце пронађену у Чезави, Дијани и Власотинцу датују се у III-IV век³¹, а из Паноније потиче сличан примерак из гроба у Интерциси који се опредељује у другу половину IV века.³² Три примерка хемисферичних чаше/пехара (сл. 12) припадају истом типу³³ (левкастог обода, полулоптастог рецепијента са равним ненаглашеним дном, танких зидова од светлозеленог стакла). Две чаше/пехари су неукрашене, висине 8 и 5,9 cm, док је трећи примерак на заобљеном најширем делу украшен тамно-плавим бобицама, распоређеним у групама (пречник обода је 6,9 cm, а висина 5,7 cm). Овај тип посуда јавља се на Гомлави код Хртковца³⁴, Сирмијуму³⁵, Боноштору-Бононија³⁶, Чезави, Салдуму³⁷, Караташу³⁸, Јагодин мали и Медијани³⁹ и датује се од IV до прве половине V века.

Керамичке посуде

Током ископавања нађен је мањи број уломака керамичких посуда. У сонди 1 нешто фрагмената нађено је у површинском и у слоју рушења са унутрашње и спољашње стране објекта. У слоју око, као и у самој гробници поремећеној каснијим прекопавањем и укопавањем гробова, такође је пронађено неколико ситнијих фрагмената касноантичке керамике. Реч је о мањим уломцима обода, трбуха и дна, најчешће од пречишћене глине сиве и црвенкасте боје печења, поједини фрагменти су глачане спољашњости или са глачаним орнаментом укрштених линија испод обода (сл. 13/1-5).

Четири фрагмента су типолошки издвојена. У питању су три типа лонаца, варијанте типова II/5 (сл. 13/3), II/12 (сл. 13/1), односно тип II/48 (сл. 13/2), израђених од квалитетне глине, сиве боје печења, глачане површине, опредељени у IV век.⁴⁰ Заступљен је један тип тањира црвенкасте боје, бојен и глачан (сл. 13/4). Тањир се датује у III век.⁴¹ За уломак веће посуде од пречишћене глине сивкасто-црвенкасте боје печења са глачаном мрежастом декорацијом (сл. 13/5) налазе се паралеле у касноримској керамици Ђердапа прозвођеној од краја III до друге половине IV и почетка V века.⁴²

Један фрагмент керамике припада делу трбуха кухињског лонца (сл. 13/6), одмах испод обода, тамносмеђе боје печења од песковите глине са додатком лискуна, украшен урезаним размакнути водоравним линијама изведеним оштром алатком. Овај фрагмент по начину израде припада средњовековној огњишној керамици

[30] Мила Поповић-Живанчевић, „Конзервација римске стаклене амфоре из I века“, *Гласник друштва конзерватора Србије 16* (Београд, 1993), 11; Александра Гојгић, „Римско стакло из Чачка и околине“, *Зборник радова Народне музеја XXXVIII* (Чачак, 2008), 24, кат. 1, Тип I/1.

[31] Mira A. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, 16, кат. br. 77-80.

[32] László Barkóczy, *Pannonische Glasfunde in Ungarn* (Budapest, 1988), 203, кат. 507.

[33] Тип V/4, Александра Гојгић, *н. г.*, 24, кат. 42, 43, 60.

[34] Vesna Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1986, 62, кат. 75.

[35] Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 59, кат. 17, 20, 21, 27, 29, 30.

[36] Велика Даутова-Рушевљан, „Занатски производи и нумизматички налази“, *Фрушка гора у античко доба* (Прилози за стару историју и археологију), Нови Сад, 1995, 119; Т.XVII/6.

[37] Gordana Jeremić, *Saldum - Roman and Early Byzantine Fortification*, Beograd, 2009, кат. 415.

[38] Mira A. Ružić, *н. д.*, 46/47, кат. 770-775, 798-807, 810-818.

[39] Слободан Дрча, „Римско стакло у Нишком музеју“, *Гласник Српској археолошкој друштва 15-16*, (Београд, 1999-2000), 219, кат. 21-24.

[40] Тип II/5c, II/12a; Татјана Цвјетићанин, „Римска керамика из Чачка и околине“, 116, Т 3.

[41] Татјана Цвјетићанин, „Римска керамика из Чачка и околине“, 116, Т 5; Тип III/10.

[42] Татјана Цвјетићанин, *Касноримска керамика Ђердапа*, Београд, 2015, Тип Л 7, Тип Л 9, 74.

датованој у X-XI век, за коју аналогије постоје на Кулини на Каблару и Градини на Јелици.⁴³

Фреске

Током ископавања меморије забележени су фрагменти фресака нађени у *Сонди 1*, највероватније из Просторије 2. Након чишћења састављен је један већи фрагмент сликаног малтера (14 x 23 cm) чија се орнаментална композиција састоји од шире тамноцрвене бордуре и почетка недовољно јасног орнамента изведеног зеленом и црном бојом (сл. 14), композиције су раздвојене танком бордуром бледорозе боје (1 cm). Комбинација зелене и црне уочава се код представа вегетабилних мотива као што је то случај код приказа венца у сакралном контексту гробнице у Виминацијуму из последње деценије III или прве деценије IV века.⁴⁴ Мада не би требало искључити ни могућност да је у питању фрагмент широког панела црвене боје оивиченог вегетабилним оквиром, као што то показује налаз који потиче из резиденцијалног објекта са локалитета 21 Сирмијума, датован у крај II века.⁴⁵

У слоју рушења објекта током ископавања констатовани су трагови тањег малтерног премаза са додатком веће количине фино уситњене опеке. Трагови малтерисања хидростатичким малтером и заравњавања спољашњости зидова објекта од нивоа са либажним слојем од опека откривени су дуж североисточног зида Просторије 3 и југозападном зиду Просторије 2. Иста појава констатована је и на зиданој структури на јужном углу Просторије 3. Зидни малтер

[43] Дејан Радичевић, „Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини“, *Гласник Српској археолошкој друштва 19* (Београд, 2003), 227, сл. 2; 234, сл. 4/6.

[44] Miomir Korać, *Slikarstvo Viminacijuma* (Beograd: Centar za nove tehnologije – Viminacijum, 2007), 134, 261.

[45] Dragana Rogić, „Wall painting of the „Room of Muses“ – new insights“, Dragana Rogić, Bojan Popović, Ivana Popović, Miroslav Jesretić, „Wall Paintings of Sirmium, I Public and residential structures next to the northern city rampart (site 21)“, (Belgrade: Institute of Archaeology, 2017), 69-71, 180.

са унутрашње стране у просторијама није констатован.

Закључак

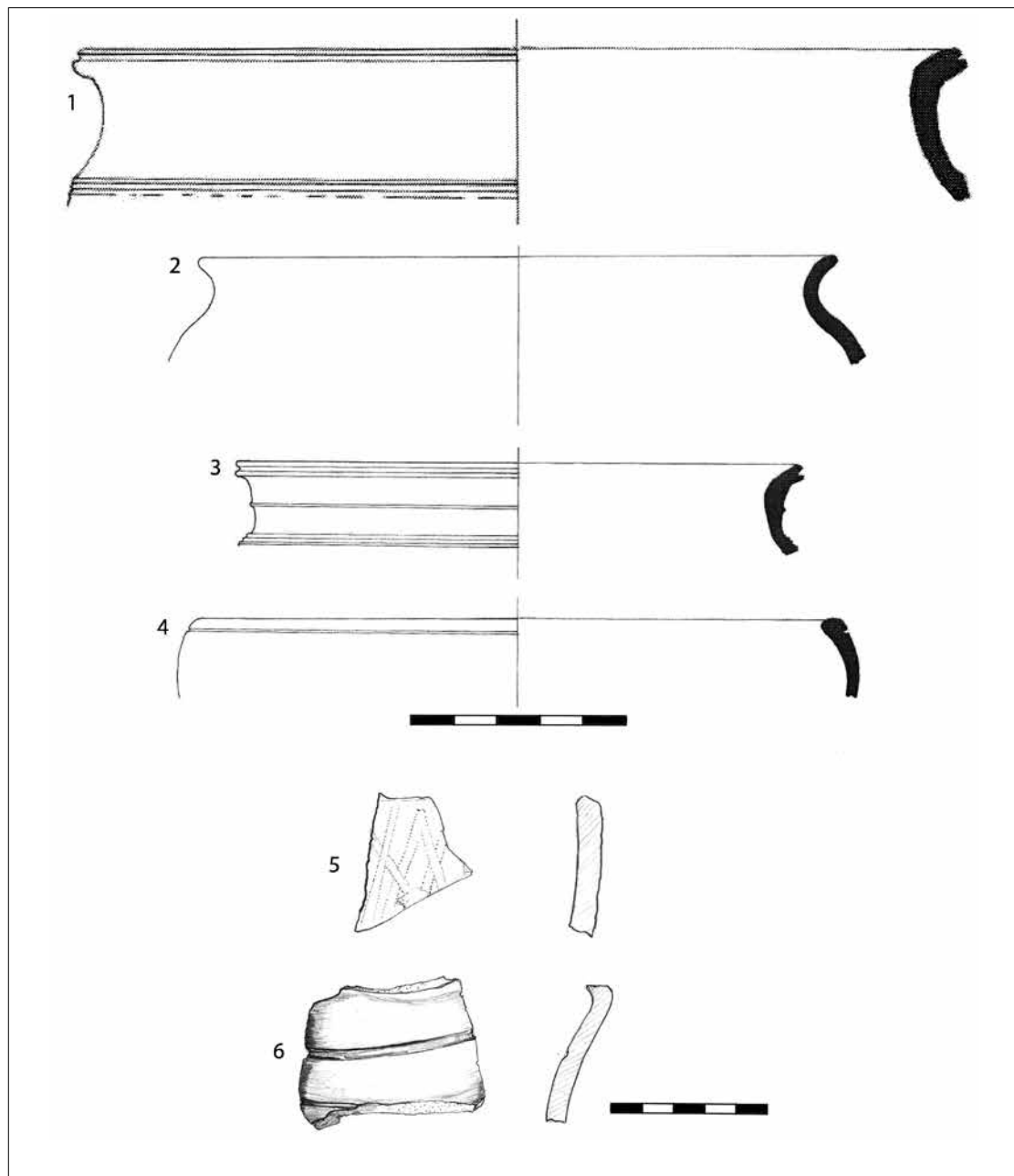
Ископавањима 1977. године истражена је половина касноримске гробне грађевине у Чуљевини. Остале су неистражене просторија 1, највећи део просторије 2 и североисточна половина просторије 3. Налази из гробнице на свод датују коришћење меморија у другу половину IV односно почетак V века. Према затеченим остацима скелета у гробници су сахрањене две одрасле особе.⁴⁶ Могло би се претпоставити да је до оштећења дошло приликом накнадно укопаних гробова који су тачно лежали на простору гробнице и то у нивоу основе гробног покривача, мада се не искључује могућност оштећења и пре укопавања каснијих гробова.

О целини гробног инвентара, услед каснијег прекопавања, могу се само извући начелни закључци. Присуство знатног броја налаза од сребра говори да је очито реч о имовинско боље стојећим становницима ових крајева у касној антици. Остаће отворено питање о односу пола сахрањених и карактеру налаза уз које су сахрањени. Хронологија налаза из гробнице сугерише, као што је и раније поменуто, на касну сахрану краја IV и V века.⁴⁷ Судећи по скулптури лава, керамичким налазима и сликаном украсу унутрашњости меморије, чини се да би сама градња овог објекта могла ипак бити нешто старија и датовати се у прву половину или средину IV века.

Каснија некропола услед недостатка гробних прилога није могла бити прецизније датована, али оријентација скелета и начин сахрањивања са венцима од облутка упућују на средњи век, о чему ће одговоре дати будућа комплетна истраживања овог фунерарног комплекса.

[46] Од скелетног материјала, нажалост, очувана је само целина гроба бр. 1. Скелети из касноантичке гробнице током ископавања нису нумерисани.

[47] Радмила Зотовић, „Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка“, 28-29; Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, 11.

Сл. 13. Чуљевина, Пријевор- њреїлед облика керамичких њосуда

Сл. 14. Уломак фреско-малтера из Проспорије 2

Сл. 15. Чуљевина, Пријевор- изглед локалитета на крају ископавања

Литература:

Ангелова Трайкова, Люба, „*Коланџи јужно од Долен Дунав – крај на III – начало до на VII в.*“, Дисертација, Том 10 (Софија: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей, 2017)

Аноним, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 1977. годину“, *Зборник радова Народног музеја VIII* (Чачак: 1977), 229-238.

Barkóczy, László, „*Pannonische Glasfunde in Ungarn*“ (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988)

Booth, Paul, Simmonds, Andrew, Boyle, Angela, Clough, Sharon, Cool, H E M, Poore, Daniel, „*The late Roman cemetery at Lankhills Winchester. Excavations 2000-2005*“, Oxford Archaeology Monograph 10 (Oxford: Oxford Archaeology, 2010)

Васић, Милоје, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. Милован Вуловић (Чачак: Народни музеј, 1993), 9-18.

Вујадиновић, Вујадин, „Римске копче и делови појасева из збирке Народног музеја у Чачку“ (рад за стручно звање кустоса, Народни музеј Београд, 2015), 1-16.

Гојгић, Александра, „Римско стакло из Чачка и околине“, *Зборник радова Народног музеја XXXVIII* (Чачак: 2008), 23-62.

Даутова-Рушевљан, Велика, „Занатски производи и нумизматички налази, *Фрушка гора у античко доба, прилози за старију историју и археологију* (Нови Сад: Матица српска, 1995), 111-170.

Дмитровић, Катарина, Радичевић, Дејан, *Касноантичка некропола у Чачку* (Чачак: Народни музеј, 2009)

Дрча, Слободан, „Римско стакло у Нишком музеју“, *Гласник Српског археолошког друштва 15-16* (Београд: 1999-2000), 209-229.

Зотовић Радмила, „Римски камени лавови из збирке Народног музеја у Ужицу“, *Саопштења XXVI* (Београд: 1994), 123-130.

Зотовић, Радмила, „Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка“, *Зборник радова Народног музеја XXIX* (Чачак: 1999), 25-30.

Зотовић, Радмила, „Слободне скулптуре лавова од камена – Налази из Сингидунума“, *Годишњак града Београда LI* (Београд: 2004), 21-29.

Ivanišević, Vujadin, Kazanski, Michel, „Nouvelle necropole des Grandes migrations de Singidunum“, *Сџаринар LVII* (Београд: 2009), 113-135.

Jeremić, Gordana, *Saldum - Roman and Early Byzantine Fortification* (Београд: Arheološki institut, 2009)

Ковалевская, Вера Борисовна, *Поясные наборы Евразии IV – XI вв. – ирражски*, Археология СССР (Москва: Академия наук СССР, 1979)

Korać, Miomir, *Slikarstvo Viminacijuma* (Београд: Centar za nove tehnologije – Viminacijum, 2007)

Крунић, Славица, *Римски медицински и фармацеутички инструменти из Сингидунума и околине* (Београд: Музеј града Београда, 1992)

Крунић, Славица, „Зашто и како је коришћено сребро у изради медицинских инструмената“, *Радионице и ковнице сребра*, ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић-Брешковић (Београд: Народни музеј, 1995), 209-216.

Максимовић, Јованка, *Српска средњовековна скулптура* (Нови Сад: Матица српска, 1971)

Марковић, Оливера, „Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају“, *Зборник радова Народног музеја XXV* (Чачак: 1995), 33-46.

Милошевић, Гордана, „Архитектура гробница у римским централнобалканским провинцијама од IV до VI века“ (докторска дисертација, Архитектонски факултет, 2006)

Pač, Karlo, „Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIX* (Sarajevo: 1907), 431-470.

Petković, Sofija, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije* (Београд: Arheološki institut, 1995)

Petković, Sofija, Miladinović-Radmilović, Nataša, „Military graves from the late Roman necropolis at Slog in Ravna (Timacum Minus)“, *Сџаринар LXIV* (Београд: 2014), 87-130.

Petru, Sonja, *Emonske nekropole* (Ljubljana: Narodni Muzej v Ljubljani, 1972)

Поповић-Живанчевић, Мила, „Конзервација римске стаклене амфоре из I века“, *Гласник друштва конзерватора Србије 16* (Београд: 1993), 49-55.

Радичевић, Дејан, „Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини“, *Гласник Српског археолошког друштва 19* (Београд: 2003), 223-247.

Радичевић, Дејан, „Сахрањивање у касноантичко доба на територији југозападне Србије“, *Балкан, Подунавље и Источна Европа у римско доба и у раном средњем веку*, ур. Игор Олегович Гавритухин, Станко Трифуновић (Нови Сад: Музеј Војводине, Институт археологије Руске Академије Наука, 2019), 73-104.

Redžić, Saša, „Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2013)

Rogić, Dragana, „Wall painting of the „Room of Muses“ – new insights“, Dragana Rogić, Bojan Popović, Ivana Popović, Miroslav Jesretić, „Wall Paintings of Sirmium, I Public and residential structures next to the northern city rampart (site 21)“, (Belgrade: Institute of Archaeology, 2017)

Ružić, A., Мира, *Rimsko staklo u Srbiji* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, Центар за археолошка истраживања, 1994)

Sommer, Markus, „Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich, Bonner hefte

zur Vorgeschichte Nr. 22 (Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, 1984)

Цвјетићанин, Татјана, „Римска керамика из Чачка и околине“, *Зборник радова Народног музеја XVIII* (Чачак: 1988), 103-120.

Цвјетићанин, Татјана, *Касноримска керамика Бергаја* (Београд: Народни музеј, 2015)

Šaranović-Svetek, Vesna, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (Novi Sad: Muzej Vojvodine, 1986)

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF LATE ANTIQUITY FUNERARY MEMORIA AND NECROPOLIS IN PRIJEVOR (CULJEVINA) 1977.

The site of Čuljevina was discovered in 1971, following the excavation of a stone lion sculpture found during agricultural works. The site was located in the village of Prijedor on an elevated terraced plateau right above the left bank of the river Kamenica. During the visit of the site, an important concentration of crushed debris was detected and the National Museum of Čačak therefore started archaeological excavation in 1977. The works were managed by Dušanka Ranković and Milena Ikodinović. Archaeological excavations detected a late antiquity building oriented towards northwest-southeast intended for a funeral cult and consisting of three rooms arranged in a row. The access space consists of two smaller rooms - Room 1, dimensions 2m x 3m and the square Room 2 (3m x 3m) which have not been further explored. Those rooms are followed by the Room 3 of 7,40m x 7,50m which was used for burials. A grave structure of a rectangular base made of stone and brick was explored in the southwestern part of this room. The dimensions of the tomb, of which only the masonry framework remained, are 1,97m x 1,15m x 0,60m. Inside the tomb, above the floor level, several silver objects were found - buckle and fibula pin together with the jumbled bones of two skeletons were found, as well as 5 auriscalpium type tools, i.e. an iron knife with silver fitting. Three glass cups-beakers, as well as one bottle made of the same material, also originate from the same context. The grave findings contained also a spindle whorl. The use of the funerary memoria was dated according to the finding of a silver buckle and glass vessels in the pisecond half of the 4th and the beginning of the 5th century AD. In a later period, after the destruction of the antique building, the same space was used for burials. Five graves without any findings inside them were discovered and dated approximately in the Middle Ages. The National Museum in Čačak is planning to continue the excavations of this site at the end of 2019, in order to research the non-explored parts inside the funerary memoria, and to/as to define the dimensions and eventual dating of the later necropolis..

Aleksandra GOJGIĆ
Vujadin VUJADINOVIĆ

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE LA MÉMOIRE DE L'ÉPOQUE ANTIQUE TARDIVE ET DE LA NÉCROPOLE À PRIJEVOR (CULJEVINA) 1977

La localité de Culjevina fut découverte dans l'année 1971, après avoir découvert une sculpture en pierre de lion lors du labourage de la terre. Cette trouvaille est localisé dans le village de Prijedor sur un plateau surélevé en pierres fines utilisées pour les terrasses, au-dessus même de la rive gauche de la Kamenica. En visitant cet endroit, on constata une concentration considerable du gravats concassé utilisé, aussi le Musée national de Cacak, lors de l'année 1977, se mit en marche pour de nouvelles fouilles archéologiques. Dusanka Rankovic et Milena Ikodinovic dirigèrent les travaux. Pendant les recherches archéologiques une construction antique ancienne orientée au nord-ouest-sud-est fut constatée, destinée au culte funéraire, qui est composée de trois pièces, placées en rangées. L'emplacement de l'entrée est composé de deux chambres plus petites - La pièce 1, de dimension 2m x 3m et de La pièce 2, en forme de carré, (3m x 3m) qui ne furent pas introspectées plus profondément. Sur les pièces mentionnées s'ajoute La pièce 3, de grandeur 7,40 m x 7,50 m, qui fut utilisée pour l'enterrement. Dans la partie sud-ouest de la pièce, une construction funéraire de base rectangulaire, fut construite en pierres et tuiles. Les dimensions de la construction, de laquelle fut conservé uniquement le cadre bâti, font 1,97 m x 1,15 m x 0,60 m. Dans l'intérieur de la tombe, au-dessus du niveau du plancher, ensemble avec les costumes chambardés de deux squelettes, on trouva plusieurs objets, un fermoir en argent et une aiguille en fibule, tout comme également 5 outillages de type auriscalpium, c'est-à-dire un couteau en fer avec une entrave en argent. De ce meme contexte proviennent également 3 verres-coupees en verre, ainsi qu'une carafe du même matériel. L'inventaire funéraire contenait également un bouton osseux. L'utilisation de la mémoire sépucrale est daté d'après la trouvaille du fermoir en argent et des récipients en verre dans la deuxième moitié du 4ème et début du 5ème siècle. Dans la période tardive, puis après la destruction de la construction antique, ce même emplacement s'utilise pour l'enterrement. On découvrit 5 tombes sans trouvailles concomitantes, qui sont déterminées approximativement au

Moyen-Âge. Le Musée national à Cacak a planifié, pour la fin de l'année 2019, la suite des recherches de cette localité, dans l'emplacement de la construction funéraire qui ne fut pas exploré, tout comme en dehors de son gabarit pour observer l'étendue et l'éventuelle datation de la nécropole tardive.

Aleksandra GOJGIĆ
Vujadin VUJADINOVIĆ

94:338.43"653"(497.11)

М. А. Никола МИНОВИЋ
историчар, Чачак
mnikola2702@gmail.com

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА СРЕДЊЕГ ВЕКА (1. ДЕО)

АПСТРАКТ: Главна тема овој чланка јесте да расветли и прикаже „рабоше велике и мале“ зависног становништва у српским земљама средњега века које су биле у вези са земљорадњом. У жижи истраживања биле су обавезе које су феудални подложници имали да извршавају за своје како духовне, тако и световне господаре. Сачуване владарске и власитооске повеље српске средњовековне провенијенције, које садрже најважније, а често и једине податке у вези са наведеном проблематиком, биле су главни ослонац приликом истраживања ове теме.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рабоше велике и мале, зависно становништво, мейхохије, манастирске повеље, орање, сејва, жетва, вршица, мешање лејине

Увод

Пре него што се детаљније упустимо у тематику везану за „рабоше велике и мале“ које су се односиле на земљорадњу, требало би рећи да је то било занимање највећег дела српског средњовековног становништва. Срби су се још у својој прапостојбини бавили овом граном привреде, а доласком на Балканско полуострво само су наставили са традицијом.² У новој отаџбини затекли су пределе погодне за земљорадњу, а исти су представљали географске, привредне и управне целине – жупе.³

[1] Други део рада „Земљорадничке рабоше зависног становништва у српским земљама средњега века“ биће објављен у наредном броју Зборника радова Народног музеја у Чачку

[2] Милош Благојевић, „Земљорадња“, у: *Лексикон српској средњега века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999), 237-241.

[3] Жупа је у средњем веку била територијално-друштвена формација, мања или већа географска целина. Жупе су биле предели са обрадивом земљом погодном за земљорадњу и гајење винове лозе. Имена су добијале по речним долинама (Морава, Расина итд.), по изразитим одликама рељефа (Горска

Срби су у нову постојбину донели једноставна оруђа за обраду земље, скромну технику и ограничен репертоар пољопривредних култура.⁴ Они су (као и остали словенски народи) поседовали примитивније аграрне технике од староседелаца, који су још увек познавали аграрне вештине римског доба,

..... жупа), урбаним и утврђеним центрима (Призренска жупа, Рашка, Звечан), обласним именима (Конавли, Требиње). Жупа је била правно тело са одређеним колективним правима и обавезама (нпр. колективно право свих жупљана било је коришћење пашњака). С друге стране, сви они су били у обавези да врше раду из извора познату као градозиданије. Детаљније о жупама у средњем веку видети у: Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис* (Београд: САНУ, 2007), 169-176; Исти, „Град и жупа – међе градског друштва“, у: *Социјална историја српских градских насеља (XII-XVIII век)* (Смедерево, б. и., 1992), 67-84; Сима Ђирковић, „Сеоска општина код Срба у средњем веку“, у: *Рабошници, војници, духовници* (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 340-348; Гордана Томовић, „Жупа“, у: *Лексикон српској средњега века*, 195-197; Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 42-49.

[4] Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа; Глосаријум; Службени гласник, 1995), 65.

развијеније од оних за које су знали учесници „Сеобе народа“. Ту се крила највећа прилика за утицај староседелаца на досељене народе. Међутим, због оскудности извора ти утицаји могу се запазити само у најгрубљим цртама.⁵

Кроз цео средњи век земљорадња је била основна привредна грана којом се бавила већина људи. Зависно становништво обављало је ове работе како за себе, тако и за своје феудалне господаре. Што се тиче световних властелинстава, за њих није сачувана скоро ниједна владарска повеља (барем не она која би помогла у писању овог рада), што није случај са манастирским имањима. Захваљујући сачуваним манастирским повељама данас су, колико-толико, познате „работе велике и мале“ зависног становништва у вези са земљорадњом.

Зависни људи користили су одређени број њива, винограда, вртова, а све у циљу прехране породице.⁶ Поред овога, постојао је велики број обрадивих деоница чије је право коришћења припадало феудалцима, а које је обрађивало њима подложно зависно становништво.⁷ Власници имања су са ових површина убирали значајне приходе.⁸

Земљорадничке обавезе зависног становништва биле су одмераване на два начина: у површини земље коју је требало обрадити (најчешће се изражавало

у матима)⁹ или времену које су морали издвојити (у данима).¹⁰ Поред работа, зависно становништво је дуговало и дажбине у натури феудалним господарима од пољопривредних производа са своје земље (десетак од жита, вина итд.). У крајевима где се власт српских владара раније учврстила, преовладала је радна, а у касније освојеним областима на снази је била натурална рента (давање десетка).¹¹ Дажбине у српским земљама средњег века уведене су под утицајем хришћанске цркве, затим државе (нарочито Византије), али и као резултат развоја друштвених односа и раслојавања српског друштва.¹²

Приликом даривања цркава и манастира зависни људи су били ослобађани работа и дажбина према владару или властели, али су све те обавезе имали према манастиру (или цркви) као феудалном господару. Они су поменуте намете морали да извршавају најчешће у атару свог села, а ретко ван њега.¹³ За производњу житарица на властеоским поседима земљорадници су трошили једну трећину свог радног времена, затим приближно једну трећину за производњу сена и отприлике исто толико за обраду винограда. Ово су биле најважније, али не и једине, работе које је зависно ста-

[5] Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку*, 65.

[6] О земљорадничким поседима прочитати у: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији* (Београд: Службени лист СЦГ, 2004²), 277-282.

[7] Те површине називане су разним именима: „ступови“, „кнежине“, „царине“, „параспор“, „црквена земља“, „меропшина“. Детаљније о овим терминима у: Иван Божић, „Параспор у Скадарској области“, *Зборник радова Византолошкој инстџиуиуа 4* (1956): 13-30; Сима Ђирковић, *Истџорија средњовековне босанске државе* (Београд: Српска књижевна задруга, 1964), 188-189; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 282-291; Исти, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 191-207.

[8] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 231.

[9] О земљорадничким работама израженим у површини земље коју је требало обрадити детаљније у: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 291-299.

[10] О земљорадничким работама које су изражене временом погледати: Исто, 299-310.

[11] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 273; Исти, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 238-266.

[12] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 231. Примера ради, када је византијски цар Василије II Бугароубица уништио државу цара Самуила 1018. године, наставио је да убирати дажбине које су зависни људи имали под царем Самуилом: „...који йосегује йар волова даје држави један модџ жџиџа и йџолико йроса и један врч вина...“ *Византџијски извори за истџорију народа Јуџославије III*, уредници Фрањо Баришић и Божићар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1966), 151-152; Срђан Пириватрић, *Самуилова држава* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1998), 175.

[13] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 302.

новништво имало према феудалним господарима у средњем веку.¹⁴

Колико је извршавање ових работа било битно за владара и феудалне господаре сведочи и то што зависни људи нису смели својевољно да напусте земљу коју су обрађивали и властелина коме су припадали (уосталом, због тога су и били зависни). Када би неки подложник успео да побегне од господара, овај други је имао право да га врати у пређашње стање. Пример овог правила је и Друга стонска повеља краља Стефана Душана издата 1334. године. Решавањем различитих несугласица са Дубровчанима око Стонског рата (који им је у јануару 1333. године дао у баштину), између осталог је окончано и питање бежања краљевих поданика на дубровачку територију (тачније, на Стонски рат). Дубровчани су се овом повељом обавезали краљу да неће примати његове поданике, као и да ће помоћи у њиховом проналажењу и враћању претходном господару.¹⁵

Поменућемо само још и то да се нешто слично јавља у Душановом закону. Чланом 93. било је одређено да су

они који буду преузимали туђе зависне људе у обавези да их врате претходном господару.¹⁶ Донекле је сличан и 115. члан којим је такође било прописано враћање одбеглог човека пређашњем господару.¹⁷

Све у свему, може се закључити да су феудалци тежили да задрже своје зависне људе у оквиру властелинства, јер је губитком људи нестајао и број радних руку, чиме су се смањивали приходи феудалних господара.

У наредном делу текста биће речи о обавезама зависног становништва у вези са обрадом земље: орање, сетва, жетва, вршидба, смештање летине.

Орање

Орање је било најважнији и најтежи посао који је претходио сејању житарица и осталих пољопривредних култура. Земља је морала бити узорана да би била погодна за сетву.¹⁸ За орање је било неопходно оруђе којим је то чињено, а називано је рало или плуг.¹⁹ Ове справе вукли су волови, док је њима управљао орач (или ратар).²⁰ Коришћењем ових

[14] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 310-323.

[15] Другом стонском повељом било је прописано следеће: „И сложисмо се међу собом, да не њрине ниједној човека из земље краљевствва ми осим оних људи краљевствва ми, који осџаше у Сџону и у Рају, њих да држе са милошћу краљевствва ми... И ако се нађе који џод човек из земље краљевствва ми, осим оних људи које им је дало краљевствво ми, који осџаше у Сџону или у Рају, која буду њримили, када џа буде заџражило краљевствво ми, или човек краљевствва ми, да да кнез дубровачки и власџела дубровачка џрисиџава мом човеку, и да џођу у Сџон и у Рај, да џа џраже с мојим човеком. И колико се људи нађе из земље краљевствва ми, да их је све дужна Оџиџина и Град да џређају човеку краљевствву ми, која џод да џошаље краљевствво ми. Ако ли човек краљевствва ми не нађе ниједној човека из земље краљевствва ми, а краљевствво им не буде веровало да је џако, да именује краљевствво ми чеџворо или џеџоро од власџеле дубровачке, да им се закуну у Бојорочицу дубровачку џред човеком краљевствва ми, како нема ниједној човека краљевствва ми ни у Рају ни у Сџону, ни да је уселен и скривен са њиховим знањем ниједан човек краљевствва ми.“ Дејан Јечменица, „Друга стонска повеља краља Стефана Душана“, *Сџари срџски архив 9* (2010): 55.

О уговору краља Стефана Душана и Дубровчана око уступања Стонског рата видети: Дејан Јечменица, „Прва стонска повеља краља Стефана Душана“, *Сџари срџски архив 9* (2010): 25-50.

[16] „Ко џроводи нечијеј човека у џуђу земљу, да џа враџи са јоџ шесџориџом.“ Душанов законик, природно Ђорђе Бубало (Београд:Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010), 182.

[17] „И ко је нечијеја човека џримео из џуђе земље, а овај је џобеџао од своја џосџодара, од суда, ако да цареву исџраву о милосџи, да се ово не осџори. Ако ли не да милосџи, да се враџи ономе коме џриџага.“ Исто, 191.

[18] Милош Благојевић, „Орање“, у: *Лексикон срџској средњеј века*, 471-472; Исто, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 90.

[19] Рало је било оруђе за орање које је имало симетрични раоник, док је плуг имао асиметрични. Рало се користило од давнина и задржало се кроз читав средњи век, чак и до данас. Плуг се у српским земљама појавио можда у другој половини XIV века или крајем истог. И рало и плуг били су махом од дрвета, с тим што је код рала само раоник био од метала (гвођђа), а код плуга раоник и цртало. Коришћењем плуга постизан је већи и бољи учинак него коришћењем рала. Метални делови код рала и плуга били су скупи за прилике средњег века, па није сваки сељак могао да их поседује. Детаљније о ралу и плугу видети у: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 32-51.

[20] Сточну запрегу најчешће су чинили волови, мада су могли и коњи или неке друге домаће животиње. Коњи су се

оруђа земља је подсецана до одређене дубине и то је чињено да би била растресита и погодна за сетву, а тако је делимично чишћена и од корова. Само је добро иситњена земља могла да штити семе од штеточина и смрзавања, али и да омогући успешно клијање.²¹ Земљорадници су најчешће два пута годишње орали земљу на којој су сејали пољопривредне културе (у пролеће и јесен).²²

Након што је земља била узорана ралом или плугом, земљорадници су морали мотиком да је прекопају како би разбили велико грумење.²³ То је било неопходно обавити на деловима земље које рало или плуг нису добро захватили, а мотиком се она истовремено и ситнила.²⁴ Копање се као работа јавља и у манастирским повељама, често упоредо са орањем.²⁵

.....
кретали много брже од волова, па је и њихов дневни учинак могао бити већи. Са повећањем дневног учинка повећавале су се и производне могућности пољопривредника. Међутим, држање волова било је распрострањеније у односу на држање коња, па је, самим тим, коришћење њихове радне снаге било учесталије. Основни облик запреге чинила су два вола. Волови су често узимани под закуп од власника, а као потврда томе сачувани су уговори (узиман је број од једног до више волова, мада најчешће два). Они су позајмљивани уз одређену накнаду, што је било регулисано уговором. Водило се рачуна и о њиховој старости (нису коришћени млађи од три године, али ни они много стари). Јунице никад нису коришћене за орање, али јесу за запрегу. Да би се волови прехранили, била је потребна велика количина траве и сена, па се и о томе морало водити рачуна. Када није било посла, држани су у стајама. Требао би напоменути да су волови били скупи, па је њихова куповина за земљораднике била велики издатак, нарочито ако су морали да набаве пар волова. Због тога су прибегавали позајмљивању уз обавезу давања накнаде власницима. Детаљније о сточној запрези: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 51–64.

[21] Исто, 90.

[22] Милош Благојевић, „Орање“, у: *Лексикон српској средњег века*, 471–472.

[23] Мотика је оруђе које је у средњем веку имало исто име као и данас. Састојала се из два дела, дрвене дршке и металног сечива. Дужина је зависила од дрвене дршке, док је метални део био прилагођаван намени. Мотика је у средњем веку имала вишеструку намену. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 21–24.

[24] Исто, 91.

[25] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912), 455, 496, 498, 609, 662, 680; Раде Михаљчић, *Закони у сјарим*

Орање је била обавеза зависног становништва да својим феудалним господарима узору одређену површину земљишта.²⁶ Владари и властела су манастирске људе ослобађали ове работе према себи, али су исти ти подложници били дужни да ору манастирску земљу. У изворима се најчешће среће формулација да су манастирски људи били ослобођени „од орања“ или да им није „ни орања“.²⁷ Срећом, има и извора који су нешто детаљнији у помињању ове работе. Као што је горе речено, она се најчешће вршила два пута годишње, у пролеће и јесен. У акту *Закон њогџаћа* (који се налази у оквиру повеље Хиландару краља Стефана Уроша II Милутина из 1302–1309. године, која је поновљена око 1332. године у време краља Стефана Душана) одређено је за отроке који немају коње да су дужни „...да ору дан на јесен и дан на пролеће...“.²⁸ Овај цитат је потврда да се у средњем веку орало барем два пута годишње. На то упућују и помени озиме и јаре пшенице, тј. оне која се сејала у пролеће и јесен, а

.....
српским исјаравама (Београд: САНУ, 2006), 166; Драгић Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера Манастиру Светог Димитрија у Кочанима“, *Сјари српски архив 11* (2012): 26; Синиша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сјари српски архив 13* (2014): 188.

[26] Милош Благојевић, „Орање“, у: *Лексикон српској средњег века*, 471–472.

[27] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 310, 447, 496, 498, 512, 660, 662, 680; Раде Михаљчић, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сјари српски архив 2* (2003): 89; Синиша Мишић, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сјари српски архив 9* (2010): 78; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архљевици“, *Сјари српски архив 10* (2011): 90; Драгић Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера Манастиру Светог Димитрија у Кочанима“, 26; Милош Ивановић, „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану“, *Сјари српски архив 13* (2014): 43; Марија Копривица, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хететовском манастиру“, *Сјари српски архив 13* (2014): 150; Синиша Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 188.

[28] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 402; Раде Михаљчић, *Закони у сјарим српским исјаравама*, 141.

пре сетве свакако се морало обавити и орање. Потврду налазимо у Бањској христовуљи, где је за меропхе било одређено: „А ово је закон људима црквеним: Ко су меропси, да ору озиме ралије три мата, а јаре – два мата, а проса – три мата... А сокалник озиме ралије два мата, а јаре мат, а проса два мата.“²⁹ Поред поменутих осам мати за меропхе и пет за сокалнике, имали су да ору приде и један мат бедбом.³⁰ Све у свему, на поседима манастира Бањска меропси су морали да ору девет мати, што би било 8685 m², док су сокалници били принуђени да ору шест мати, а то је 5790 m².

И за остале велике манастире јављају се сличне одредбе, па ћемо навести неке примере. За Грачаницу је било одређено: „Закон стари Србљем: меропх да оре девет мати, а сокалник шест, заманицом бедбу плуга три мата да ору...“³¹ И зависни људи који су били подложни Грачаници имали су да ору исто као и они који су припадали Бањској, с тим да су грачанички радници морали да бедбом ору три мата, а бањски један. На дечанским имањима меропси су орали шест мати (5790 m²),³² а сокалници три

[29] Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим срѣским исѣравама*, 141. Захваљујући истраживањима Милоша Благојевића, утврђено је да је један мат износио приближно 965 m², а не како је углавном заступљено у литератури 939,18 m². Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 251-270. Приликом израчунавања површине коју је требало узорати користили смо величину једног мата од 965 m².

[30] „Бегбу да ору с јесени једну, а бедбе на њлуј – мај...“ Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим срѣским исѣравама*, 141. Бедба је била допунски радни намет зависног становништва одмерен бројем дана или површином земље коју је требало обрадити. Најчешће се односила на орање. Детаљније о бедби видети у: Милан Влајинац, „Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Србији средњег века. Прилог историји народног живота и рада“, *Глас СНД II* (1927): 47-66; Иван Божић, *Парасѣор у Скадарској обласѣи*, 13-30; Милош Благојевић, „Бедба“, у: *Лексикон срѣској средњег века*, 37-38.

Овај податак је значајан и због тога што сведочи да су земљорадници били у стању да за дан узору површину од једног мата. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 300.

[31] Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим срѣским исѣравама*, 149.

[32] „А ово је закон мероисима који земљу држе: да ору шест маји: њшенице два, овса два, њпроса два, виноѣрага мај њо мери као и у друјим црквама.“ Исто, 152.

мата (2895 m²)³³ и сви су имали да ору бедбом за коју није прецизирано колико је износила.³⁴ И разни мајстори су на дечанском имању морали да ору као и сокалници (три мата плус бедба).³⁵

На неким метохијама и власи су имали орање као работу. Тако су на имању манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља били у обавези, „...и да ору дн бедбе...“³⁶ То је било одређено Законом Светог Симеона и Светог Саве, па се вероватно односило и на поседе манастира Студенице и Милешеве. И попови су имали ову работу, па је Светоарханђеловском христовуљом било прописано: „А који се попови налазе у целој области Арханђеловој... и о орању, и о другој работи као што је закон у Студеници у Светог Симеона.“³⁷ Ово је једини сачувани помен у коме је и поповима било одређено да ору манастирску земљу.³⁸

Од времена цара Стефана Душана површина земље коју је требало обрадити почела се одређивати у данима, за разлику од претходног периода када је изражавана у површини (матима).³⁹ Тако у Светоарханђеловској христовуљи стоји: „Закон Србљима: да работају у недељи два дана надимицом, што им нареди

[33] „А сокалницима је закон: њшенице мај, њпроса мај, овса мај, виноѣрага мај.“ Исто.

[34] „Бегбу да и мају, и шѣо се узоре бедбом, ѣо да се бедбом и обради.“ Исто.

[35] „А ковачи и злашари и седлари и кројачи и кожари и сви мајстори да работѣају и ору као и сокалници...“ Исто.

[36] Стојан Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских држава средњег века*, 619.

[37] Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Светѣо-арханђеловска христовуља* (Београд: Историјски институт, 2003), 143.

[38] Марија В. Копривица, „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011), 121.

[39] Сима Ђирковић, „Студеничка повеља и студеничко властелинство“, *ЗФФБ 12-1* (1974): 312-313; Милош Благојевић, „Орање“, у: *Лексикон срѣској средњег века*, 471-472.

игуман; и да ору бедбу свакога жита...^[40] Иако је површина замењена бројем дана, нема сумње да се радило о истом или врло сличном обиму посла као и раније. На поседима манастира Св. Арханђела код Призрена и Арбанаси су имали да обављају исте работе као и „Србљи“.^[41] Поред горе поменутих и властела је на поседима овог манастира била дужна да „...оре сваког жита бедбу...“^[42]

Поред наведених категорија становништва, орањем су се бавили и зависни људи познати из извора као ратаји.^[43] Дечанским хрисовуљама било је одређено: „А за ратаје: колико има игуман запрега у којем селу, од тога села да постави ратаје које хоће.“^[44] Из овога следи да је број ратаја зависио од броја запрега који је манастир поседовао (барем је тако било на дечанском метоху), а да је игуман имао право да сам изабере кога хоће да обавља дужност ратаја. Такође, изгледа да су они раду орања обављали искључиво манастирским запрегама, а не својим. Да није било обавезно да на свим метосима буде ратаја сведочи једна одредба из Бањске хрисовуље којом је било прописано следеће: „И ако не буде ратаја, да меропси редом са црквеним воловима ору.“^[45] Овај цитат јасно потврђује да није било нужно да на сваком манастирском

имању буде ратаја, као и да су у том случају меропси преузимали дужност орања, узимајући од манастира волове.

За крај овог дела рада изводимо закључак да је земља морала да буде барем два пута узорана да би била погодна за сетву. Земљорадници су орали уз помоћ сточне запреге коју су најчешће чинила два вола, као и оруђима познатим као рало и плуг. Ову раду најчешће су обављали меропси и сокалници, али и ратаји, мајстори, власи, попови, Арбанаси и властела (само на поседима манастира Св. Арханђела код Призрена). Меропси су имали најчешће да узору површину од девет мати (8685 m²), а сокалници шест мати (5790 m²), мада то није било свуда исто и разликовало се од имања до имања, као и од категорије зависног становништва.

Сетва

Када су њиве и ступови били узорани, земља је била припремљена за сетву.^[46] Ова работа обављана је два пута годишње, у пролеће и јесен. Према подацима из манастирских повеља види се да је у средњем веку у српским земљама највише сејана пшеница (јара и озима), затим овас, јечам и просо.^[47] Требало би рећи да се у изворима махом помиње сетва житарица, а ретко осталих пољопривредних култура. Такође, вредно помена је да су на њивама и ступовима највише сејане житарице, а мање легуминозе (боб, сланутак, сочиво) и

[40] Сениша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 140.

[41] „А Арбанаси који се налазе у цркви да рабошају као и Србљи...“ Исто, 141.

[42] Исто.

[43] Ратаји су били малобројна категорија зависних људи (земљорадника) чија је основна дужност била да ору земљу манастирским запрегама. Ангажовани су из редова сеоског становништва, а њихове радне обавезе нису биле временски ограничене, већ су вероватно трајале током читаве године. О ратајима детаљније видети у: Милош Благојевић, „Ратај“, у: *Лексикон српској средњег века*, 613; Исти, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 39, 52, 291-292.

[44] Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим српским исѣравама*, 154, 158, 163.

[45] Исто, 145.

[46] Њиве су биле мале површине ораница које су се налазиле у сеоским атарима, а њих су држали и обрађивали земљорадници, док су ступови били већи комплекси ораница које су поседовали феудалци. Детаљније о њивама и ступовима у: Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 65-81.

[47] Стојан Новаковић, *Законски сѣоменици српских држава средњег века*, 414, 649, 650; Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим српским исѣравама*, 141, 152, 156, 161, 169. Термини „јара“ и „озима“ односе се на пшеницу, јер манастири нису били заинтересовани за сејање јечма. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 81.

индустријске биљке (хмел, лан, конопља).⁴⁸ Земљорадници су у средњем веку сејали и разно поврће (купус, лук, репу, роткву, тикве, лубенице, диње), али то је сејано у вртovima који су се налазили унутар сеоског насеља, а не на њивама и ступовима.⁴⁹

На дубровачкој територији јесења сетва није почињала пре 1. октобра, а трајала је вероватно и у првој половини новембра. На то су највише утицале временске прилике (да ли је било сушно лето или са више падавина, да ли су јесење кише и снег почели раније или касније итд.), али и други фактори (да ли је земљорадник поседовао волове за запрегу, да ли је набавио семе за сетву итд.).⁵⁰ Пролећна сетва на дубровачкој територији (и у Приморју) није почињала пре краја фебруара, а трајала је до почетка априла. У унутрашњост српских земаља, због хладније климе, сетва није кретала пре марта, а могла је потрајати и до маја.⁵¹

Пре почетка сетве земљорадници су морали да набаве семе ако га већ нису имали. Сваки земљорадник је тачно знао колика му је количина семена потребна за сетву. Док су земљорадници за личне потребе морали сами да набављају, манастири су својим подложницима давали

[48] О легуминозама и индустријским биљкама детаљније у: Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку*, 66; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 84-90.

[49] О вртovima и пољопривредним културама које су сађене у њима детаљније видети у: Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку*, 66; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 137-141.

Требало би поменути да Срби у средњем веку (као уосталом и њихови савременици широм Европе) нису знали за биљке које ми данас познајемо и користимо у исхрани, а које су донете у Европу након великих географских открића: парадајз – пореклом из Перуа; плави патлиџан – донет из Индије; паприка – пореклом из Гвајане; кукуруз – поникао на тлу Мексика; пасуљ и кромпир – пореклом са америчког континента. Fernan Brodel, *Mediteran: prostor i istorija* (Beograd: Centar za geoetiku, 1995), 11.

[50] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 93-94.

[51] Исто, 94.

семе за сетву на манастирској земљи. Овом исказу иде у прилог део повеље коју су издали Константин Драгаш и његова мајка Јевдокија својој задужбини у селу Архиљевици: „...да се на годину оставља семе оджита из општине (заједнице), а сва остала есодија и жито – од свега да се даје половина и у велики манастир, а друга половина да стоји у кући архиљевичкој.“⁵² Из овога следи да се произведена количина жита делила између цркве у Архиљевици и Хиландара, коме је ова била приложена, а од оба ова дела давало се семе потребно за сетву на поседима Богородичине цркве у Архиљевици.

Што се тиче самог семена, оно је држано у џаковима које су преносили људи или товарне животиње. Из ових џакова земљорадници су га руком вадили и равномерно разбацивали по узораном делу земље. Густина и количина семена која је бацана зависила је од тога у које време се сејало и од квалитета земљишта, али и од искуства земљорадника.⁵³ Након што је било бачено на земљу, оно је, уз помоћ мотике, прекривано земљом.⁵⁴ Ако нису имали семе за сетву, земљорадници су били принуђени да га позајме. Некад су истовремено позајмљивани и волови за орање и семе за сетву.⁵⁵

О сетви као работи зависног становништва има мање података у односу на орање. Разлог овоме може бити тај да се подразумевало да би пољопривредне културе требало да буду посејане, па није било потребе то посебно наглашавати, већ су само поменуте работе

[52] Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, 93.

[53] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 94-96.

[54] Исто, 22.

[55] Детаљније о позајмљивању семена видети: Исто, 243-251.

које су претходиле и следиле сетви. Једна од ретких манастирских повеља где се помиње сејање јесте она краља Стефана Душана издата Хиландару, а у вези са поклањањем цркве Св. Николе у Врању. Овом повељом је било одређено следеће: „...меропси да с јесени сеју у јесењем орању сто кабала пшенице, а у пролећној сетви – сто кабала овса и проса; отроци у јесен три дана да сеју, и четврти – бедба; а у пролеће такође три дана, а четврти – бедба...“⁵⁶ Из цитираног се може закључити да су меропси имали као обавезу да на јесен сеју сто кабала пшенице, а на пролеће још сто кабала овса и проса, тј. укупно двеста кабала житарица.⁵⁷ За отроке није речено колико су кабала житарица имали да посаде, већ им је било одређено да и на јесен и у пролеће сеју три дана и четврти бедбом. У поменутом документу сачуван је и податак о сејању лана.⁵⁸

Након што су пољопривредне културе биле посејане, мало је имало да се ради. Изузетак су крајеви који су били наводњавани, па су само ту земљорадници могли да утичу на раст биљака.⁵⁹ Наводњавање је примењивано у Конавлима, Метохији, околини Скопља и другим крајевима у Македонији. Да би било успешно, прво је морала да се доведе вода из неке реке природним падом, а затим да се прокопа мрежа канала да би разливање воде било равномерно.⁶⁰

[56] Смиља Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сћари српски архив* 4 (2005): 77; Раде Михаљчић, *Закони у сћарим српским исцрпама*, 169.

[57] Кабао је био шупља мера чија је запремина износила 17,08 литара. Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989), 49; Сима Ђирковић, „Мерење и мере у средњовековној Србији“, у: *Работници, војници, духовници*, 149; Исти, „Мере и тегови“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 392-396.

[58] У другом делу рада биће речи о работама у вези са гајењем и прерадом лана.

[59] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 96.

[60] О наводњавању земље у средњем веку прочитати: Милош Благојевић, „Земљорадња“, у: *Лексикон српској средњеј*

Земљорадници су током раста биљака морали да воде рачуна о томе да заштите своје усеве од крађе, као и да животиње (домаће или дивље) не упадну и не униште усеве.⁶¹ О овоме говори и 76. члан Душановог законика: „А ко попасе жито, или виноград или ливаду нехотице, ту попашу да плати колико рекну клеветници који процењују. Ако ли на силу попасе, да плати попашу и б волова.“⁶² Законик је прописивао казну за уништавање усева, а износ казне се разликовао у зависности да ли је штета учињена намерно или ненамерно.

Из горе наведених података следи да је сетва обављана два пута годишње (у пролеће и јесен) и да су највише сађене житарице (пшеница, јечам, просо, оvas), али и легуминозе, индустријске биљке и поврће. Пре сетве земљорадници су морали да набаве семе, уколико га већ нису поседовали, а за сетву на манастирској земљи од истог су добијали семе. Не тако ретко, прибегавали су позајмљивању семена. Сетва се, у принципу, мало помиње у сачуваним манастирским повељама, а више се срећу работе које су јој претходиле и следиле.

Жетва

Климатске прилике највише су утицале на време сазревања биљака. Док за унутрашњост српских земаља нема података о времену сазревања, за Приморје је ситуација унеколико боља. Због сачуваних података у Дубровачком архиву о крађи житарица у залеђу града под Срђем може се говорити о времену

.....
века, 237-241; Мирјана Живојиновић, „Наводњавање земље у средњовековној Србији“, *Зборник радова Византолошкој инститиуи* 39 (2001/2002) 183-196; Синиша Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњеј века* (Београд: Утопија, 2007), 77-88.

[61] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 97.

[62] *Душанов законик*, 175.

када су сазревале.⁶³ С друге стране, у унутрашњости српских земаља владала је континентална клима, па је до сазревања долазило касније.⁶⁴ У залеђу Јадрана су озими усеви доспевали за жетву у јуну, а јари усеви касније, у јулу или августу. У унутрашњости све се ово дешавало седам до осам дана касније.⁶⁵ Што се тиче краће сазрелих житарица, та недозвољена радња помиње се и у српском рукопису Земљорадничког законика. Наиме, 8. члан је прописивао: „Ако земљорадник наполичар пожање без знања онога ко му је дао њиву, однесе руковети своје, нека се као лопов отуђи од свих плодова својих.“⁶⁶

У повељама је сачувано сразмерно доста података о жетви, мада се најчешће среће кратка формулација да манастирским људима није „жетве“.⁶⁷ Поред овако штурних података има и докумената који су по овом питању мало речитији. У повељи краља Стефана Владислава за манастир Св. Богородице на Бистрици стоји одредба која се односила на меропхе: „Жетве да жне, и ине лихо своих

м’ти: три дни да жне...и тузи да им се даа јести.“⁶⁸ Из овога следи да су меропси на поседима поменутог манастира имали обавезу да три дана у години жању и за то су добијали храну од манастира. На поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља власи су имали „...и да ору дн бедбе, и што поору, тако и да пожњу...“⁶⁹ Власи су, за разлику од меропха, морали да жању само један дан, највероватније јер су имали друге обавезе невезане за земљорадњу (сточарске работе). У акту *Закон ѿог’раћа* било је одређено за отроке „...и да узорано пожњу...“⁷⁰, мада није прецизирано колико су требали да жању, али им је истом одредбом било прописано да ору један дан на јесен и један на пролеће, па је могуће извући закључак да су имали да жању онолико колико је могло да буде посађено за та два дана. Да је жетва била хитан и важан посао говори и једна одредба из Бањске хрисовуље: „А насрпице сваки да жње три дана.“⁷¹ Из овога следи да су сви које је обухватао *Закон црквеним људима* били у обавези да три дана жању насрпицом (највероватније меропси, сокалници, мајстори).⁷² Нажалост, ово су ретки примери из манастирских исправа где је детаљније поменута жетва и где су побројане категорије становништва које су имале да жању (меропси, власи, отроци, вероватно сокалници и мајстори).

Жетва житарица вршена је уз помоћ српа.⁷³ У жетви су поред мушкараца

[63] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 97.

[64] Исто, 98.

[65] Исто, 98-99.

[66] Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 53.

[67] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, 310, 401, 402, 405, 411, 420, 427, 447, 486, 496, 498, 512; Раде Михаљчић, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, 89; Станоје Бојанин, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, *Сјари српски архив 4* (2005): 123; Смиља Марјановић-Душанић, Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложишта који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сјари српски архив 9* (2010): 65; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, 90; Синиша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сјари српски архив 11* (2012): 66; Владета Петровић, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сјари српски архив 13* (2014): 7; Милош Ивановић, „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану“, 43.

[68] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, 590.

[69] Исто, 619.

[70] Раде Михаљчић, *Закони у сјарим српским исправама*, 141.

[71] Исто, 142.

[72] Насрпица је била обавеза зависног становништва која је подразумевала да сви заједно обаве жетвене радове (примера ради, три дана на бањском метоху). Раде Михаљчић, *Закони у сјарим српским исправама*, 198.

[73] Овај назив за поменуту алатку био је исти у средњем веку као што је и данас. Срп је био отворено полукружно сечиво

могле да учествују и жене, али и старија деца. Вршена је тако што су жетели једном руком хватили стабљике жита и српом их секли десетак центиметара изнад земље.⁷⁴ Онолико стабљика колико је могао жетелац да обухвати једном руком називано је *руковейи*.⁷⁵ Неколико руковети чинило је *сној*.⁷⁶ За везивање снопова коришћена су ужад најчешће прављена од оних житарица које се жању. Најбоља су прављена ујутру, док су биљке још биле натопљене росом.⁷⁷ Након ових работа снопови су остављани на њиви да се просуше. Тада су били погодан плен за крађу, о чему је већ било речи. Када су житарице биле осушене, преношене су до гувна. То се обављало двојако – коришћењем људске или сточне радне снаге. Ако су људи преносили житарице, онда су везивали неколико снопова у једно бреме и на тај начин их преносили. За везивање бремена служило је уже од конопље или вуне.⁷⁸ Када је стока преносила снопове, онда су они товарени на животињу, а то је називано *шовар*.⁷⁹ Некада су житарице превожене, о чему сведочи одредба из Бањске хрисовуље: „И што ору, да влече и возе...“⁸⁰ Превозење летине се помиње и у Грачаничкој повељи којом је било јасно одређено: „...и тако да га повезу...“⁸¹ За превоз су могли бити коришћени сточна запрега или кола са два или

четири точка.⁸² Пренети снопови садевани су у стогове покрај гувна. У стогу је садевано десетине снопова, а пазило се да се садева само једна врста житарица. Често се поред гувна садевало више стогова.⁸³

На крају овог дела требало би поновити да је жетва вршена у зависности од климе, тј. од времена када је летина сазревала. У Приморју је то било раније у односу на унутрашњост српских земаља. На манастирским поседима ову раду су обављали меропси, власи, отроци, а вероватно сокалници и мајстори. Жетву су могли обављати како мушкарци, тако жене и деца. Основно оруђе био је срп којим су сечене стабљике које су затим везиване у снопове. Снопови су људском или сточном радном снагом били преношени до гувна, где су садевани у стогове и где је била обављана вршидба.

Вршидба

Наредна работа која се морала обавити била је вршидба, а извршавана је неколико дана након жетве. Уз одређена одступања, било је очекивано да се вршидба озимих усева заврши до празника Св. Илије (20. јул), а јарих до празника Св. Стефана (2. август).⁸⁴ Наравно, често се дешавало да ови рокови буду пробијени и на то су утицали многи фактори, а главни је био кашњење приликом сетве.⁸⁵

Помен вршидбе среће се у манастирским исправама, махом тако што су зависни људи били ослобађани од

усађено у кратку дрвену дршку. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 26-27.

[74] Исто, 99.

[75] Видети поменути 8. члан Земљорадничког закона на претходној страни.

[76] „*Прави део је – девей снојова*...“ Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, 53.

[77] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 100.

[78] Исто, 100.

[79] Исто, 101.

[80] Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 142.

[81] Исто, 149.

[82] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 101.

[83] Исто, 101.

[84] Разуме се, реч је о рачунању према старом (Јулијанском) календару.

[85] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 101-102.

вршидбе.⁸⁶ Пошто су документи који наводе вршидбу веома штурни, биће наведени само неки примери који помињу ову работу. У већ помињаном акту *Закон њојграћа* за отроке је било одређено „...и да узорано пожњу и оврху...“⁸⁷, док је за меропхе на грачаничком метоху било прописано да „...површу...“⁸⁸. Било је случајева да је зависно становништво било ослобођено вршидбе, а није работа које су јој претходиле. То је био случај са Бањском хрисовуљом у којој је записано: „Бедбу да ору с јесени једну, а бедбе плуг – мат. И што ору, да влаче и возе, а да не врху.“⁸⁹

Вршидба је обављана на гувну, а то је био ограђен или неограђен простор на коме је истресано семе из класја житарица, односно простор на коме је обављана вршидба и где су смештане овршене и неовршене житарице. Простор за гувно морао је бити раван и без рупа да не би семе пропадало. Већина домаћинстава имала је своје гувно, а погодан простор били су брежуљци изложени струјању ваздуха⁹⁰ које се користило за пречишћавање овршеног семена. Некада је на истом месту неколико домаћинстава подизало своја гувна.⁹¹ Семе је истресано на два начина: људском снагом и сточном запрегом. Међутим, изгледа да

је у српским земљама и Дубровнику мало коришћена сточна радна снага за вршидбу, већ у већини случајева људска.⁹² Истресање зрна из класја обављано је на следећи начин: прво су стабљике житарица простиране у два једнака дела по средини гувна, а затим би земљорадник оруђем званим млатило или млат (две мотке причвршћене танким комадом коже) ударао по класју на гувну. Ово је била тешка работа, па је било лакше и ефикасније када је обављана у пару (или када је ово обављало више парова).⁹³

Када је претходна работа била готова, на гувну су остајали измешани слама, плева и семе. Семе је као најтеже падало на дно, а плева и слама су остајале преко њега. Зато је прво ручно скупљана слама, да би се затим приступило чишћењу зрнења од плеве.⁹⁴ Плетва као работа посебно се помиње у појединим документима. На неким местима само се каже да су манастирски људи били ослобађани *од њлејве* или да им није *ни њлејве*.⁹⁵ Повеља краља Стефана Владислава манастиру Св. Богородице Бистричке мало је одређенија, па је за меропхе било прописано следеће: „...и три дни да плеве и тузи да им се даа јести.“⁹⁶ Плетва је обављана тако што је земљорадник дрвеном лопатом захваћао ову мешавину коју је бацао увис.⁹⁷

[86] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 401, 411, 427, 447, 512; Станоје Бојанин, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, 123; Павле Драгичевић, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, 90; Синиша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, 66; Владета Петровић, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, 7.

[87] Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исјравама*, 141.

[88] Исто, 149.

[89] Исто, 142.

[90] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 102.

[91] Исто.

[92] Исто, 103.

[93] Исто, 104.

[94] Исто.

[95] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 401, 411; Владета Петровић, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, 7.

[96] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 590.

[97] Дрвена лопата је оруђе које је било израђивано из једног комада, а коришћена је за згртање житарица на гувну, односно за чишћење семена од плеве. И у средњем веку за лопату је коришћен исти назив као и данас. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 24-25.

Струјање ваздуха односило је плеву, док је семе као теже падало на земљу. Овај поступак понављан је више пута, у зависности од потребе. Да је веома полагано на чистоћу житарица говори и то што се поред *йлейве* помиње и *жшйойтребљеније*⁹⁸ као работа која је подразумевала чишћење жита од ђубрета, другог семена и ситних, рђавих зрна.⁹⁹ Све ово је чињено да би се добило чисто и квалитетно брашно.

За крај овог излагања о вршидби требало би нагласити да је то била работа зависног становништва која је подразумевала чишћење житарица од плевне и других нечистоћа. Вршидба је обављана у већини случајева људском радном снагом и то тако што су житарице доношене на гувно, где су земљорадници моткама званом млат ударали по сноповима житарица одвајајући семе од плевне и сламе. Затим је прво ручно одвајана слама, док је дрвеним лопатама плева уклањана тако што је мешавина бацана у ваздух, чиме је одвајана плева од семена. Поред тога, обављано је и житотребљеније које је подразумевало чишћење житарица од ђубрета, другог семена и ситних, рђавих зрна. На крају овог процеса добијано је чисто зрно житарице.

Смештање летине

Након што је вршидба била готова, земљорадници су очишћене житарице носили у домаћинства својих феудалних господара (или, пак, својој кући). Житарице су пренешене у врећама које су обично прављене од вуне, а имале

[98] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 625, 650; Раде Михаљчић, *Закони у сјарим српским исјравама*, 143, 153, 157, 162.

[99] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 105.

су запремину 50 литара.¹⁰⁰ За ово су могли бити коришћени и густо исплетени кошеви.¹⁰¹

Пошто су житарице биле овршене, смештане су у раније припремљена складишта. Чување житарица било је од виталног значаја за свако домаћинство, земљорадничко или феудалчево. На великим имањима (нпр. манастирским) залихе житарице су смештане у посебно ископаном и заштићеним житним јамама.¹⁰² О томе сведочи и одредба из Грачаничке повеље којом је, између осталог, за меропхе и сокалнике било прописано следеће: „...заманицом бедбу плуга три мата да ору, и тако да га повезу, површу и у рупу сипају.“¹⁰³ Смештање летине у житне јаме имали су и работници са светоарханђеловских метоха: „...и да ору бедбу сваког жита и све распремивши да успу...“¹⁰⁴ Слична обавеза јавља се у повељи цара Стефана Душана за манастир Хиландар: „...и што пооре и покоси, все да сврстуе, и сврши, и усипе.“¹⁰⁵

Житне јаме биле су копане и грађене у земљи. Биле су различитих облика и дубина, са зидовима обложеним слојем глине, каменом или дрвеним даскама.¹⁰⁶ Затваране су поклопцима од дрвета, каменом пло-

[100] Исто, 105.

[101] Исто.

[102] Житне јаме биле су важни пратећи објекти у средњовековним насељима, а служиле су за складиштење и чување житарица. Душица Минић, „Житне јаме“, у: *Лексикон српској средњеј века*, 194-195; Марко Поповић и Гордана Милошевић, „Живот на селу“, у: *Привајни живои у српским земљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Clío, 2004), 78.

[103] Раде Михаљчић, *Закони у сјарим српским исјравама*, 149.

[104] Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 140.

[105] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеј века*, 431.

[106] Душица Минић, „Житне јаме у Трговишту“, *Новоазарски зборник 11* (1987): 63; Гордана Милошевић, *Сјановање у средњовековној Србији* (Београд: Археолошки институт, 1997), 193.

чама или конструкцијама од коља са купастим кровом.¹⁰⁷ Ове просторије биле су довољно велике, па је у њима смештана знатна количина житарица, које су тако штићене од пожара, штеточина, крађе, али не и влаге.¹⁰⁸ Највећу потребу за оваквим јамама имала су велика имања, градови и тврђаве, али су их правили и земљорадници, а налазиле су се уз кућу, док су понекад биле смештане и у саму кућу, тј. укопаване испод пода.¹⁰⁹ Житне јаме прављене за једно домаћинство биле су малог обима у односу на оне које су грађене за манастире или утврђења које су биле далеко веће, јер су биле намењене за велики број људи.¹¹⁰ Међутим, земљорадничка домаћинства су их ретко градила, јер су изискивале велика материјална средства и много труда. Њима је лакше и јефтиније било да житарице остављају негде у кући, а држали су их у густо исплетеним кошевима, дрвеним сандуцима или врећама како се не би просипале.¹¹¹ Земљорадничка домаћинства нису морала превише да се труде око смештања житарица, јер количина коју су могли да произведу није била нарочито велика, а временом се и смањивала, јер су житарице коришћене за исхрану. Наравно, један део је остављан за

[107] Најчешће су укопаване на дубину од 1,5 до 2 м. Душица Минић, *Житне јаме у Трговишту*, 64; Иста, „Житне јаме“, у: *Лексикон српског средњег века*, 194-195; Марко Поповић и Гордана Милошевић, „Живот на селу“, 78.

[108] Душица Минић, „Житне јаме у Трговишту“, 68; Иста, „Житне јаме“, у: *Лексикон српског средњег века*, 194-195; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 105.

[109] Треба додати да су се житарице чувале и у надземним објектима (амбарима) грађеним од дрвета на каменим супструкцијама. Душица Минић, „Житне јаме у Трговишту“, 63; Гордана Милошевић, *Сџановање у средњовековној Србији*, 193; Марко Поповић и Гордана Милошевић, „Живот на селу“, 78.

[110] Душица Минић, „Житне јаме“, у: *Лексикон српског средњег века*, 194-195.

[111] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 105-106.

наредну сетву, а ако би ипак нешто претекло, то би било продавано.¹¹²

На концу приче о смештању овршених житарица требало би још једном поменути да су их работници након вршидбе у врећама преносили до имања феудалних господара или својим кућама. Ту су смештане у житне јаме различитих величина и дубина. Помен остављања житарица среће се и у неким манастирским повељама. Иако су подаци оскудни, нема сумње да је ово обављано након вршидбе на сваком имању, од најмањег које је припадало зависним земљорадницима, до великог манастирског или оног световног феудалца.

Закључак

Све поменуте работе биле су од виталног значаја за опстанак како малог земљорадничког домаћинства, тако и великих феудалних имања. Земљорадници су своје залихе углавном користили да би прехранили породицу, док су феудалци вишкове могли да износе на тржиште. Све у свему, у средњем веку се живело у константном страху од глади, јер су једна неродна година или временска непогода могли да изазову глад и угрозе сетву за следећу сезону.¹¹³ Глад је, уз кугу, била главни узрок негативних демографских кретања у средњем веку.¹¹⁴ Вероватно да није било деценије која није имала барем једну гладну годину, тако да није било генерације која није

[112] Исто.

[113] Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку*, 68; Радивој Радић, „Глад у српским земљама XIII-XV века (Историографски покушај)“, у: *Из Цариграда у српске земље: сџудује из византијске и српске историје* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003), 93.

[114] Глад није била заступљена само у време природних непогода или епидемија куге. Она је била нарочито честа у прошлеће, када су залихе хране биле потрошене, а нова летина још није била пристигла. Радивој Радић, „Глад у српским земљама XIII-XV века (Историографски покушај)“, 94-95.

узнала погубност глади. Када се све ово има у виду, не би требало посебно наглашавати колики су значај имале земљорадничке работе у периоду о којем је било речи.

Извори:

Благојевић Милош, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис* (Београд: САНУ, 2007)

Бојанин Станоје, „Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 119-134.

Византијски извори за историју народа Југославије III, уредници Фрањо Баришић и Божић Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1966)

Драгичевић Павле, „Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архилевици“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 87-102.

Душанов законик, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010)

Живојиновић Драгић, „Повеља великог слуге Јована Оливера Манастиру Светог Димитрија у Кочанима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 25-32.

Ивановић Милош, „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 33-64.

Јечменица Дејан, „Прва стонска повеља краља Стефана Душана“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 25-50.

Јечменица Дејан, „Друга стонска повеља краља Стефана Душана“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 51-61.

Копривица Марија, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 143-179.

Марјановић-Душанић Смиља, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 69-85.

Марјановић-Душанић Смиља, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложиста који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 63-72.

Михаљчић Раде, *Закони у сџарим српским исџавама* (Београд: САНУ, 2006)

Михаљчић Раде, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 85-97.

Мишић Сениша, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 75-86.

Мишић Сениша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 181-206.

Мишић Сениша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 59-90.

Мишић Сениша – Суботин-Голубовић Татјана, *Светоарханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003)

Новаковић Стојан, *Законски сџоменици српских држава средњега века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912)

Петровић Владета, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 3-32.

Литература:

Благојевић Милош, „Град и жупа – међе градског друштва“, у: *Социјална сџруктура српских џрадских насеља (XII-XVIII век)* (Смедерево, б. и., 1992), 67-84.

Благојевић Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији* (Београд: Службени лист СЦГ, 2004²)

Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989)

Благојевић Милош, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011)

Божић Иван, „Параспор у Скадарској области“, *Зборник радова Византолошкој инстџијушџа* 4 (1956): 13-30.

Brodell Fernan, *Mediterran: prostor i istorija* (Beograd: Centar za geopoetiku, 1995)

Влајинац Милан, „Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Србији средњега века. Прилог историји народног живота и рада“, *Глас СДП* II (1927): 47-66.

Живојиновић Мирјана, „Наводњавање земље у средњовековној Србији“, *Зборник радова Византолошкој инстџијушџа* 39 (2001/2002): 183-196.

Копривица Марија В., „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011)

Лексикон српској средњега века, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999)

Милошевић Гордана, *Сѣановање у средњовековној Србији* (Београд: Археолошки институт, 1997)

Минић Душица, „Житне јаме у Трговишту“, *Новојазарски зборник 11* (1987): 63-72.

Мишић Сениша, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњега века* (Београд: Утопија, 2007)

Пириватрић Срђан, *Самуилова држава* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1998)

Поповић Марко и Милошевић Гордана, „Живот на селу“, у: *Приватни животи у српским земљама средњега века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Сіо, 2004), 64-79.

Радић Радивој, „Глад у српским земљама XIII-XV века (Историографски покушај)“, у: *Из Цариграда*

у српске земље: сѣудије из византијске и српске историје (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003), 91-110.

Ђирковић Сима, *Историја средњовековне босанске државе* (Београд: Српска књижевна задруга, 1964)

Ђирковић Сима, „Мерење и мере у средњовековној Србији“, у: *Работници, војници, духовници* (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 135-168.

Ђирковић Сима, „Сеоска општина код Срба у средњем веку“, у: *Работници, војници, духовници* (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 340-348.

Ђирковић Сима, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа; Глосаријум; Службени гласник, 1995)

Ђирковић Сима, „Студеничка повеља и студеничко властелинство“, *ЗФББ 12-1* (1974): 311-319.

FARMING WORKS EXECUTED BY DEPENDENT POPULATION IN SERBIAN COUNTRIES OF THE MIDDLE AGES (1st part)

The main objective of this paper is to show how the dependent population in Serbian countries of the Middle Ages executed farming works which were extremely important for the nutrition of all inhabitants, whatever category they belonged to. It is not necessary to emphasize that farmers used to spend a large part of their time, as well as strength, for their work. It was necessary to carry out several activities, starting from ploughing, through sowing, harvesting and threshing to the storage of crops, in order to obtain yields used principally to feed the population.

All in all, this text has completed the current knowledge about the farming works of the dependent population, but it has also brought a somehow different view of this issue. A special attention was given to the dependent population, which is not often the case, because they were usually put aside. Certainly, within the feudal relations, this could have not been different. All the narrative sources came from the pen of the higher social classes, which is why they are very timid on this issue. The dependent population was not in the centre of their interest and, consequently, life and work of the lower social classes were often marginalized.

M. A. Nikola MINOVIĆ

LES BESOIGNES AGRICOLES DE LA POPULATION VASSALE DANS LES TERRITOIRES SERBES DU MOYEN-ÂGE (1ÈRE PARTIE)

L'intention primordiale de cette étude fut de présenter de quelle manière la population vassale dans les territoires serbes du Moyen-Âge effectua les besoins agricoles qui furent d'une importance incommensurable pour l'alimentation de toutes les personnes, sans tenir compte de la catégorie à laquelle elles appartenaient. Il ne faut pas particulièrement mettre en évidence que les agriculteurs dépensèrent une grande partie de leur temps sur les besoins cités, tout comme leur force. Il fut indispensable d'effectuer plusieurs devoirs, en partant du labourage, puis des semailles, de la récolte, du battage, jusqu'au placement de la moisson, afin d'obtenir des rendements des domaines grâce auxquels la population fut, avant tout, nourrie.

Tout compte fait, les connaissances de jusqu'à présent sur les besoins agricoles de la population vassale sont complétées par ce texte, mais aussi élargies par un regard différent sur cette problématique. Une attention particulière fut orientée vers la population vassale, ce qui n'est pas une situation fréquente, puisqu'elle est souvent détournée vers un autre plan. Bien sûr, dans le cadre des relations féodales, il ne fut pas possible que ce soit autrement. Toutes les sources narratives proviennent de la plume des couches supérieures de la société, aussi sont elles sans ornements concernant cette question, puisque la population vassale ne fut pas au centre de leur intérêt, donc, de cette manière, l'existence et le travail des couches plus inférieures furent souvent marginalisées.

Nikola MINOVIC, M.A.

003.053:929(497.11)"15/16"
091=163.41"15/16"

**јереј др Слободан
С. ЈАКОВЉЕВИЋ**

Храм Вазнесења Господњег
у Чачку,
slobodan.jakovljevic244
@gmail.com

НЕКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ О ВЕЗАМА ИЗМЕЂУ ПРЕПИСИВАЧКЕ ШКОЛЕ У МНАСТИРУ РАЧИ СА ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ МНАСТИРИМА

АПСТРАКТ: *Намера рада је да укаже на постојање неколико теорија које су се бавиле настаком рачанске преписивачке школе. Наиме, хронолошки оквир настака скрипторијума у научним радовима варирао је од 1517. до 1623. године. Системаичан почетак рада Рачана може се у суштини везати за монаха Киријака и четрдесете године XVII века. За цара Киријака осведочено је да је преписивао у неколико овчарско-кабларских манастира, па након тога по свему судећи прешао у Рачу и тамо настао исти посто. На тај начин може се утврдити веза између зачетка чувеног царског центра и манастира Овчарско-кабларске клисури.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Манастир Рача, Овчарско-кабларска клисура, Киријак Рачанин, манастир Никоље, манастир Јоване, манастир Преображење*

Увод

Историјат манастира Раче био је предмет вишегодишњег пажљивог проучавања српских научника (историчара књижевности, историчара уметности и археографа), нарочито почев од утемељења годишњег научног скупа у Бајиној Башти (први одржан 1995. године) под називом *Дани Раче у крају Дрине*, који је готово у целини посвећен историјату манастира и његовог скрипторијума. Захваљујући истраживањима представљеним на овоме скупу, данас нам је та историја много јаснија и садржајнија.

Проблеми с којима се суочава сваки истраживач рада ове преписивачке школе су многоструки. Најпре, не постоји свеобухватни каталог или инвентар свих рукописа који се везују за скрипторијум манастира Раче. Рад каткад отежава и тешка доступност грађе, јер су рачански рукописи расејани по библиотекама читаве Европе, али и библиотекама

и манастирима на Балкану. Није до краја разјашњено ни ко се све од писара може сврстати у Рачане. Ни по питању настанка скрипторијума не постоје слагања у науци, а истраживачи као решење нуде више теорија.

Са друге стране, преписивачка делатност у Овчарско-кабларским манастирима своју генезу има већ од XIV века. Након слома српске деспотовине требало се прилагодити новој иноверној власти. Ипак, иако умањена, преписивачка делатност је опстала захваљујући пре свега потреби за богослужбеним књигама. Тако се у Овчарско-кабларској клисури поново преписује након обнове Пећке патријаршије (1557) све до средине XVII века.¹

[1] О преписивању у Овчарско-кабларској клисури видети: Драгомир Поповић, „Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира“, у: *Зборник радова Народне музеја у Чачку VII* (1976), 86-89 (прештампано у часопису Градац 98-99 (1991), 115-122); Татјана Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века* (Београд: САНУ, 199), 107-108,

Иако на први поглед преписивачки центри у Рачи и Овчарско-кабларској клисури нису повезани, ипак их спаја личност Киријака Рачанина. Стога ћемо у наставку увидети у каквој то вези стоје манастир Рача, Киријак Рачанин и манастири Овчарско-кабларске клисуре.

Манастир Рача

Манастир Рача² *у крај Дрине*, како га истраживачи и народни писци често називају,

110, 154-155; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре* (Чачак: Народни музеј; Београд: Службени гласник, 2012).

[2] За детаљно о Манастиру Рачи и Рачанском скрипторијуму видети следећу литературу: Димитрије Руварац, „Манастир Рача и Беочин“, *Споменик Српске краљевске академије*, XXXIII, други разред, 30 (1898), 51-63; Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (Београд: Рад, 1953), 25-28; Димитрије Руварац, *Манастир Беочин* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1924); Драгослав Страњаковић, *Манастир Рача* (Београд: Народна штампарија, 1930); Светозар Душанић, „Манастир Рача“, *Хришћанско дело*, год. 5, св. 6 (1939), 434-448; Слободан Живојиновић, *Рача у крај Дрине* (Београд: Управа манастира Раче Бајина Башта, 1974); Мирјана Бошков, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик 36* (1988), 367-394; Бобан Томић, „Рачанска преписивачка школа у светлу српске културе у XVII и XVIII веку“, *Баштина 1* (1989), 57-80; Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, у: *Синхолоџија Киријана Рачанина. Тирилске рукописне књиџе Библиотеке Мајице српске*, бр. 6, уредник Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице Српске, 1996), 11-34 (прештампано у: *Рачански зборник 2* (1997), 118-141); Стеван Игњић, *Манастир Рача* (Ужице: Културно-просветна заједница, 1997); Слободан Милеуснић, „Рачани у Великој Сеоби“, у: *Рачански зборник 2* (1997), 50-61; Анисава Милтенова, „Въпросо-ответните съчинения в ръкописите на рачанските книжовници“, у: *Црквене сџудије 3* (2006), 275-287; Боровице Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“, у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XII/1* (1969), 263-300 (прештампано у: *Рачански зборник 13*, Бајина Башта 2008, 77-124); Зоран Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века* (Београд: Православни богословски факултет, 2012), 175-187; Динко Давидов, „Рачани“, у: *Рачански зборник 16* (2011), 117-121; Слободан Јаковљевић, „Путовање Јеротеја Рачанина у Јерусалим 1704/1705. године у контексту српског литургијског предања“, у: *Црквене сџудије*, бр. 10 (2013), 417-431; Слободан Јаковљевић, „Рачански скрипторијум – извор продирања руског и малоруског утицаја на култни и културни живот Пећке патријаршије“, у: *Очување рукописног и старог ишмајаног наслеђа југоисточне Европе – иденитетска истраживања* /међународна конференција/, ур. Владимир Вукашиновић (18-19. новембар 2016), 79-86; Слободан Јаковљевић, „(Не)читљивост култура – Старообредничке књиџе међу Србима с краја 17. и почетка 18. века“, у: *Старе и нове границе Европе – иденитетска истраживања*

у крај Дрине, спада у ред познатих и значајних манастира у историји српског народа. Све што се зна о оснивању ове светиње темељи се углавном на предању, а оно сведочи да је ктитор манастира краљ Драгутин (1276-1282), у монаштву Теоктист, изданак лозе Немањића. Нису пронађени докази који би ту тврдњу недвомислено доказали. Ставови о могућем настанку манастира, изложени у неким радовима, износе многе, чак и супротстављене податке. Постоје тврдње да је саграђен између 1276. и 1282, односно у мирном периоду Драгутинове владавине, али и да година градње може бити 1284, па чак и сам почетак XV века.³ Путописци су углавном сагласни да је ктитор Раче Драгутин.⁴ Археолошка ископавања, пак, довела су до нових открића. Посебно је занимљив извештај из 2003/2004. године са локалитета Црквине код Бајине Баште, где су пронађени остаци цркве и 55 гробова. Проучавање накита пронађеног у гробовима датира их на крај XIII и почетак XIV века. Анализом накита из гробног места VIII закључено је да је у њему сахрањена особа властеоског порекла. Све ово указује да је могуће да је Драгутинова Рача била подигнута ту, да је разрушена у XV, па поново саграђена, на садашњој локацији, у XVI веку.⁵ Недоумицу око првобитне локације компликује и чињеница да од горњег тока реке Раче па све до њенога ушћа постоје четири црквишта: Скит Светог Ђорђа, данашња лока-

међународна конференција/, ур. Владимир Вукашиновић (3-4. новембар 2017), 140-150.

[3] Драгослав Страњаковић, *Манастир Рача*, 70-75; Димитрије Руварац, *Манастир Рача и Беочин*, 52-53; Стеван Игњић, *Манастир Рача*, 9-18; Слободан Живојиновић, *Рача у крај Дрине*, 16-23; Светозар Душанић, *Манастир Рача*, 435-436; Бобан Томић, „Рачанска преписивачка школа“, 59; Љубомир Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, библиографије и др.“, у: *Споменик Српске краљевске академије III* (1890), 57, 138.

[4] Видети: Феликс Каниц, *Србија, земља и сџановништво* (Београд: Српска књижевна задруга, 1985), 553-554; Јоаким Вујић, *Пушешесџвије њо Србији* (Горњи Милановац: Лио, 1999), 23-24.

[5] Милоје Мандић, „Резултати археолошких ископавања на локалитету Црквина – Бајина Башта, 2003-2004“, у: *Рачански зборник 10/11* (2006), 48-64. Удаљеност између те две локације износи око 3-4 километра.

Слика 1. Псалтир из 1642. године (л. 377 а-б), рад Киријака Рачанина (МСПЦ ОРГ 92)

ција манастира, археолошко налазиште Орашац и већ поменуте Црквине.⁶ Било како било, први поуздани подаци о овој светињи везују се за рукописне књиге и текстове исписане на маргинама њихових страница, на којима су худи скриптори бележили оно што су сматрали важним, као и на записима на црквеним драгоценостима манастирске ризнице.⁷ У ранијим истраживањима прво помињање манастира Рача везивало се за Псалтир из 1517. године, дело писара Вука и Теодора. Поред Теодоровог имена стајао

је запис који је подсећао на реч *Рачанин*.⁸ Боривоје Маринковић указао је на могућност да се тај запис прочита као *Рисанин*, везујући тиме Теодора за приморски градић Рисан.⁹ Завршну реч дала је Мирјана Бошков која је, уз помоћ Надежде Синдик и Љиљана Штављанин Ђорђевић, запис коначно дешифровала као *Риђанин*, што Теодора повезује са селом Риђане у околини Никшића, чиме је свака веза са Рачом одбачена.¹⁰ После овога је први помен преписивачке школе био померен за читав

[6] Милоје Мандић, Љиљана Мандић, Јармила Ђурић, „Прелиминарни извештај о извршеним археолошким сондажним ископавањима на локалитету Орашац с. Рача, СО Бајина Башта у 2004. и 2005. години“, у: *Рачански зборник 10/11* (2006), 65-74.

[7] За историјат ризнице Манастира Раче видети: Слободан Милеуснић, „Црквено-уметничке драгоцености ризнице манастира Раче“, у: *Рачански зборник 1* (1996), 77-107. Ове експонате могуће је видети у сталној поставци Музеја СПЦ.

[8] Стеван Игњић, *Манасџир Рача*, 25.

[9] Мил. М. Вукићевић, „Из старих србуља“, *Гласник Земалској музеја у Босни и Херцеговини*, књ. XIII (1901), 310; Боривоје Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“, 86.

[10] Мирјана Бошков, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, 373.

Слика 2. Номоканон еѿиѿимијин из групе четвртине XVII века (л. 16), рад Киријака Рачанина (МСПЦ ОРГ 11)

век касније, односно у 1623. годину.¹¹ У наставку рада ћемо видети да ли је то тачна претпоставка.

Личност Киријака Рачанина

Киријак је један од најстаријих Рачана. Боривоје Маринковић је добро уочио да је његово име код Георгија Магарашевића погрешно, незнано зашто, донето као *кир Јаков*¹², што ће преузети и Димитрије Руварац називајући га *Јаков инок рачански*.¹³ Постоје четири рукописа преписана руком Киријака Рачанина: *Псалтир с ѿследовањем* МСПЦ

[11] Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зайиси и најѿииси*, књ. 1 (Београд: Српска краљевска академија, 1902), бр. 1142.

[12] Боривоје Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“, 87.

[13] Димитрије Руварац, *Манасѿир Рача и Беочин*, 61.

ОРГ 92.¹⁴, *Зборник (Требник) УБ 49*¹⁵, *Злаѿослов ПЉЕ 99*¹⁶. Ова три рукописа је преписао сам, а у четвртом се (реч је о рукопису *Номоканон еѿиѿимијин* МСПЦ ОРГ 11), осим његове, препознаје рука још тројице Рачана – Киријана, Христофора и Михаила.¹⁷ Сви Киријакови рукописи везују се за четрдесете године XVII века. У наредној целини бавићемо се његовом улогом у формирању Раче као преписивачког центра, а овде додајемо податак који први помиње Љубомир Стојановић, да је Киријак који се помиње у рукопису НБС 522 заправо Киријак Рачанин. Запис који сведочи да се у Београду 1660. године¹⁸ представио извесни Киријак, долази из пера Прохоровог, а за Прохора Рачанина и његов боравак у Београду знамо из других записа,¹⁹ па се ово већини аутора чини као податак коме се може поклонити поверење.

Теорије о настанку Рачанског скрипторијума и веза са овчарско-кабларским манастирима

О почецима Рачанског скрипторијума не постоје прецизни историјски извори. У суштини, преовладавају две теорије. Према једној, настанак скрипторијума везује се за

[14] Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 17; Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, у: *Прилози за културу, језик, историју и фолклор 35*, свеска 3-4 (1969), 237.

[15] Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 17; Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237.

[16] Владимир Мошин, „Ђирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља“, *Историјски зайиси 1-2*, (1958), 256.

[17] Љупка Васиљев, „Непознати рукописи најпознатијих рачанских писара Киријана и Христофора“, у: *Рачански зборник 2* (1997), 46-47.

[18] Љубомир Стојановић, *Кашалої Народне библиотеке IV: Рукоѿиси и сѿаре шѿамѿане књѿе* (Београд: Краљ.–српска државна штампарија, 1903), 384; Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зайиси и најѿииси*, књ. 3 (Београд: Српска краљевска академија, 1905), бр. 5684; Мирјана Бошков, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, 375; Боривоје Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“, 87; Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 17; Стеван Игњић, *Манасѿир Рача*, 26.

[19] Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зайиси и најѿииси*, књ. 1, бр. 1658, 1711.

монахе из оближњег манастира Рујан и Мркшине цркве, а према другој за овчарско-кабларске манастире. Прву теорију развио је Драгослав Страњаковић који је сматрао да су калуђери манастира Рујан²⁰ после 1537. и Мркшине цркве²¹ после 1556. године прешли у манастир Рачу који је у то време био богат, а и веома близу поменутих манастира. Разлог за овакву сеобу требало би тражити у непродуктивности рада штампарија са дрвеним словима. Сама штампа захтевала је велики број радника, а штампање је било превише примитивно и споро. То је један у низу разлога зашто се морало вратити старим тековинама преписивања. Велики прилив монаха способних за ову активност покренуо је преписивачку школу у Рачи.²²

Постоји један рачански рукопис који можемо повезати са том епохом, а то је *Бојородичник* раба Ратка из треће четвртине XVI века. Он, могуће је, пружа неке доказе за ову тезу.²³ Ипак, до данас није доказано да ли се Ратко само потписао на овој књизи, што је вероватније, или је она преписана његовом руком.²⁴ Међутим, у прилог овој теорији не иду турски катастарски подаци који говоре о смањењу броја монаха у Рачи у другој половини XVI века. Према тим пописима, село Рача

(манастир је у то време опустошен) помиње се већ 1516. године - записи сведоче да се од села Раче за харач узима половина прихода, односно 4.800 акчи.²⁵ Олга Зиројевић је уочила да се у турским пописима 1528/1530. у селу Рачи помиње манастир Враниште,²⁶ чије имање обрађују два муслимана, док се монаси нигде не помињу.²⁷ У турским дефтерима калуђери у Рачи први пут се појављују 1560. године, а говори се о седморици, у периоду 1572/1573. о шесторици, а у последњем попису, неколико година касније, о само пет монаха.²⁸

Према другој теорији, почетак преписивачког рада у Рачи требало би везати за писара Киријака, монаха неког од овчарско-кабларских манастира. Ову теорију први је изнео Милисав Протић,²⁹ а прихватила Мара Харисијадис.³⁰ Обоје су учили да Киријак 1618. преписује *Паџерик* у манастиру Никоље,³¹ а 1623. године *Молишвеник*³² у Благовештењу. Претпоставка је да је поменути монах потом прешао у Рачу и тамо наставио преписивање, али је, истовремено, за тај посао и обучио групу монаха.³³ Преписивачка делатност у овчарско-кабларским манастирима има

[20] Манастир је данас обновљен трудом и заслугом блаженопочившег епископа жичког Хрисостома (Столића), а налази се у селу Биоска на путу од Ужица ка Бајиној Башти.

[21] Налазила се негде у околини данашњег Косјерића.

[22] Драгослав Страњаковић, *Манастир Рача*, 13.

[23] Мирјана Бошков, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, 387; Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237.

[24] Љубомир Стојановић, *Сџари српски записи и најџиси*, књ. 3, бр. 4297; Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 15, напомена 20. У контексту ове теорије напомињемо да је најстарији рукопис који се може везати за Рачу *Окџоих првогласник*, који се данас чува у Сентандреји (Збирка Рац Алмаш, сигнатурни број 2), а који је, према мишљењу Н. Синдик, преписан 1570. године. Међутим, у запису уз дело јасно стоји да је рукопис настао у Цркви Светог Стефана у Новом Брду 1570. године, а на такозваном маргиналном запису (л. 24а-49б) забележено је да је књига власништво манастира Раче, с уобичајеном формулом да се проклиње онај ко књигу отуђи. Из записа је више него јасно да текст није преписан у Рачи, нити да је писар Рачанин. Мањи део Окџоиха, који се може везати за перо Рачана, потиче из сентандрејског периода. (Надежда Синдик, „Инвентар рукописа у епископском двору у Сент-Андреји, I део“, у: *Библиотекар*, год. XVIII (јануар-децембар 1986), бр. 1-3, 62)

[25] Ахмед Аличић, *Турски каџасџарски џојиси неких џогручја Зајадне Србије XV и XVI век*, књ. 1 (Чачак: Међуопштински историјски архив, Краљево: Историјски архив, Титово Ужице: Историјски архив, 1984), 347.

[26] Највероватније је реч о Скиту Светог Ђорђа.

[27] Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на џогручју Пећке џаџријарџије го 1683. џогине* (Београд: Историјски институт: Народна књига, 1984), 174-175.

[28] Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на џогручју Пећке џаџријарџије го 1683. џогине*, 174-175.

[29] Milisav Protić, *A Survey of the Development of the Old Serbian Literature, Serbian Orthodox Church*, Vol. 1, № 1, Belgrad, 1965, 33.

[30] Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237, нап. 6.

[31] Љубомир Стојановић, *Сџари српски записи и најџиси*, књ. 1, бр. 1052.

[32] Реч је, у ствари, о *Псалџиру са џоследовањем*. Рукопис се налази у збирци ЈАЗУ Ша 2 (Димитрије Богдановић, *Инвенџар џирилских рукоџиса у Јуџославију (XI-XVII века)*, (Београд: САНУ, 1982), бр. 1341, 1035).

[33] Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237, напомена 6. Мирјана Бошков, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, 373-375; Драгомир Поповић, „Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира“, 84.

дугу традицију. *Благовештењско јеванђеље*, као најстарији рукопис Благовештењског скрипторијума, потиче из 1372. године и данас се чува у Бечкој библиотеци.³⁴ Сматра се да би почетке монашких насеобина, а самим тим и преписивачке делатности, у Овчарско-кабларској клисури требало тражити у ширењу утицаја Цркве Богородице Градачке и Градачке митрополије са седиштем у данашњем Чачку, али и с приливом монаха исихаста са Свете Горе, након Маричке битке. На то се надовезује и чињеница да је седиште патријаршије из Пећи премештено у Жичу, у време Светог кнеза Лазара, почетком 1382. године. Истраживања показују да је период у којем се на овом простору књиге најинтензивније преписују друга половина XVI и почетак XVII века, првенствено у манастирима Никоље, Преображење, Благовештење, Јовање и Вазнесење.³⁵

Али, вратимо се Киријаку. Постоји запис из 1636. године који га поново помиње у контексту преписивања *Поученија јеванђелској* у манастиру Преображење.³⁶ Да је у питању исти Киријак јасно је из начина на који се потписује. Примећујемо, наиме, да се у *Пајтерику* из 1618, *Молићвенику* из 1623, као и на овом рукопису, потписује у акростику, прикривајући на тај начин свој идентитет.³⁷ Дакле, 1636. године Киријак је још увек у Српској Светој Гори. Мирјана Бошков је добро уочила да се он потписује на исти начин као Аверкије, потоњи познати светогорски скриптор. Он нам се први пут открива 1614. године, а потом и 1616, у Никољу. Очито су њих двојица у неком периоду заједно боравили у истоме манастиру, па Бошков мисли да је нешто млађи Киријак од Аверкија научио да употребљава такав

начин потписивања, а можда и понешто од писарског заната.³⁸ Сасвим је, међутим, јасно да се ова веза никако не може документовати. Пописивање свих рачанских рукописа приказаних у раду може нам помоћи у верификовању теорије о овчарско-кабларском пореклу Рачанског скрипторијума. Дакле, ако пратимо године првих рукописа који се преписују у Рачанском скрипторијуму, о некаквом озбиљнијем раду не можемо говорити пре Киријака Рачанина чији се рукописи, с одредницом *Рачанин*, појављују 1642. године. За све рукописе који се датирају у неки ранији период утврђено је да нису рачански. Тако, Рачански *Поменик* потиче из периода 1615-1625. године³⁹, али то није класичан рукопис, већ само *Поменик* који је могао бити наручен и у који су монаси, касније, могли сами уписивати имена. Први систематичан низ рачанских рукописа појављује се управо са Киријаком. Он 1642. исписује *Псалтир* (МСПЦ ОРГ 92), затим *Златослов* (ПЉЕ 99) 1644, те *Зборник* (УБ 49) 1649. године и, на крају, *Номоканон еийијимијин* (МСПЦ ОРГ 11), чији се настанак смешта у другу четвртину XVII века.⁴⁰ Према наведеним годинама јасно је да би Киријак из овчарско-кабларских светиња могао бити Киријак Рачанин који је отприлике у периоду између 1636. и 1642. године прешао у Рачу. Чињеница да се сва три рукописа из Овчарско-кабларске клисуре преписују у три различита манастира можда сведочи о томе да је, попут неких других, и Киријак био путујући писар, каквих је тада било доста, или је због својих способности око преписивања позиван у разне манастире у којима је остајао док не заврши посао, а потом продужавао даље. Ово је, наравно, само претпоставка, али према оскудним подацима којима

[34] Драгомир Поповић, „Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира“, 84.

[35] Драгомир Поповић, „Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира“, 81-95; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, 65.

[36] Љубомир Стојановић, *Сѣари срѣски зайиси и најѣиси*, књ. 1, бр. 1278.

[37] Драгомир Поповић, „Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира“, 89.

[38] Мирјана Бошков, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, 375.

[39] Томислав Јовановић, „Поменик Манастира Раче“, у: *Рачански зборник 10/11* (2006), 74. Наглашавамо да је рукопис издат и фототипски: *Поменик Манастира Раче* (ур. Т. Јовановић), Фондација Рачанска баштина, Бајина Башта, 2005.

[40] Видети фусноте 14-17.

располажемо не постоји ништа што би јој се могло супротставити.

Како смо утврдили, од Киријака Рачанина па надаље можемо говорити о живој и непрестаној делатности рачанских монаха на преписивању богослужбених књига. Поред Киријака појављује се и Кипријан Рачанин (1652),⁴¹ а потом и Христофор 1666. године.⁴² Христофор је особен по томе што је своје рукописе преписивао у Скиту Светог Ђорђа недалеко од манастира.⁴³ Почетак преписивања у Рачи поклапа се са игумановањем Силвестра, кога тако одређује Киријак у своме натпису на *Златојслову*⁴⁴ из 1644. године. Сматра се да је то онај исти Силвестар који се потписује на *Синаксару* из 1623. године и који себе обзнањује као онога који је ту дописао *Чин освећења водице*.⁴⁵ Христофор нас, пак, 1666. обавештава да је у том периоду игуман Раче јеромонах Арсеније, еклисијарх Јелисеј, а да Скит Светог Ђорђа, или такозвану Бању, води његов стриц кир Теофило, *обшчи духовник*. Већ након две године (1668), када је рукопис завршен, игуман је Јосиф.⁴⁶ Многи игумана Арсенија повезују са Арсеном који се помиње, заједно са Исаком Рачанином, на зиду Манастира Жиче 1668. године.⁴⁷ Поме-

нути јеромонах Теофило очито је духовно руководио скитом јер се помиње најпре 1654. године као онај чијим је трудом у Хиландару исписан један рукопис за манастир Рачу,⁴⁸ а следећи пут, поред поменутог записа из 1666. године, његово име препознајемо на дискоосу који је урађен и орнаментисан за Скит Светог Ђорђа 1671,⁴⁹ као и у запису на Триоду из 1675, у којем Христофор наводи да је рукопис настао благословом рачанског игумана Евгенија, *обшчајо оца духовнајо Теофила и и всејо сабора Манасѿира Рачи*. У истом запису помиње и проигумана Дионисија, родом из Попучки код Ваљева.⁵⁰ Дакле, као што видимо, већ у наредним деценијама манастир Рача постаје расадник писмености и број скриптора, али и преписаних рукописа, вишеструко се умножава.

И на крају да споменемо једну потпуну архихипотезу о настанку Рачанског скрипторијума. У *Пећком ѿоменику* за 1623. годину помиње се пут *монаха Рачана*. Претпоставља се да је реч о некој делегацији рачанских монаха која је била у посети патријарху Пајсију (1614-1647),⁵¹ можда и ради тражења благослова за преписивачку делатност. Да је поменути патријарх имао несумњиво интересовање за књигу сведочи и чињеница да се пажљиво старао о српском рукописном наслеђу и да су многи рукописи сачувани захваљујући управо његовом раду. Своје књижевно дело посветио је двојици српских средњовековних владара који до тада нису имали службе – Стефану Првовенчаном (монаху Симону) и цару Урошу.⁵² Могуће је да је Пајсије Рачанима, осим благослова, послао и неког способног

[41] Мирјана Бошков, Хронографи и писарска традиција Рачана“, 379; Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 20-21; Драгослав Страњаковић, *Манасѿир Рача*, 88-89.

[42] Јасмина Грковић-Мејдор, „О лексичи Архиејерееког чиновника из Рачанског скрипторија“, у: *Рачански зборник 7* (2002), 61.

[43] Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237; Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 17; Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿиси*, књ. 1, бр. 1555.

[44] Напоменуемо да се рукопис у литератури назива и *Златојосѿ цвейни* и *Златојосѿ*: В. Мошин, „Ѓирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља“, у: *Историјски зајиси 1-2* (1958), 256; Катица Шкорић, „О Рачи и Рачанима“, 17; Димитрије Богдановић, *Иневѿшар ѿирилских рукојиса у Јуѿославију (XI-XVII века)*, бр. 431; Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿиси*, књ. 1, бр. 1383; Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237.

[45] Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿиси*, књ. 1, бр. 1142.

[46] Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿиси*, књ. 1, бр. 1632.

[47] Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿиси*, књ. 1, бр. 1641.

[48] Димитрије Руварац, *Манасѿир Рача и Беочин*, 61; Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина“, 237; Димитрије Богдановић, *Иневѿшар ѿирилских рукојиса у Јуѿославију (XI-XVII века)*, бр. 1254.

[49] Слободан Милеуснић, „Рачани у Великој Сеоби“, у: *Рачански зборник 2* (1997), 41.

[50] Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿиси*, књ. 4 (Београд: Српска краљевска академија, 1923), бр. 7013.

[51] Драгослав Страњаковић, *Манасѿир Рача*, 16.

[52] Олга Зиројевић, *Србија ѿод ѿурском влашћу: 1459-1804*. (Београд: Српски генеалогски центар, 2009), 86.

писара да започне или потпомогне зачетак преписивачке делатности у Рачи. Наравно, ова тврдња је само у домену теорије, али смо је навели као једно од мишљења.

Закључак

Сматра се да је Рачански скрипторијум најзначајнији средњовековни преписивачки центар после чувеног ресавског. И заиста, када се погледају домет те школе и обим рада који је у непрекинутом низу трајао око сто година, то постаје јасно уочљиво. А све је по свему судећи почело у Овчарско-кабларској клисури. Стога смо сматрали да је потребан макар кратак осврт на овај сегмент историје нашег народа и писмености.

Да би нам било јасно колико је био велики подвиг средњовековних монаха писара, морамо најпре замислити у каквим су условима радили. Скрипторијуми у средњовековним великим црквеним центрима, попут Цариграда, заиста су биле организоване радионице са великим бројем преписивача.⁵³ Сликвито бисмо могли рећи да су овакве радионице била места где су се књиге производеле. Постојали су мајстори специјализовани само за орнаменту, затим други за минијатуре, трећи за позлаћивање, четврти за преписивање, пети за повез. Међутим, у мањим центрима скрипторијуми су увек почињали на талентованим појединцима. Рачани, као и монаси Овчарско-кабларске клисуре, ослањали су се на даровите појединце који су на располагању најчешће имали само сто постављен уз прозор властите келије. Преписивање једне богослужбене књиге, попут рецимо *Минеја* или *Триода*, трајало би месецима. Тако преписане разноврсне богослужбене књиге са хронографским додацима, као и приручници црквене реторике, обезбедили су опстанак и преживљавање богослужења, а самим тим и српског народа, доприносећи у највећој мери његовом националном буђењу и духовном укрепљењу с обе стране Дунава.

[53] Драган Бараћ, *Крајка историја књије* (Београд: Нолит, 2008), 160.

Скраћенице:

МСПЦ = Музеј Српске Православне Цркве

МСПЦ ОРГ = Збирка Радослава Грујића у Музеју Српске Православне Цркве

ПЉЕ = Збирка манастира Свете Тројице у Пљевљима

САНУ = Српска академија наука и уметности

УБ = Збирка рукописа Универзитетске библиотеке у Београду

Литература:

Аличић Ахмед, *Турски каласарски појиси неких погручја Зајадне Србије XV и XVI век*, књ. 1 (Чачак: Међуопштински историјски архив, Краљево: Историјски архив, Титово Ужице: Историјски архив, 1984)

Бараћ Драган, *Крајка историја књије* (Београд: Нолит, 2008)

Богдановић Димитрије, *Инвенџар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, (Београд: САНУ, 1982)

Бошков Мирјана, „Хронографи и писарска традиција Рачана“, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* 36 (1988), 367-394.

Вујић Јоаким, *Пушешесвије по Србији* (Горњи Милановац: Лио, 1999), 23-24.

Вукићевић М. Мил, „Из старих србуља“, *Гласник Земалској музеја у Босни и Херцеговини*, књ. XIII, (1901), 310.

Грковић-Мејдор Јасмина, „О лексцици Архиепископског чиновника из Рачанског скрипторија“, *Рачански зборник* 7 (2002), 61-80.

Давидов Динко, „Рачани“, *Рачански зборник* 16 (2011), 117-121.

Душанић Светозар, „Манастир Рача“, *Хришћанско дело*, год. 5, св. 6 (1939), 434-448.

Живојиновић Слободан, *Рача у крај Дрине* (Београд: Управа манастира Раче Бајина Башта, 1974)

Зиројевић Олга, *Србија под њурском влашћу: 1459-1804*. (Београд: Српски генеалогски центар, 2009)

Зиројевић Олга, *Цркве и манастири на погручју Пећке патријаршије до 1683. године* (Београд: Историјски институт: Народна књига, 1984)

Игњић Стеван, *Манастир Рача* (Ужице: Културно-просветна заједница, 1997)

Јаковљевић Слободан, „Путовање Јеротеја Рачанина у Јерусалим 1704/1705. године у контексту српског литургијског предања“, *Црквене студије*, бр. 10 (2013), 417-431.

Јаковљевић Слободан, Рачански скрипторијум – извор продирања руског и малоруског утицаја на

култни и културни живот Пећке патријаршије“, *Очување рукописној и старој шћамјаној наслеђа југоисточне Евроје – иденитијейска исћраживања* /међународна конференција/, ур. Владимир Вукашиновић (18-19. новембар 2016), 79-86.

Јаковљевић Слободан, „(Не)читљивост култура – Старообредничке књиге међу Србима с краја 17. и почетка 18. века“, *Старе и нове іранице Евроје-иденитијейска исћраживања* /међународна конференција/, ур. Владимир Вукашиновић (3-4. новембар 2017), 140-150.

Јовановић Томислав, „Поменик Манастира Раче“, *Рачански зборник 10/11* (2006), 74-77.

Каниц Феликс, *Србија, земља и стјановнишћво* (Београд: Српска књижевна задруга, 1985), 553-554.

Мандић Милоје, Мандић Љиљана, Ђурић Јармила, „Прелиминарни извештај о извршеним археолошким сондажним ископавањима на локалитету Орашац с. Рача, СО Бајина Башта у 2004. и 2005. години“, *Рачански зборник 10/11* (2006), 65-74.

Мандић Милоје, „Резултати археолошких ископавања на локалитету Црквина – Бајина Башта, 2003-2004“, *Рачански зборник 10/11* (2006), 48-64.

Маринковић Боривоје, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду XII/1* (1969), 263-300 (Прештампано у: *Рачански зборник 13*, Бајина Башта, 2008, 77-124)

Милтенова Анисава, „Вћпросо-ответните сћнинения в рћкописите на рачанските књиовници“, *Црквене сћудије 3* (2006), 275-287.

Милеуснић Слободан, „Рачани у Великој Сеоби“, *Рачански зборник 2* (1997), 50-61.

Милеуснић Слободан, „Црквено-уметничке драгоцености ризнице манастира Раче“, *Рачански зборник 1* (1996), 77-107.

Мошин Владимир, „Ѓирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља“, *Исћоријски зајиси XIV* (1958), 235-260.

Protić Milisav, *A Survey of the Development of the Old Servian Literature, Serbian Orthodox Church*, Vol. 1, № 1, Belgrad, 1965.

Поповић Драгомир, „Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира“, *Зборник радова Народной музеја у Чачку VII* (1976), 81-92 (прештампано у часопису Градац 98-99 (1991), 115-122)

Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре* (Чачак: Народни музеј; Београд: Службени гласник, 2012)

Ракић Зоран, *Срћска минијатјура XVI и XVII века* (Београд: Православни богословски факултет, 2012), 175-187.

Руварац Димитрије, *Манастир Беочин* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1924)

Руварац Димитрије, „Манастир Рача и Беочин“, *Сјоменик Срћске краљевске академије XXXIII*, други разред, 30 (1898), 51-63.

Скерлић Јован, *Исћорија нове срћске књижевности* (Београд: Рад, 1953), 25-28.

Синдик Надежда, „Инвентар рукописа у епископском двору у Сент-Андреји, I део“, *Библиоћекар*, год. XVIII (јануар-децембар 1986), бр. 1-3.

Стојановић Љубомир, *Стјари срћски зајиси и наћйиси*, књ. 1 (Београд: Српска краљевска академија, 1902)

Стојановић Љубомир, *Стјари срћски зајиси и наћйиси*, књ. 3 (Београд: Српска краљевска академија, 1905)

Стојановић Љубомир, *Стјари срћски зајиси и наћйиси*, књ. 4 (Београд: Српска краљевска академија, 1923)

Стојановић Љубомир, „Стари српски хрисовуљи, акти, библиографије и др.“, *Сјоменик Срћске краљевске академије III* (1890)

Страњаковић Драгослав, *Манастир Рача* (Београд: Народна штампарија, 1930)

Суботин-Голубовић Татјана, *Срћско рукописно наслеђе од 1557. іодине до средине XVII века* (Београд: САНУ, 199), 107-108, 110, 154-155.

Томић Бобан, „Рачанска преписивачка школа у светлу српске културе у XVII и XVIII веку“, *Башћина 1* (1989), 57-80.

Шкорић Катица, „О Рачи и Рачанима“, у *Сћихологија Кићријана Рачанина. Ѓирилске рукописне књије Библиоћеке Маћице срћске*, бр. 6, уредник Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Маћице Српске, 1996), 11-34. (прештампано у: *Рачански зборник 2* (1997), 118-141)

ASSUMPTIONS ON THE CONNECTIONS BETWEEN THE SCHOOL OF SCRIBES OF THE RAČA MONASTERY AND THE MONASTERIES OF THE OVČAR-KABLAR GORGE

The purpose of this paper is to point out the existence of several theories having dealt with the foundation of the school of scribes in Rača. Namely, in the scientific works of the last decades, the chronological framework of the creation of a scriptorium varied from 1517 to 1623. In this paper we will show that the systematic beginning of work in Rača can be essentially related to the monk Kyriakos in the forties of the 17th century. The scribe Kyriakos was proven to have been copying manuscripts in several monasteries of the Ovčar-Kablar Gorge and after that he apparently moved to Rača to continue the same work. That is how we can establish a connection between the beginnings of the famous centre of scribes and the monasteries of the Ovčar- Kablar Gorge.

Priest Slobodan S. JAKOVLJEVIĆ, PhD

CERTAINES SUPPOSITIONS ENTRE L'ÉCOLE DE TRANSCRIPTION AU MONASTÈRE RACA AVEC LES MONASTÈRES DE L'OVCAR-KABLAR

L'intention de cette étude est de faire ressortir l'existence de plusieurs théories qui s'occupaient de la création de l'École de transcription de Raca. À savoir, le cadre chronologique de l'apparition du scriptorium varia dans les études scientifiques des décennies ultérieures de 1517-1623. Nous n'allons dans cette étude que présenter le début des activités des copistes de Raca, peut-être dans le fond lié systématiquement au moine Kiriyaq et aux années quarante du XVIIème siècle. Concernant le clerc Kiriyaq, il a été démontré qu'il a recopié dans plusieurs monastères d'Ovcar-Kablar, puis il passa à Raca après cela, selon toute vraisemblance, et continua le même travail. De cette manière, on peut déterminer le rapport entre le centre de greffe renommé et les monastères d'Ovcar-Kablar.

Slobodan S. JAKOVLJEVIC, DR, Prêtre

**Братислав Н.
СТОЈИЉКОВИЋ**

Музеј Николе Тесле, Београд
bratislav.stojiljkovic@tesla
-museum.org

**Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ**

Висока техничка школа, Чачак
svetislav.markovic@vstss.com

621.3:929 Тесла Н.
070(44)"1889/1943"

**ЖИВОТ И ДЕЛО НИКОЛЕ ТЕСЛЕ
У ОГЛЕДАЛУ ШТАМПЕ НА ФРАНЦУСКОМ
ЈЕЗИКУ 1889–1943. ГОДИНЕ**

АПСТРАКТ: О Николи Тесли је писано на његово свим светским језицима. О њему су писали научници и инжењери, историчари и хроничари, њесници и њрозаисти, новинари и сценаристи, њаци и сѡудени. Свима њима, као и еколозима, ѡсихолозима, ѡеолозима, филозофима, и друћим сѡвараоцима, велики изумишељ био је и осиао неисцрпни моћив и ѡодсѡрек новим научним изазовима и ѡраћањима. Музеј Николе Тесле и Француска школа у Београду заједнички су реализовали исѡраживачки ѡројекат вредан ѡажње. Теслини ѡексѡви, као и ѡексѡви друћих ауѡора о његовом сѡваралашѡву на француском језику су ѡрикуљени, ѡједињени и афирмисани у двојезичној ѡубликацији ѡод називом „Nikola Tesla dans la presse franґaise 1889–1943 / Никола Тесла у француској ѡшамѡи 1889–1943.” Диѡишала библиѡтека „Галика” Националне библиѡтеке Француске, са ѡри милиона докумената, била је значајан извор за ѡреѡраживање не само француске ѡшамѡе, већ и различитих ѡубликација ѡјављених на француском језику у ѡјединим земљама Евроѡе и Африке. На ѡај начин ѡрезенишвана је неисѡражена библиѡтечка грађа о великом научнику, инжењеру и ѡроналазачу насѡала на једном друћачијем ѡеографском ѡодручју крајем XIX и у ѡрвој ѡоловини XX века. Циљ рада јесте да свеобухватно ѡредсѡави живоћ и дело Николе Тесле анализом ѡексѡова дневних новина и ѡериодичних ѡубликација ѡјављених на француском језику у ѡериоду од 1889. до 1943. ѡдине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Тесла, научник, ѡшамѡа на француском језику 1889–1943, Национална библиѡтека Француске, диѡишала библиѡтека „Галика”.

Увод

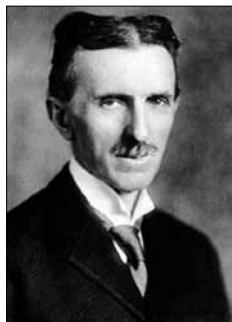
О Николи Тесли и његовом стваралаштву написано је на десетине хиљада стручних текстова, научних списа, новинских чланака, есеја, студија и књига. О њему је писано на готово свим језицима света: енглеском, немачком, француском, италијанском, руском, српском... И дан-данас, полазишта за нова истраживања чине текстови дневних новина и стручних публикација ѡјављени у Сједињеним Америчким Државама и Енглеској крајем XIX и почетком XX века. Нажалост, бројни новински чланци публиковани на

другим језицима, још и за његовог живота, и даље су непознати и неистражени. Прикупљање, систематизација и представљање неистражене библиотечке грађе настале у једном другачијем друштвеном, привредном, научном и културном поднебљу подухват је вредан пажње.

Поред научноистраживачког и стручног рада, издаваштва и изложбених активности у Музеју Николе Тесле, јединственој институцији науке и културе у свету у којој се

чува лична заоставштина великог научника, реализује се и више пројеката на остварењу два основна циља. Први је да се на најбољи могући начин заштите разноврсни делови Теслине заоставштине, а други је да се омогући јавно коришћење архивске грађе, као и других сегмената његове сачуване баштине. У току је припрема за публикување дела библиографије Николе Тесле на веб-презентацији Музеја, као зачетка значајног пројекта под називом *Теслаједигија*. Музејски пројекат чија је суштина осмишљавање и креирање централне базе свих доступних библиографских јединица о Николи Тесли, укључивао би научникову библиографију, као и библиографију других о њему.

Концепт израде и развоја *Теслаједигије* заснован је на две основне идеје. Прва је базирана на постављању свих библиографских јединица које Музеј поседује (лични прес-клипинг Николе Тесле и његова лична библиотека) на одређену веб-локацију а друга се огледа у могућностима даљег развоја и надградње њене структуре придруживањем нових библиографских података са најразличитијих географских подручја.¹

Никола Тесла²

Сарадња Музеја Николе Тесле и Француске школе у Београду

С обзиром да до сада није било значајнијих радова на тему новинских чланака о Николи Тесли на француском језику, Музеј Николе Тесле и Француска школа у Београду заједнички су начинили корак у том правцу. Осмишљен је истраживачки пројекат

с јединственим циљем прикупљања, обједињавања и афирмисања Теслиних текстова, као и текстова других аутора о његовом стваралаштву на француском језику. Тиме су обухваћени и списи о правној заштити за научникове patente одобрене у Француској, стручни извештаји, коментари научника, инжењера и лекара о сегментима Теслиног научноистраживачког рада, као и бројне вести штампане у француским дневним листовима и периодичним издањима, односно дописи њихових извештача из Америке, Европе и афричких земаља о Теслином животу и раду. Прикупљена библиографска грађа са овог јединственог говорног подручја придодала би се формираној музејској бази – *Теслаједигији*.

Истраживање су заједнички реализовали Братислав Стојиљковић, виши кустос Музеја и Ангелина Ђорђевић, професор у Француској школи, са ученицима Анастасијом Срећковић и Андрејом Обрадовићем у периоду 2013–2014. године. Стручну помоћ пружила је Ања Мاستиловић, библиотекарка у Националној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине, која се у истом периоду посветила професионалном усавршавању у Међународном центру за регистровање серијских публикација – CIEPS (Centre International d'Enregistrement des Publications en Série) у Паризу.³

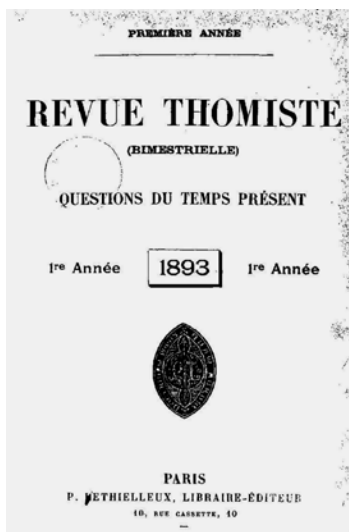
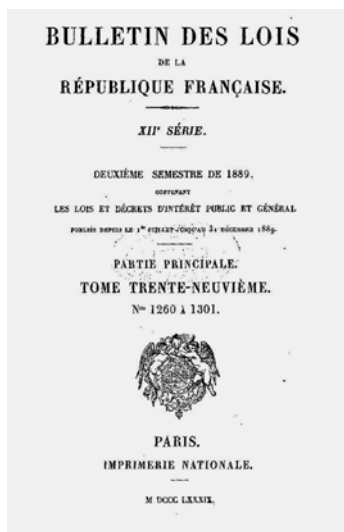
Дигитална библиотека „Галика“ Националне библиотеке Француске (Bibliothèque nationale de France – Gallica), са три милиона докумената, била је значајан извор за претраживање серијских публикација. Преузети новински чланци о генијалном проналазачу, научнику и инжењеру делић су непроцењивог културног блага које се чува, конзервира и чини доступним у Националној библиотеци Француске.⁴

[1] Братислав Стојиљковић, уводник у *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943 / Никола Тесла у француској штампи 1889–1943*, Ангелина Ђорђевић и Братислав Стојиљковић, (Београд: Француска школа у Београду; Музеј Николе Тесле, 2015), 15.

[2] Ивана Ђирић и др.: „Теслапедија као централна база библиографских података о Николи Тесли“, *Читалиште*, 23 (2013): 72.

[3] Albert Turpain, „La Célébration Nikola Tesla en Yougoslavie“, *La Grand'Goule*, Poitiers, A8, No 41, septembre-novembre 1936, p. 30. Преузето 18. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58553568/f31.image>

[4] Збирке Националне библиотеке Француске јединствене су у свету: поседују четрнаест милиона књига и часописа, као и рукописа, бакрописа, фотографија, карти и цртежа, монета, медаља, звучних записа, видео-трака, мултимедијалних записа, декора, костима..., а њихов број је у сталном порасту.

Насловне стране неких француских публикација – Билџен закона Француске Републике, Реву ѿомисѿ и Инжењер сивил⁵

Прегледана периодика је веома разноврсна: бројни часописи из науке, технике, индустрије и медицине, листови и ревије с друштвеним, политичким и темама из књижевности, културе и уметности, као и популарна штампа. Ту су угледни дневни листови *Кроа* (*La Croix*), *Фиѿаро* (*Le Figaro*) и *Маѿен* (*Le Matin*), доступни и данас на киосцима штампе у Паризу, затим некада популарни недељници *Журнал де економисѿ* (*Journal des Économistes*), *Монд илусѿре* (*Le Monde illustré*) и *Журнал ди гимани* (*Journal du Dimanche*) и илустроване ревије *Ел* (*Les Ailes*) и *Сијанс илусѿре* (*La Science Illustrée*), као и месечна и годишња штампана издања *Еѿуг* (*Études*), *Реву женерал де сијанс ѿур е аѿлике* (*Revue Générale des sciences pures et appliquées*) и *Реву ѿомисѿ* (*Revue Thomiste*). Међу њима су публикације које су излазиле неколико деценија, па и више од једног века: *Годишњаѿи ѿољоѿривредноѿ, научноѿ и индусѿријскоѿ грушѿва из Лиона* (*Annales de la société d'agriculture, sciences et industrie de Lyon*), *Аршив де сијанс физик е наѿиѿрел*

(*Archives des Sciences Physiques et Naturelles*), *Билѿен закона Француске Републике* (*Bulletin des lois de la République Française*), *Тан* (*Le Temps*) или *Универ израелиѿ* (*L'Univers Israélite*), али и друге, које су трајале само неколико година: *Еѿоал де л'А. Е. Ф.* (*L'Étoile de l'A. E. F.*), *Маѿазин ѿиѿореск* (*Le Magasin Pittoresque*), *Реву г'уѿијен ѿераѿеуѿиѿк* (*Revue d'Hygiène Thérapeutique*) и *Сињал де Магаѿаскар е деѿанганс* (*Le Signal de Madagascar et Dépendances*).

По месту објављивања, најбројније публикације су из Париза, али их има и из Амијана, Бразавила, Лиона, Поатјеа, Рена, Женева итд. Најстарији пронађени запис датира из 1889. године, а хронолошки последњи из 1943. године.

Заинтересованост француске штампе за Теслу и његове научне и проналазачке активности може се видети по заступљености наслова. Њихов број варира од периода до периода и од године до године. Већина новинских чланака објављена је у последњој деценији XIX и у првој деценији XX века. У том периоду научник је реализовао многобројне експерименте повезане с развојем расветног система и напајања светиљки без

[5] Преузето 18. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2141260?rk=42918;4>; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1152716>; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5700326z/f1.item>

жица, добијањем правилних електричних и механичких осцилација, истраживањем у области икс зрака, развојем бежичног преноса енергије и сигнала. Изградњом хидроцентрале на реци Нијагари отпочела је јавна примена Теслиног система за пренос и коришћење полифазне струје, чиме је његов полифазни систем у целини дат на употребу човечанству.

Година са највише заступљених наслова је 1899 – чак 16, затим 1892. са 13, 1901. са 11, 1898. и 1936. са 10, 1937. са 6... Анализирајући ове бројчане податке може се закључити да су остварени резултати Теслиног рада и истраживања увек били разлог повећаног интересовања француске научне и стручне јавности у истом периоду.

Средином тридесетих година XX века чувени научник је поново био у фокусу штампе на француском језику. Дневни листови и стручни часописи интензивно су извештавали о обележавању његовог осамдесетог рођендана у Краљевини Југославији и Француској 1936. године, као и о додели титуле почасног доктора наука Универзитета у Паризу годину дана касније.

Периодична издања, сходно уређивачкој политици, пратила су с различитим интересовањем научникова истраживања и остварене резултате. Већина је публиковала један или два пригодна чланка (највише пет), док су дневне новине *Кроа*, *Мајен* и *Тан* извештавале читаоце о Теслином животу и стваралаштву у дужем временском интервалу. *Кроа* је објавио седам прилога у периоду од 1897. до 1942. године, а *Тан* девет, од 1898. до 1941. године. Париски дневни лист *Мајен* је приредио укупно четрнаест чланака различитог садржаја и дужине текста (прикази, извештаји, обавештења) у интервалу од 1896. до 1943. године.⁶

Никола Тесла у штампи на француском језику 1889–1943.

Библиографски времеплов кроз друштвени, научни и културни миље француске штампе потврђује да су Французи, као и други народи, на време схватили значај Теслиних истраживања у лабораторијама у

[6] Братислав Стојиљковић, уводник у *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 16–24.

Најиси о Николи Тесли објављени у штампи на француском језику у периоду 1889–1943. године

Год.	Број објављених написа	Год.	Број објављених написа	Год.	Број објављених написа	Год.	Број објављених написа
1889.	1	1898.	10	1911.	2	1934.	4
1890.	2	1899.	16	1913.	1	1935.	1
1891.	1	1900.	7	1915.	2	1936.	10
1892.	13	1901.	11	1916.	1	1937.	6
1893.	6	1902.	4	1923.	2	1938.	1
1894.	2	1903.	3	1924.	1	1941.	1
1895.	5	1905.	1	1926.	2	1942.	1
1896.	7	1908.	2	1930.	1	1943.	1
1897.	3	1910.	1	1933.	2		

Заглавља њариских дневних листова Кроа и Мајен⁷

Њујорку, Колорадо Спрингсу, Лонг Ајленду, као и друге интересантне детаље из његовог живота.

1903. године налази се још десет потврда о заштити различитих Теслиних патената остварених у Француској у периоду од 1890. до 1901. године.⁸

197532. Brevet de quinze ans, 16 avril 1889; Tesla, représenté par Thirion, à Paris, boulevard Beaumarchais, n° 95. — Perfectionnements dans le mode de fonctionnement des moteurs électro-magnétiques à l'aide de courants alternatifs.

Први запис о Теслином стваралаштву објављен у штампи на француском језику⁹

Први запис о Теслином стваралаштву

Први запис о Теслином стваралаштву налазимо у *Билтѐну закона Француске Републике* (*Bulletin des lois de la République Française*), број 1260, јул–децембар 1889. године. То је потврда о оствареној правној заштити за његов патент под називом „Усавршавање начина рада електричних мотора помоћу наизменичних струја”. Патент је поднет Патентном уреду Француске 16. априла 1889. године, а одобрен 17. јуна исте године, под бројем 197.532. Теслина патентна права била су заштићена на петнаест година, а у његово име заступао их је г. Тиријон из Париза, Булевар Бомарше бр. 95. У издањима Билтена објављеним до

Истраживање наизменичних струја високих фреквенција и високих напона

Откриће обртног магнетног поља и његова примена на новом моделу електричних машина полифазних наизменичних струја донели су Николи Тесли научни углед и светску славу. Следећу велику област његових истраживања чине наизменичне струје високих фреквенција и високих напона и њихово дејство. На основу експеримената са асинхроним моторима и генераторима полифазних наизменичних струја од 1889. године започиње развој високофреквентних

[7] Преузето 18. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k442724p.item>; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5566395.item>.

[8] Ангелина Ђорђевић и Братислав Стојиљковић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943 / Никола Тесла у француској штампи 1889–1943*. (Београд: Француска школа у Београду; Музеј Николе Тесле, 2015), 87–91.

[9] *Bulletin des lois de la République Française*, Paris, T39, No 1260, 01.07.–31.12.1889, p. 1070, Преузето 18. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2141260/f1087.item>

генератора. Први уређаји били су механичког типа и давали су само струју високе фреквенције, да би 1891. дошао до открића осцилаторног трансформатора (познатијег као *Теслин калем*), који је истовремено производио струју високог напона и високе фреквенције. Његову основну конструкцију (високофреквентни трансформатор без гвозденог језгра и варничар) Тесла је заштитио патентима под називима „Систем електричног осветљења” (бр. 454.622 од 23. јуна 1891. године) и „Метод и уређај за конверзију и дистрибуцију електричне енергије” (бр. 462.418 од 3. новембра исте године). Помоћу овог уређаја успео је да произведе континуалне и непригушене високофреквентне струје, а мењајући им фреквенцију, напон и јачину у широком опсегу дошао је до фундаменталних открића која ће одредити правац његових даљих истраживања.¹⁰

Почетком 1891. године Тесла је објавио први чланак из ове области под називом „Појаве код електричних струја врло високе фреквенције” у америчком часопису *Илекџрикал ворлд (The Electrical World)*. Стручни часописи и штампа у Америци и Европи са изузетном пажњом су пратили његова научна истраживања и остварене експерименталне резултате. О успеху у производњи наизменичних струја од неколико хиљада осцилација остварених захваљујући машини са 184 магнета, која је у једном окрету могла да начини 768 промена, известио је и француски илустровани журнал *Сијанс илисџре (La Science Illustrée)* у тексту под називом „Напредак у области струје”. Чланак је објављен 30. маја 1891. године, а потписао га је В. де Фонвијел.¹¹

[10] Бранимир Јовановић, *Тесла – дух, дело, визија* (Београд: Freemental, 2001); Вранимир Јовановић, *Теслин ђудесни свет* (Београд: Vulkan, 2014); Александар Маринчић, *Живот Николе Тесле* (Београд: Српска академија наука и уметности; Музеј Николе Тесле; Музеј науке и технике, 1994); Александар Маринчић, *Никола Тесла – сиваралашиво тенија* (Београд: Српска академија наука и уметности; Одбор за обележавање 150 година рођења Николе Тесле, 2006); Зорица Циврић и Братислав Стојиљковић, *Теслин чудесни свет електрицијетета / Tesla's Wonderful World of Electricity* (Београд: Музеј Николе Тесле, 2011).

[11] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 374–376.

Предавање на Универзитету Колумбија 1891. године

Радећи на усавршавању високофреквентних осцилатора, славни научник истовремено је истраживао примену високофреквентних струја. Године 1890. објављује резултате о физиолошком дејству струја високе фреквенције, а 20. маја 1891. пред Америчким институтом електроинжењера у Њујорку држи предавање под називом „Експерименти с наизменичним струјама врло високих фреквенција и њихова примена у вештачком осветљењу”. Излагање је започео речима:

„Нема привлачније и вредније теме за проучавање него што је природа. Разумевање овог величанственог механизма, откривање сила које у њему делују и закона који њима управљају, највиши је циљ човековог интелекта.”¹²

Предавање пред еминентним стручњацима у области електротехнике донело је Тесли многа признања и убрзо га прославило у целом свету. Ефектни експерименти такође су допринели успеху. О Теслиним стваралачким достигнућима писали су и стручна штампа и њујоршке дневне новине. Писана верзија предавања – припремљена наредних недеља – нашироко се прештампавала. Текст предавања пренела је штампа Велике Британије, Француске, као и других европских земаља.

Од тог тренутка написи о Теслином научноистраживачком раду и оствареним резултатима добијају значајнији простор у публикацијама на француском језику. Дневне новине, билтени, популарни илустровани часописи, специјализована стручна и научна издања штампани у Француској, као и у земљама француског језичког подручја извештавају своје читаоце о бројним и интересантним детаљима из научниковог

[12] Никола Тесла, „Експерименти с наизменичним струјама врло високих фреквенција и њихова примена у вештачком осветљењу” у *Предавања*, редактор Војин Поповић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 41.

живота и стваралаштва, све до његове смрти почетком јануара 1943. године.

Теолошко-филозофски часопис *Eūug релижијез историк е лиџереп* (*Études religieuses historiques et littéraires*) објавио је чланак Ж. де Жоаниса под називом „Билтен из физике” у тому бр. 55, јануар–април 1892. године. У тексту су представљени детаљи с Теслиног предавања одржаног у Америчком институту електроинжењера на Универзитету Колумбија у Њујорку 1891. године. Научник је приказао и објаснио многобројне и чудесне експерименте с наизменичним струјама високе фреквенције и високог напона, чији је извор његов новопронађени високофреквентни трансформатор. У руци је држао Гајслерове цеви, али и сијалице сопствене конструкције које су светлеле блештавом светлошћу иако нису биле спојене никаквим жицама с електричним извором. Разноврсне замисли и идеје преточио је у занимљиве експерименте који су доказивали његове тврдње о практичној применљивости и необичним својствима струја високе фреквенције. Предвиђао је њихов изузетан значај за радио-пренос.¹³ Де Жоанис је ауторски текст приредио користећи се написом објављеним у научном илустрованом часопису *Лимијер елекџрик* (*La Lumière électrique*) из 1891. године. Овај часопис је био гласило француског Савеза синдиката за струје и излазио је од 1879. до 1894. године.

Предавања у Лондону и Паризу 1892. године

У аутобиографском чланку „Моји изуми” из 1919. године научник објашњава детаље свог живота с почетка последње деценије XIX века и каже:

„Ми жудимо за новим побудама, али убрзо постајемо равнодушни према њима. Оно што нам је јуче изгледало као чудо данас нам изгледа сасвим уобичајено. Када су моје цеви први пут приказане јавности, људи су их посматрали у чуду које се не може описати. Са

[13] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 129–135.

свих страна света примио сам хитне позиве и многобројне почасте, а често су ми даване и ласкаве понуде, које сам одбијао.”¹⁴

То је утицало да се Тесла одлучи на нови пут преко Атлантика 1892. године. Пресудну улогу у његовом поновном доласку у Европу имаће Институт електроинжењера Велике Британије (*The Institution of Electrical Engineers of Great Britain*). С друге стране, Француско друштво за физику (*Société Française de Physique*) и Међународно друштво електричара (*Société internationale des électriciens*), сазнавши за Теслину намеру да посети Лондон и прикаже резултате својих најновијих истраживања, упућују му појединачна писма с позивом да експерименте понови и у Паризу. Стручни часописи и дневне новине у Енглеској и Француској с посебним публицитетом најављују научников долазак.¹⁵

Предавање под називом „Експерименти с наизменичним струјама високог напона и високих фреквенција” одржано је у Институту електроинжењера Велике Британије у Лондону 3. фебруара 1892. године, а сутрадан је поновљено пред члановима Краљевског института Велике Британије (*Royal Institution of Great Britain*), на скупу којим је председавао енглески физичар лорд Рејли (John William Strutt Rayleigh, 1842–1919). Париски часопис за рударство и металургију *Журнал де мин* (*Journal des Mines*) најавио је Теслин долазак у француску престоницу 11. фебруара 1892. године. У чланку „Светлост будућности” истакнут је велики значај Теслиних изума за нови начин осветљења и указано је на његово предавање одржано у Лондону недељу дана раније.¹⁶

Предавање је поменуо и Раул Лисе у ауторском тексту „Један случај савести”, објављеном у дневном политичком и књижевном

[14] Vladimir Jelenković, urednik, *Teslini članci u Električkim eksperimentima* (Београд: Музеј Николе Тесле, 2007), 56.

[15] Зорица Циврић и Братислав Стојиљковић, Никола Тесла у Београду 1892 (Београд, Музеј Николе Тесле, 2002), 17–21

[16] Ђорђевић, Никола Тесла у француској штампи 1889–1943, 190–191.

часопису *Дизневијем сјекл* (*Le XIXe Siècle*), у броју 7344, 23. фебруара исте године.¹⁷

Након боравка у Лондону научник одлази у Париз, где је 19. фебруара у хотелу „Сосијете д’анкуражемен” (*Société d’Encouragement*) одржао исто предавање пред заједничким скупом Француског друштва за физику и Међународног друштва електричара. У наредним месецима јавности су представљени детаљи с предавања одржаног у Граду светлости. Приказани су чудесни експерименти са струјама високих фреквенција и високог напона, предивни светлосни и фосфоресцентни ефекти, демонстрације преноса енергије кроз једну жицу без повратка у сврхе осветљења, проналасци усмерени на пренос електричне струје, телеграфију, као и на њихову примену у физиологији. Описано је и необично узбуђење које је владало међу научницима, физичарима, инжењерима и електричарима у сали париског хотела. Своје извештаје објавило је више париских часописа: *Индустијски тодишњаџи* (*Annales Industrielles*) 28. фебруара,¹⁸ *Журнал де геба ѿолиџик е лиџереп* (*Journal des Débats Politiques et Littéraires*) 10. марта,¹⁹ *Дизневијем сјекл* 15. марта,²⁰ *Журнал де мин* 17. марта,²¹ *Сијанс франсез* (*La Science Française*) 25. августа,²² као и *Ане сијанџифик е индисџијел* (*L’Année scientifique et industrielle*) у свом издању за 1892. годину.²³

О Теслиним изумима и експериментима писали су и недељни илустровани журнал *Сијанс илисџре* у броју 261 од 26. новембра 1892.²⁵ и *Маџазин џиџореск*

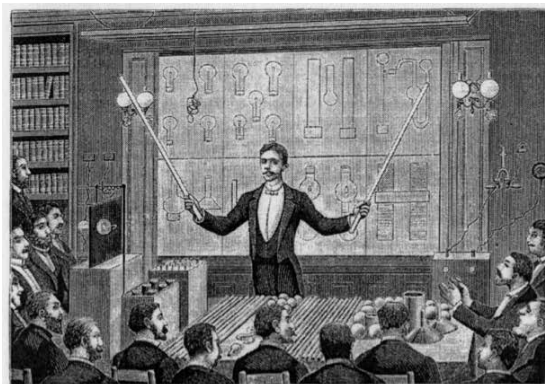

Fig. 1.—PARIS.—MR. TESLA LECTURING BEFORE THE FRENCH PHYSICAL SOCIETY AND THE INTERNATIONAL SOCIETY OF ELECTRICIANS.

Никола Тесла у Паризу 1892. године²⁴

(*Le Magasin Pittoresque*) у додатку број 6, том 10 за 1892. годину.²⁶

Научни часопис за физику и хемију *Реву ѿомисџ* (*Revue Thomiste*), у издању за март 1893 – јануар 1894. године, доноси текст у коме се позива на Теслина предавања одржана у Лондону и Паризу 1892. године, на којима је научник приказао своја најновија достигнућа. Аутор чланка је описао примену високонапонских и високофреквентних наизменичних струја и упоредио их с једносмерним струјама. Навео је и да су научникова последња истраживања усмерена ка најновијој врсти осветљења, које може бити решење проблема у производњи светлости.²⁷

Почетком 1900. године, париски часопис *Реву де Пару* (*La Revue de Paris*) објављује текст „Снага изложбе” аутора Мишела Кордеа. У тексту је приказан остварени напредак у науци у домену струја и светлости три месеца пре свечаног отварања Светске изложбе у Паризу. Указано је на раније одржана Теслина предавања у Њујорку, Лондону и Паризу, када је јавности демонстрирао стаклене цеви с разређеним гасом које су светлеле без директног укључивања у струју. Цеви су биле напајане високонапонским и

[17] Ibid, 110–112.

[18] Ibid, 50–53.

[19] Ibid, 180–183.

[20] Ibid, 113–115.

[21] Ibid, 192–195.

[22] Ibid, 358–361.

[23] Ibid, 56–59.

[24] “Mr. Tesla’s Experiments on Alternating Currents of Great Frequency”, *Scientific American*, 26 March 1892, p. 195.

[25] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 377.

[26] Ibid, 223, 224.

[27] Ibid, 350, 351.

високофреквентним струјама. Пренето је и мишљење научне јавности да је Тесла више песник него научник, а што по њеном суду не може ићи заједно. Такође, констатовано је да су се сва његова научна предвиђања обистинила и нашла широку примену у свакодневном животу.²⁸

Нови изуми

Вративши се у Њујорк 27. августа 1892. године, Тесла је желео да следи своју нову визију изума у области струја високих фреквенција, као и да усаврши свој вишефазни мотор и да учини све како би убедио Вестингхауса (George Westinghouse, 1846–1914) да га промовише. Лабораторију је повећао селидбом из Улице Гранд у Јужну пету авенију бр. 33–35, данашњи Трг Лагвардија, где је заузео четврти спрат у неупадљивој фабричкој згради. Почетком наредне године почеле су да се спајају нити с његовог недавног путовања у Европу. Лорд Рејли му је рекао да је предодређен за велика открића, сер Вилијем Крукс (Sir William Crookes, 1832–1919) му је указао на могућност коришћења електромагнетних таласа у преносу порука, а он сам је током олује доживео тренутак откривања, у којем је схватио да је могуће зауздати силе Земље.

Научник је реализовао многобројне експерименте повезане с развојем осветног система и напајања светиљки без жица, добијањем правилних електричних и механичких осцилација, истраживањем у области икс зрака, развојем бежичног преноса енергије и сигнала, итд. У јесен 1893. године Тесла побеђује на можда најважнијем пољу. Комисија, формирана још 1886. године ради проналажења најбољег начина да се искористи енергија на водопадима реке Нијагаре, прихватила је да се за изградњу хидроцентрале и начина преношења енергије усвоје предлози фирми које су захтевале инсталирање Теслиног полифазног система. Изградњом хидроцентрале на Нијагари почиње јавна примена Теслиног

система за пренос и коришћење полифазне струје, чиме је његов полифазни систем у целини дат на употребу човечанству.²⁹

Експерименти у области осветљења

Упоредо с радом на усавршавању високофреквентних осцилатора, научник је експериментисао и с осветним системом. Већину својих истраживања усмерио је на развој нових сијалица које би требало да замене неефикасне Едисонове инкандесцентне светиљке. Осмислио је и направио велики број различитих светиљки: једне су биле цеви испуњене гасом под ниским притиском, друге с фосфоресцентним премазом (као савремене флуоресцентне цеви), али ниједна није имала нит. Такође је показао да његов систем бежичне расвете може напајати и обичне инкандесцентне светиљке. Теслини рани радови у овој области усмерили су истраживаче на развој флуоресцентног светла које данас представља већи део наших светлосних извора.

Први текст о овим истраживањима налазимо у часопису *Журнал женерал де л'Алжерије и де ла Тунизи (Journal Général de l'Algérie et de la Tunisie)* у чланку „О струји” објављеном у броју 559, 7. јануара 1893. године. Описани су фантастични Теслини резултати постигнути у домену осветљења. У својим последњим испитивањима он је користио машине најзменичних струја с кондензатором и трансформатором за повећавање фреквенције. То је омогућило да се фреквенција струје повећа са 25.000 на 2.000.000 вибрација у секунди, уз повећавање и њеног напона.³⁰

Дневни и недељни часописи *Сијанс франсез, Монд илусџре (Le Monde illustré)*, *Инџењер*

[28] Ibid, 288–294.

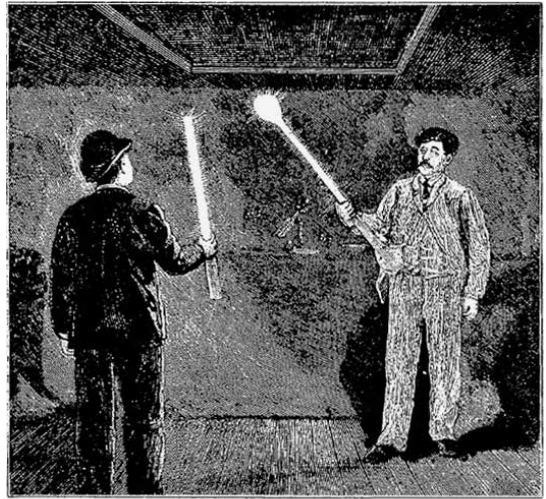
[29] Јовановић, *Тесла – гух, гело, визија*, 86–95; Jovanović, *Teslin čudesni svet*, 75–83; Bernard Karlson, *Tesla: izumitelj električnog doba* (Novi Sad; Beograd: Akademska knjiga, Muzej Nikole Tesle, 2015), 163–178.

[30] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 206–207.

[31] Ibid, 252–254.

сивил (*L'Ingénieur Civil*)³² и *Кроа суїлемен (La Croix Supplément)*³³ извештавали су о његовим новим оствареним резултатима у периоду од 1895. до 1897. године. Приказан је историјски развој светлећих цеви, од Гајслерових, Морових до Теслиних. Истакнуто је да није реч о некаквом сну. Тесла је, користећи се наизменичним високонапонским струјама, пронашао решење за „осветљење будућности”. Детаљно је описано како је остварио бежично осветљење. Његове цеви или немају спољашњу електроду или поседују само једну. Светле без директног контакта са спољне стране, јер су тада активирани високофреквентним и високонапонским струјама. Теслино осветљење може да замени 250 свећа. Постављено је и питање какву ће будућност имати оваква врста осветљења. Закључено је да није профитабилна и да би се једино могла користити за осветљавање саобраћајних знакова или за сценску расвету у позориштима. Остварени светлосни ефекти учинили би позоришну сцену занимљивијом и пријатнијом за гледаоце.³⁴

Ова област Теслиног истраживања биће поново у жижи француске штампе на крају XIX и почетком XX века. Часописи *Журнал де диманш (Journal du Dimanche)*, *Жисџис (La Justice)* и *Журнал де економистџи (Journal des Économistes)* доносе нове вести из Њујорка и Лондона. У америчком часопису *Илекџриџкал ривџу (Electrical Review)* објављено је да је познати амерички научник обећао хладну светлост, користећи ваздух као проводник. Иако су први резултати истраживања били охрабрујући, сугерисано је да би требало бити резервисан јер вест долази из Америке. Такође је закључено да је реализација преноса струје кроз ваздух врло практична и да би то имало огроман значај у будућности. Пренета је и вест из

LES TUBES ILLUMINANTS. — Fig. 1. — Tubes tenus a la main.

Илустрација на којој су два џосџодина у чијим рукама свеџли џо једна бежично наџајана цев објављена је у џариском недељнику *Сијанс илустџре*, 6. јуна 1896. џодине³⁴

Лондона, коју је часопису *Жисџис* послао њихов стални дописник из тог града, 17. септембра 1900. године. Било је то предвиђање Николе Тесле. Он је изјавио да ће, користећи Нијагарине водопаде, покренути градске трамваје у Лондону, осветлити све његове улице и домаћинствима омогућити припрему оброка помоћу електричне енергије. Научник је открио економичан начин преноса електричне енергије на даљину без губитака. Изражено је задовољство што ће Теслин проналазак омогућити сваком кориснику употребу струје по приступачној цени.³⁵

Данијел Беле је аутор текста „Научни и индустријски покрет” публикованог у часопису *Журнал де економистџи*, у тому 45, јануар–март 1901. године. У тексту писац истиче: „Нажалост, научник нам није подрбно објаснио начин на који можемо доћи до осветљења, а и не можемо инсистирати на тим открићима. Једино што можемо да кажемо је то да је светлост, по Тесли, потпуно идентична светлости Сунца и поседује лековита и хигијенска својства. Тесла

[32] Ibid, 168, 169.

[33] Ibid, 99.

[34] Ed Lievenie, „Les Tubes Illuminants” *La Science Illustrée*, Paris, Tome 18, No 445, 06 juin 1896, p. 247–250. Преузето 18. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5749899g/f252.item>

[35] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 210, 211.

је скроман и одговоран научник, тако да немамо право да сумњамо у његов рад. Сигурно смо на прагу најважнијег открића које ће унапредити осветљење”.³⁶

Примена високофреквентних струја у медицини

У чланку под називом „Појаве код електричних струја врло високе фреквенције”, објављеном у њујоршком часопису *Илекџри-кал ворлд* (*The Electrical World*) 21. фебруара 1891. године, Тесла је први пут указао на то да струје високе фреквенције, чак и кад су под високим напоном, пролазе кроз људско тело без оштећења ткива. О томе он пише:

„Искусства која има сам писац показују да, што је виша фреквенција, то је већа и количина електричне енергије која се може пропустити кроз тело без озбиљније nelaгодности; из тога би се могло закључити да ткива људског тела делују као кондензатори”.³⁷

Чланак је објављен три дана пре него што је Арсен д’Арсонвал (Arsène d’Arsonval, 1851–1940), француски лекар и физичар, представио резултате својих истраживања члановима Биолошког друштва у Паризу. Он је изложио своје запажање да мишић жабе није осетљив на наизменичну струју која прелази 10.000 осцилација у секунди. Била је то потврда Теслиног приоритета у открићу терапеутског дејства високофреквентних струја. Свакако, треба истаћи да је захваљујући Д’Арсонвалу употреба ових струја у медицини добила потребан замах.³⁸

У чудесним демонстрацијама Тесла је пропуштао кроз своје тело струју напона 50.000 V, прво у Њујорку 1891, а затим у Лондону и Паризу 1892. године и тако указао светској научној јавности, а посебно лекарима, на своја

истраживања у овој области. У предавању под насловом „Високофреквентни осцилатори за електротерапеутске и друге намене”, прочитаном пред Америчким електротерапеутским друштвом у Бафалу 13. септембра 1898, научник је објединио своја дотадашња искуства о употреби високофреквентних струја, описао три групе физиолошких ефеката које оне изазивају и представио усавршене апарате за њихову примену.

У чланку „Лековита моћ електрицитета”, објављеном у часопису *Њујорк сити журнал* (*New York City Journal*) 9. октобра 1898. године, Тесла каже:

„Своје експерименте везане за овај предмет изводио сам у чисто научном циљу, а резултате сам прошлог месеца представио Америчком електротерапеутском друштву у Бафалу. Будући да нисам лекар, ја нисам у стању да тачно укажем на све врсте болести за које би био намењен да лечи овакав моћни електрични поступак. На припадницима медицинске професије остаје да то покажу”.³⁹

Теслини осцилатори и Теслине струје имају своју примену у медицини. У поступку под називом дијатермија користе се Теслине високофреквентне струје ниског, а у дарсонвализацији струје високог напона.

Први извештај о овом сегменту његовог стваралаштва налазимо у чланку „Психолошки ефекти електромагнетних или такозваних синусоидалних струја”, објављеном у париском стручном часопису *Реву интернационал д’електроџерапи* (*Revue Internationale d’Électrothérapie*) 8. марта 1893. године. У тексту је, заједно с детаљима излагања господина Келога, представљена и дискусија једног од учесника презентације. Био је то председник комисије, који је напоменуо да је примена Теслиних наизменичних струја дала одличне резултате у лечењу мишићних контракција код пацијената. Они нису осећали никакве болове, што му је указивало на то да је дејство струја анестетично и аналгетично.

[36] Ibid, 186–188.

[37] Никола Тесла, „Појаве код електричних струја врло високе фреквенције”, у *Чланци*, главни редактор Александар Маринчић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 161.

[38] Јовановић, *Тесла – дух, дело, визија*, 215–216; Jovanović, *Teslin čudesni svet*, 202–203.

[39] Тесла, „Лековита моћ електрицитета”, у *Чланци*, 272.

Истакао је да је, након многобројних примена у својој приватној клиници дошао до закључка да ниједна друга струја на тако радикалан начин не помаже подизању општег здравственог стања пацијената и квалитета њиховог апетита. Најновији модел апарата омогућава епохални напредак у лечењу.⁴⁰

Часописи из области медицине, као и друге публикације, доносе занимљиве текстове о експерименталним резултатима примене високофреквентних струја у електротерапији у наредном периоду. Аутор три објављена чланка је Никола Тесла. Његов први чланак „Електрофизиологија. О појавама вибрација код високофреквентних струја” штампао је париски медицински часопис *Аршив г'електриситије мегикал* (*Archives d'Électricité Médicale*) 1894. године. У тексту је научник објаснио утицај високофреквентних струја на људско тело и описао је њихову примену на себи. Исти часопис ће 15. фебруара 1899. године, у броју 74, представити његов други текст. У чланку под називом „Осцилатор високофреквентне струје за електротерапију и друге намене” Тесла је писао о антисептичком дејству високофреквентних струја на људско тело. Моделе осцилатора намењених терапији пацијената Тесла је послао на испитивање доктору В. Џ. Хердману [dr W. J. Herdman] на Универзитет у Мичигену. Текст чланка завршава се преношењем вести из Америчког конгреса која гласи: „Жеља нам је да се, на колецима и медицинским факултетима, оформе катедре за електротерапију. Уколико је то већ урађено на неким катедрама, потребно је поднети програм Удружењу медицинских колеџа.” Конгресмени су најискреније честитали Универзитету у Бафалу за већ примењени наставни програм из те области.⁴¹

Трећи чланак под називом „Високофреквентни осцилатори који се користе у електротерапији или за друге намене” публиковао

је часопис *Реву инџернационал г'електроџераји* у издању број 5, том 9, децембар 1898 – јануар 1899. године. Пренето је Теслино казивање да би се дејством осцилатора тренутно могло одстранити свако страни тело с површинског дела коже. Тако добијене струје имају антисептички ефекат, што ће омогућити њихово коришћење пре хируршког захвата. Безопасне су, па би због тога могле имати велику терапеутску улогу.⁴²

Резултате у лечењу болесника применом Теслиних наизменичних струја високих фреквенција и високих напона представило је неколико медицинских, али и других публикација: *Реву г'ижијен џерајеуџик* (*Revue d'Hygiène Thérapeutique*), Париз (1894)⁴³, *Реву инџернационал г'електроџераји*, Париз (1895), *Аршив ге сијанс физик е најџурел* (*Archives des Sciences Physiques et Naturelles*), Женева (1899)⁴⁴ и *Маџазин џиџореск*, Париз (1899)⁴⁵. Истакнуто је да су француски, као и лекари у другим земљама, примењујући електротерапију остварили одличне резултате у лечењу неуралгија, мишићних атрофија, хроничног реуматизма, кожных озледа, екцема, нервних обољења, анеуризми, у побољшању циркулације, као и код исхране болесника. Такође, наглашено је да је код пацијената изложених овим електричним струјама дошло до брзог излечења. Описано је и лечење пацијената у електричним кадама, које је било врло делотворно код оних с хроничном анемијом или неурастенијом. Дат је цртеж једне инсталације за електротерапију. Приказан је и догађај када је Тесла, радећи у својој лабораторији, случајно пронашао могућност да се високонапонске струје примене као дезинфекционо средство. Да се исте струје могу користити као хигијенски материјали и да могу заменити сапун, воду, детерџенте и друга антисептичка средства пренела су париска дневна и недељна издања *Кроа суйлемен*,

[40] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 333–335.

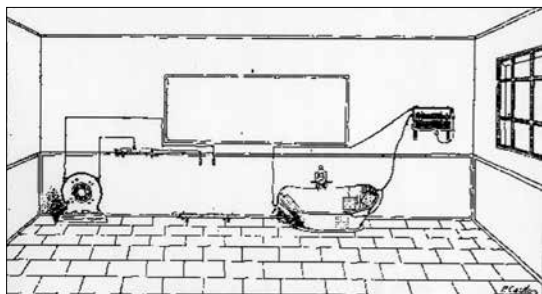
[41] *Ibid.*, 62–65.

[42] *Ibid.*, 342.

[43] *Ibid.*, 296–301.

[44] *Ibid.*, 72–74.

[45] *Ibid.*, 225–228.

Цртеж једне инсталације за електрификацију
објављен је у париском часопису *Магазин
иштореск*, 1899. године⁴⁷

Машен (*Le Matin*) и *Сијанс франсез* у другој
половини 1898. године.⁴⁶

Нагелшмит из Берлина је у реферату „Високофреквентна струја и њен термички утицај на организам”, поднетом на Међународном конгресу о физикалној терапији одржаном од 29. марта до 3. априла 1910. године, истакао да су г. Н. Тесла, амерички физичар и г. Д’Арсонвал, француски професор физиологије, најзаслужнији за нову грану медицине – електротерапију. На једноставан начин описао је коришћење апарата, као и своја искуства у лечењу пацијената. Напоменуо је да је развоју електротерапије умногоме допринео напредак у бежичном преносу енергије у последњих десет година. Текст реферата објавио је *Аршив д’електриситије медукал* из Париза, у броју 281, 10. марта 1910. године.⁴⁸

Пожар у лабораторији 1895. године

Средином последње деценије XIX века Тесла је истовремено радио на више коло-сека. У том огромном стваралачком раду доживео је тежак пословни и лични ударац. Наиме, 13. марта 1895. године избио је велики пожар, који му је неповратно уништио лабораторију у Јужној петој авенији

[46] Ibid, 100, 233, 366–368.

[47] Edouard Bonnaffé, „Bains dynamiques et bains lumineux” *Le Magasin Pittoresque*, Paris, Tome 17, 1899, p. 58–59. Преузето 19. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k349737/f62.image>

[48] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 66, 67.

33–35. Сутрадан је њујоршка штампа известила да је ватрена стихија једноставно збрисала плодове научноковог десетогодишњег мукотрпног рада. Машине чијем је усавршавању посветио најбољи део свог генијалног ума постале су безличне гомиле, а кутије у којима су били смештени резултати стрпљивог експериментисања само хрпе крша. Осим опреме, научник је изгубио све белешке и прорачуне. По његовој процени, у пламену је нестала лабораторија вредна између 80.000 и 100.000 долара која, нажалост, није била осигурана од пожара.⁴⁹

Вест о трагичном догађају пренео је париски часопис *Ревеј републикен* (*Le Réveil Republicain*) у чланку „Калцијум-карбид. Изуми Николе Тесле”, 7. јула 1895. године. Гајар, аутор текста, наводи да је у великом пожару изгорела Теслина лабораторија у Њујорку. Он је прво био Едисонов сарадник, који се у међувремену осамосталио као научник. Набројани су сви дотадашњи Теслини изуми, као што су: наизменичне струје, динамо мотори, стаклене цеви, осветљење без жица, бежични пренос енергије...⁵⁰

Изучавање икс зрака

Када су, крајем 1895. године, објављени резултати Рендгеновог истраживачког рада, било је више него јасно да ће приоритет открића икс зрака заобићи Теслу и бити додељен немачком научнику. За то откриће Рендген (Wilhelm Conrad Röntgen, 1845–1923) је постао први добитник Нобелове награде за физику 1901. године. Не желећи да ускрати право првенства професору Рендгену, Тесла је довршио експерименте у овој области и остварене резултате објавио између 11. марта 1896. и 11. августа 1897. године у серији писама часопису *Илекџри-кал ривју*. Уместо Румкорфових калема мале

[49] Karlson, *Tesla: izumitelj električnog doba*, 216–218; Mark Dž. Sajfer, *Čarobnjak: život i vreme Nikole Tesle. Biografija jednog genija* (Novi Sad: Stilos, 2006), 155–159.

[50] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 284–286.

снаге или електростатичких генератора, као извор је користио своје далеко снажније високофреквентне осцилаторне трансформаторе и помоћу Круксових, Ленардових и сопствених цеви постигао снажнија зрачења, која су се могла регистровати и на даљинама од преко десет метара. Снимци делова човековог тела начињени током испитивања били су изванредни. Желео је да научној и широј јавности прикаже резултате својих истраживања и тако скрене пажњу и на свој допринос изучавању ове појаве. У трећем чланку, објављеном 1. априла 1896. године, објаснио је своју намеру:

„Да право кажем, први пут сам се огласио с ризиком, после извесног оклевања и одлагања, и то тек кад сам стекао убеђење да је информација коју треба да саопштим потребна; јер, као и други, нисам био сасвим у стању да се ослободим извесног осећања које човек мора да има када прелази на терен који није његов. Проналазач би, природно, и сам временом дошао до већине чињеница, па би било умесно од његових сарадника да се учтиво уздрже од објављивања резултата. Колико њих се огрешило о мене објављујући своја достигнућа управо кад сам ја био готов и спреман да то учиним!”⁵¹

Поштујући Рендгеново право приоритета, Тесла је додао:

„Но, ова Рендгенова открића, по рангу једнака телескопу и микроскопу, његово гледање кроз непрозирну материју велике дебљине, његово снимање на осетљиву плочу предмета који су иначе невидљиви, били су тако лепи и очаравајући, толико пуни обећања да је престало свако уздржавање и сви су се бацили на задовољства размишљања и експериментисања. Кад би свака нова и вредна идеја наилазила на такав одјек! Једна година би тада била једнака читавом столећу напретка. Било би велико задовољство живети у таквом добу, али ја не бих желео да будем проналазач.”⁵²

Париски стручни часопис *Еко де мин е де ла металирџи* (*L'Écho des mines et de la métallurgie*) пренео је вест о Теслиним истраживањима у области икс зрака. У чланку „Тесла и икс зраци”, објављеном 17. маја 1896. године, наводи се да је познати инжењер успео да произведе икс зраке већег интензитета, што му је омогућило да савршеније сагледа људско тело. Научник се надао да ће у наредном периоду успети да регулише икс зраке тако да ће се јасно видети и унутрашњи човекови органи. Успео је да сними скелет свог помоћника с раздаљине од шест стопа. За то је користио екран од платине и баријум-цијанида, а не флуоресцентни као Едисон. Такође, Тесла је радио и на дифракцији зрака. Исти часопис је пренео и једну забрињавајућу вест два месеца касније. У тексту „Никола Тесла је повређен”, објављеном у броју 1072, 12. јула исте године, наведено је да се научник озбиљно опекао док је пропуштао струју кроз своје тело. То се догодило јер није предузео све мере предострожности за време извођења експеримента.⁵³

Хидроцентрала на реци Нијагари

Градња постројења хидроцентрале на Нијагари започета је 1893, а компетирана је 1899. године. Уграђено је десет двофазних Вестингхаусових генератора, сваки од 5.000 коњских снага. Хидроцентрала је пуштена у рад у ноћи између 15. и 16. новембра 1896. године, када је потекла прва наизменична струја до града Бафала удаљеног 32 километра. Током следеће деценије већ је покретала машине широм државе Њујорк. Од тринаест укупно примењених патената у њеној изградњи, девет припада Николи Тесли (69,23%).⁵⁴

Због успеха хидроцентрале на Нијагари, америчке и европске компаније прешле су на вишефазну наизменичну струју. Данас

[51] Тесла, „О одбијеним рендгенским зрацима”, у *Чланци*, 212.

[52] *Ibid*, 212.

[53] Борђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889-1943*, 127.

[54] Циврић, *Теслин чудесни свет електрицијетета*, 28-29.

Зграда прве хидроцентрале на реци Нијагари ⁵⁵

она представља стандард за дистрибуцију у највећем делу света.

Прослава поводом пуштања у рад електране одржана је у клубу „Еликот” (*The Ellicott Club*) у Бафалу 12. јануара 1897. године. Присутствовало је 350 најистакнутијих пословних људи из Америке, који су дошли да виде и упознају се с једним од највећих светских чуда тога доба. У говору одржаном том приликом Тесла је истакао:

„Ми имамо доста споменика из прошлих времена; имамо палате и пирамиде, грчке храмове и хришћанске катедрале. У њима се огледа моћ људи, величина нација, љубав према уметности и оданост религији. Али, споменик на Нијагари има нешто својствено, више у складу с нашим данашњим мислима и тежњама. То је споменик достојан нашег доба науке, истински споменик просвећености и мира. Он означава потчињавање сила природе служби човека, раскид с метода варвара, ослобађање милиона од оскудице и патње.”⁵⁶

Де Жоанис је аутор текста под називом „Коришћење Нијагариних водопада”, публикованог у париском часопису *Eūug (Études)*, у тому 79, јануар–март 1897. године. Аутор

је изграђену брану на Нијагари упоредио са сличним индустријско-грађевинским подухватима тога доба у свету (Швајцарска, Немачка, Француска и сл.). Истакао је да је то једини објекат таквог типа у свету, али је и изразио сумњу у њену сврсисходност.⁵⁷

Брод на даљинско управљање

Тесла је експерименте с даљинским управљањем започео 1892. У наредне три године усавршио је планове првих телеаутомата и реализовао прве даљински управљане уређаје. Међутим, сви урађени прототипови и аутоматски механизми нестали су у пожару који је уништио његову лабораторију у Јужној петој авенији почетком 1895. године. О свом даљем ангажовању Тесла каже:

„Године 1896. направио сам нацрт за комплетну машину која је била у стању да врши мноштво операција, међутим, остварење мојих напора било је одложено до краја 1897. године. Ова машина је илустрована и описана у мом чланку у јунском броју часописа *Сенчери маџазин* и у другим периодичним издањима из тог времена, а њено прво приказивање, почетком 1898. године, изазвало је сензацију као ниједно друго моје откриће. У новембру 1898. добио сам патент за овај изум, али тек пошто је главни патентни инжењер дошао у Њујорк да се лично увери у његово функционисање, које му је, могу да кажем, изгледало невероватно.”⁵⁸

Патент „Начин управљања и апаратура механизма за управљање покретним пловним објектима или возилима” бр. 613.809, поднет 1. јула 1898, Патентни уред САД одобрио је 8. новембра исте године. Патентом су заштићена основна апаратура и технике даљинског управљања.

[55] Edward Dean Adams, *Niagara Power, History of the Niagara Falls Power Company 1886–1918, Evolutin of Its Central Power Station and Alternating Current System*, Volume II, (Niagara Falls: The Niagara Falls Power Company, 1927), 71.

[56] Никола Тесла, „О електрицитету”, у *Прегавања*, 290.

[57] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 138–142.

[58] Jelenković, urednik, *Teslini članci u Elektrial Eksperimenteru*, 75.

Брод на даљинско управљање или, како га је Тесла назвао, телеаутомат био је један од његових највећих проналазака у погледу генијалности, оригиналности и сложености. Тај један проналазак је не само утврдио све основне принципе онога што ће касније бити познато као радио, већ је представљао основу и за друге изуме као што су: бежични телефон, уређаји на даљинско управљање, радио у аутомобилу, телефакс, телевизија, уређај за заштиту ТВ сигнала за кабловске оператере и роботика на даљинско управљање.

На првој изложби електричних апарата у Медисон сквер гардену (*Madison Square Garden*) у Њујорку 1898. године Тесла је први пут јавно демонстрирао примену радија за пренос команди на даљину тако што је с удаљености управљао својим бродом помоћу радио-таласа. Усавршену верзију брода приказао је на предавању које је одржао члановима Трговачке коморе у Чикагу, средином маја 1899. године.

С патентом у рукама, научник је иницирао пажњу јавности, па су се у техничким публикацијама и новинама појавили текстови о његовом радио-контролисаном броду. Уместо да говори само о томе како својим бродом може уништавати ратне бродове, он је храбро изјавио да ће његов изум окончати ратове. Такође, обећао је да ће на предстојећој Светској изложби у Паризу изложити модел торпедног чамца. Ове нове и интересантне вести преносила је и француска штампа у периоду од 1898. до 1900. године.

Париске дневне новине *Фијаро* (*Le Figaro*) и *Тан* (*Le Temps*) известиле су о најновијим научним открићима. Том приликом наведени су Теслини бежични пренос телеграфских сигнала, даљинско управљање бродовима, као и остала његова испитивања и експерименти. Објављена је и његова најавна да ће представити мали електрични носач мина на Светској изложби у Паризу 1900.

године. Специфичност ове направе је да неће имати ни капетана, ни посаду, ни кормилара. Неће бити аутоматски, него ће се његовим механизмом управљати даљински.⁵⁹

Двадесетог априла 1899. године часопис *Мајен* у чланку „Бежични торпедо, Теслини унишћивач“ наводи да се после бежичног преноса сигнала појавио и торпедо којим се даљински управља. Господин Тесла управља новим торпедом помоћу једног уређаја који користи Херцове таласе. Труп торпедо сачињава, поред експлозивног пуњења и два електрична мотора, и један акумулатор. Један мотор покреће елису торпедо, а други његово кормило. Управљање и контрола рада мотора обављали би се или са обале или са брода. Теслини проналазак би унапредио морнарицу, али је он био врло одмерен у својим изјавама. Зато је новинар нагласио да би требало проверити и практичну примену овог уређаја.⁶⁰ Три месеца касније *Жени сивил* (*Le Génie Civil*) доноси текст под називом „Управљање бродовима с удаљености“ о тадашњем последњем Теслином проналазку. Проналазак је представљен као пројекат који још није нашао широку примену. Господин Ришар је помоћу шематског приказа уређаја објављеног у часопису *Еклераж елекџрик* (*Éclairage électrique*) 1. јула 1899. године успео да читаоцима прикаже начин његовог функционисања.⁶¹ О Теслином проналазку писао је и *Моа сивил* (*Le Mois scientifique et industriel*) преузимајући информације из чланка објављеног на страницама часописа *Еклераж елекџрик*.⁶²

Париски недељни журнал *Сијанс франсез* објавио је чланак Емила Готјеа под називом „Идеје Николе Тесле“ у броју 287, 1900. године. Аутор истиче да велики Едисон не

[59] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889-1943*, 143-144, 387-388.

[60] *Ibid*, 234, 235.

[61] *Ibid*, 152.

[62] *Ibid*, 259.

може да спава због Николе Тесле. Као разлог за то наводи најновије Теслино откриће које ће омогућити да машине могу ратовати уместо људи. Закључује да, уколико људски род не жели да се одрекне ратовања, сада га у томе могу заменити машине.⁶³

„Проблем повећања људске енергије”

Значајно место у француској штампи тога доба имао је Теслин текст под називом „Како повећати људску енергију”, објављен у париском зборнику чланака француских и страних аутора *Реви де реви (La Revue des Revues)* 1900. године. За успешан бежични пренос енергије Тесла је сматрао да су од изузетног значаја екстремно високи напони високих фреквенција. Његова лабораторија у Њујорку постала је премала да у њој оствари замишљене огромне напоне, веће од четири милиона волти, па је зато одлучио да изгради нову у слободном простору. Јединствену лабораторију са скупценом електричном опремом специјалне конструкције саградио је у Колорадо Спрингсу, на око 2.000 метара надморске висине у подножју врха Пајкс Пик, средином 1899. године. У њој је остварио своја тајанствена, узбудљива и оригинална истраживања у домену струја високих напона и високих фреквенција. Одушевљен постигнутим резултатима и перспективама које су они носили, Тесла је почетком децембра исте године предложио свом пријатељу Роберту Андервуду Џонсону (Robert Underwood Johnson, 1853–1937), једном од уредника часописа *Сенчери (The Century)*, да напише кратак чланак о свом раду и да га илуструје фотографијама свог грандиозног високофреквентног осцилатора у разним условима рада. Прву верзију текста доставио је крајем јануара 1900. године, али то није било ни налик ономе што је Џонсон очекивао. Уместо да представи своја најновија научна

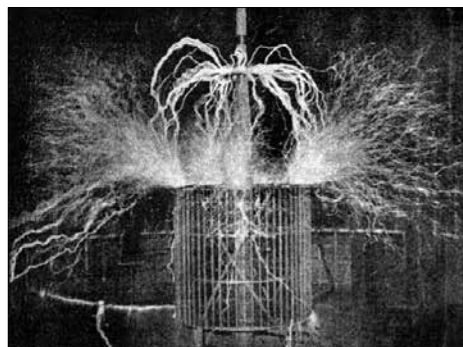
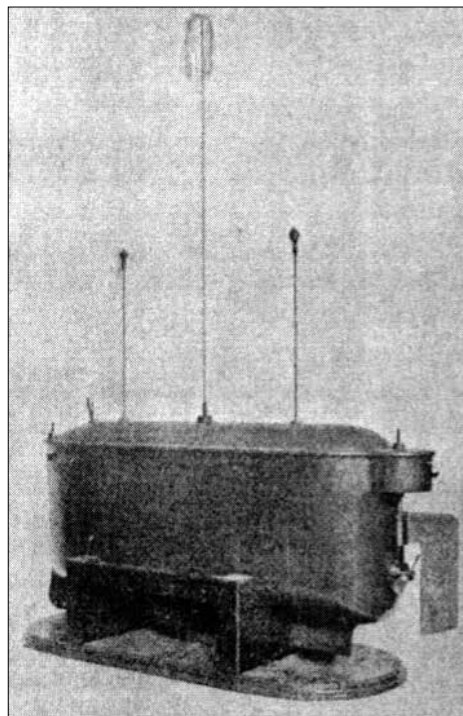
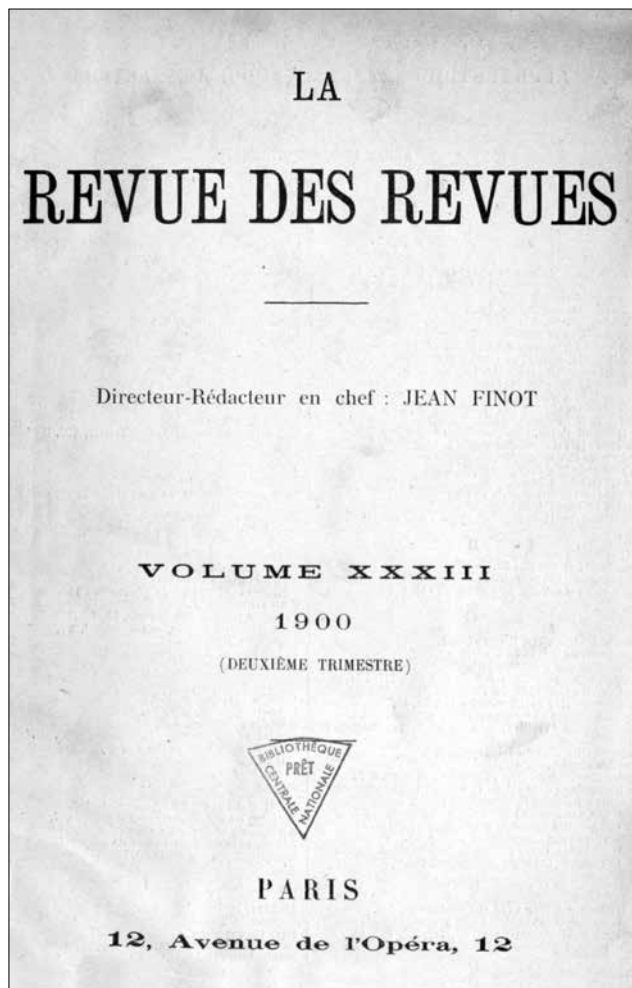
достигнућа, Тесла је изнео свој филозофски систем у којем је образложио тезу да је напредак човечанства чисто механички процес, изазван изворима расположиве енергије. На молбу пријатеља да дотера и прошири текст, научник је то учинио с њему својственом педантношћу. Решио је да покаже како његови изуми чине величанствен интелектуални план. Понудио је обиље података о разумевању проблема повећања физичке енергије доступне човечанству, уз нешто мало описа бежичне телеграфије, планова за пренос енергије и резултата експеримената урађених у Колорадо Спрингсу. Текст је илустровао снимљеним фотографијама изузетних електричних пражњења свог највећег високонапонског осцилатора наговештавајући потврђивање своје теорије о бежичном преносу енергије. Кад је коначно објављен у јунском броју магазина *Сенчери*, чланак је имао шеснаест поглавља и заузимао је тридесет и шест страница. Тесла је причу отпочео у раскошном викторијанском стилу:

„Од свих разноврсних појава које природе пружа нашим чулима, ниједна нас не испуњава већим чуђењем него то изузетно сложено кретање, које у његовој свеукупности дефинишемо као људски живот. Његово мистериозно порекло скривено је у непробојној магли прошлости, његов карактер је несхватљив због његове бескрајне компликованости, а његова судбина се крије у неухватљивим дубинама будућности. Одакле потиче? Шта је? Чему води? Све су то велика питања на које су мудраци свих времена настојали да одговоре.”⁶⁴

И пре него што ће бити објављен, чланак је изазвао велико интересовање стручне и научне јавности. Преко тридесет кратких приказа Теслиног текста појавило се на страницама најразличитијих публикација широм Америке, али и

[63] Ibid, 370.

[64] Никола Тесла, *Проблем повећања људске енергије: са сцијентифичким освртом на коришћење сунчеве енергије*, превод Војин Поповић (Београд: Музеј Николе Тесле, 2006), 11.

Насловна сѝрана ѝарискоѝ сѝецијализованоѝ часоѝписа *Ревѝ де реѝѝ* и две фоѝѝографије које су чиниле илустровани ѝприлоѝ уз ѝреведени ѝексѝ Теслиноѝ ориѝиналноѝ чланка⁶⁶

у Европи. Париски специјализовани часопис за објављивање стручних и научних текстова из Европе и Америке *Ревѝ де реѝѝ* понудио је читаоцима скраћену верзију оригиналног публикованог текста „Проблем повећања људске енергије” уз поднаслов „Са специјалним освртом на коришћење сунчеве енергије”. Француски превод је заузимао шеснаест страница часописа, а илустровани прилог чиниле су само две од укупно десет објављених фотографија. Избор уредништва биле су фотографије Теслиног даљински управљаног брода и једног

пражњења његовог високофреквентног осцилатора од дванаест милиона волти.⁶⁵

Током боравка у Колорадо Спрингсу Тесла је пренео новинарима своју намеру да одатле пошаље радио-поруку на Париску изложбу 1900. године. Ипак, радио је

[65] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889-1943*, 143-144, 310-325.

[66] Nikolas Tesla, „Comment accroître l'énergie humaine?” *La Revue des Revues*, Paris, Vol 33, 01.04. - 15.06.1900, p. 639, 646. Преузето 19. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62586189>; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62586189/f647.image>; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62586189/f654.image>

грозничаво и за свега неколико месеци је обавио своју планирану мисију у централном делу САД. Вратио се у Њујорк почетком јануара 1900. године, много пре отварања Светске изложбе у Граду светлости. По доласку је изложио своја последња открића из домена бежичног преноса енергије реализована у лабораторији у Колорадо Спрингсу, а што су објавила поједина америчка гласила. Париске дневне новине *Кроа суйлемен* у броју 5190 од 17. марта 1900. године и *Орор (L'Aurore)* у броју 960 од 5. јуна исте године пренеле су ову вест. У њиховим написима је истакнуто да је научник остварио изненађујуће резултате у бежичној телеграфији и да ће моћи да разговара не само с Паризом за време Светске изложбе, него и с градовима из целог света, као и да је у могућности да оствари брзину преношења од 1.500 до 2.000 речи у минути. Такође, пренели су и научникове речи: „Управо сам се вратио у Њујорк да бих наставио са истраживањима и нашао оптимално решење за још један велики проблем, за бежични пренос електричне енергије”. Дату изјаву о успостављању бежичне комуникације с Паризом Тесла није испунио, али је наставио с радом који ће поново узбуркати научни свет.⁶⁷

Ало! Ало! Марс!

„Извоз енергије постао би главни извор прихода за многе срећно лоциране државе као што су Сједињене Америчке Државе, Канада, државе Средње и Јужне Америке, Швајцарска и Шведска. Људи могу да се населе свуда, да обрађују и наводњавају земљу и да с мало труда претворе голе пустиње у баште, а читав би глобус био трансформисан у погодније боравиште за људе. Веома је вероватно, ако има интелегентних бића на Марсу, да су одавно схватили ову идеју, што објашњава промене које су астрономи запазили на његовој

површини. Атмосфера на тој планети, знатно мање густине него на Земљи, умногоме олакшава тај задатак.”⁶⁸

Теслино мишљење изречено у једном од последњих пасуса у тексту „Проблем повећања људске енергије” указује на ширину његовог интересовања у иначе богатом научном деловању.

Први покушаји да се изради карта Марса и опише његова површина везују се за Франческа Фонтена (Francesco Fontana, 1580–1656) и Кристијана Хајгенса (Christiaan Huygens, 1629–1695) средином XVII века. Детаљније мапе радили су Џон Хершел (Sir John Frederick William Herschel, 1792–1871) 1830. и многи други научници седамдесетих и осамдесетих година XIX века, као што су Kamiј Фламарион (Camille Flammarion, 1842–1925) и деведесетих година Ђовани Вирђинио Скупапелли (Giovanni Virginio Schiaparelli, 1835–1910). У два научним расправама, „Плуралност светова” и „Марс и његови становници”, француски астроном Фламарион изражава мишљење да на Марсу постоје не само облици живота већ и интелегентна бића. Амерички астрономи, попут Персивала Лоуела (Percival Lowell, 1855–1916) и професора Вилијема Пикеринга (William Henry Pickering, 1858–1938), истраживали су Марс, као и друге планете Сунчевог система и њихове сателите. У другој половини XIX века објављени су бројни новински написи, расправе и казивања, али и књиге најразличитијег научно-фантастичног садржаја. Штампa је зналачки искористила ванземаљску грозницу за бољу продају својих тиража промовишући идеје да је Марс насељен бићима интелегентнијим од Земљана. Последњих неколико година XIX века обележили су научници који су желели да пошаљу сигнал ка Марсу. Међу њима је био и Тесла.⁶⁹

[67] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 76, 77, 101.

[68] Тесла, *Проблем повећања људске енергије*, 72–74.

[69] Sajfer, *Čarobnjak*, 160–165.

Године 1899, током боравка у Колорадо Спрингсу, научник је био усхићен открићем да стојећи електрични таласи могу настати у Земљиној кори. Због тога је наставио са усавршавањем уређаја за детектовање слабих електричних поремећаја на даљинама већим и од 1.800 километара. Изузетно осетљиви пријемник донео је још једно занимљиво откриће. Радећи ноћу, Теслу су изненадиле слабе осцилације које су се састојале од правилних пиштања, прво једног, па два, и на крају три. Био је потпуно престрашен оним што је тада чуо, јер је у њима било нечег мистериозног, скоро натприродног. Осећао се као да присуствује рађању неког новог знања или откривању велике истине. Проживљено искуство описао је двадесетак година касније у чланку „Сигнали према Марсу у нади да има живота на тој планети”, објављеном у *Њујорк хералду* (*New York Herald*) 12. октобра 1919. године. О томе он пише:

„Постепено сам научио како да у свом предајнику разликујем и елиминишем извесна дејства, па је у једној таквој прилици моје ухо једва ухватило сигнале који су долазили у правилном низу. Нису могли бити произведени на Земљи, него им је узрок било неко дејство Сунца или Месеца или утицај Венере, те ми је у свести синула помисао о томе да би они могли потицати с Марса. Годинама после тога горко сам жалио што сам пустио навали идеја и притиску посла уместо да концентришем све своје снаге на то истраживање.”⁷⁰

Крајем 1900. године Тесла је закључио да ови звуци заиста потичу с друге планете, па је то обелоданио у писму америчком Црвеном крсту у јануару наредне године. У својим првим интервјуима о овим звучним импулсима, Тесла је једино тврдио да су сигнали ванземаљске природе, но новинари су одмах закључили како сигурно

долазе с Марса. Садржај његових интервјуа пренела је и штампа на француском језику.

Трећег јануара 1901. године дневни лист *Мајен*, у броју 6157, објавио је вест о томе како је у претходних петнаестак дана еминентни научник Никола Тесла покушавао да ступи у контакт с Марсом. Наводи се да је успео да прими сигнале са те планете. Био је то сигнал кратке садржине: „Један, два, три”. Новинар је закључио да Марсовци рачунају на исти начин као и становници Земље. Сутрадан је на другој страни ових новина освануо чланак под називом „Порука с Марса. Електричар Тесла. Комуникација путем електричне енергије”. Пренети су детаљи разговора који је аутор текста обавио с Николом Теслом 3. јануара 1901. године. Тесла му је потврдио да је дан раније примио поруку с Марса. Кратка порука је гласила: „Један, два, три”. Био је сигуран да је комуницирао с другом планетом. Три недеље је радио у својој лабораторији у Колорадо Спрингсу. После неколико безуспешних покушаја, његови апарати су одједном успели да приме различите сигнале. Нажалост, коришћени уређаји били су исувише слаби, па није могао да интерпретира примљене сигнале. Научник је уверен да ће с новом, снажном и усавршеном опремом моћи успешно да успостави контакт с Марсом.⁷¹

Наредних дана и друге публикације доносе занимљиве текстове посвећене овој теми. Петог јануара, париске дневне новине *Жил Бла* (*Gil Blas*), у броју 7719, на првој страни дају осврт на Теслина истраживања у Колорадо Спрингсу, где је он радио на бежичном преносу енергије и усавршавању уређаја за дистрибуцију енергије преко океана. Током испитивања научник је примио и необјашњиве осцилације које су наводно дошле с других планета. Истог дана и часопис *Уест-еклер* (*L'Ouest-Éclair*)

[70] Тесла, „Сигнали према Марсу у нади да има живота на тој планети” У *Чланци*, 481.

[71] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 237, 238.

из Рена у чланку „Комуникација с Марсом” наводи Теслино негирање успостављања везе с планетом Марс, иако је лично био убеђен да је надамак њеног непосредног остварења.⁷²

Три дана касније, *Мајен* у броју 6162 објављује чланак под називом „Ало! Ало! Марс!”. Пренета је вест из Лондона, објављена 7. јануара 1901. године, у којој је сер Роберт Бол, енглески астроном, тврдио да је немогуће успоставити комуникацију с Марсом. С друге стране Атлантика, од реномираног научника Николе Тесле стигла је потврда о успешно успостављеном контакту с том планетом. Истакнуто је да би Тесла, на основу својих експеримената и прорачуна, са добро направљеним електричним осцилатором, могао да пренесе довољну количину енергије до Марса.

Осмог јануара је и *Жил Бла* пренео Теслин одговор на критике упућене од тадашње јавности поводом његовог покушаја одашиљања сигнала на друге планете. Био је убеђен да ће са савршенијим уређајима моћи да комуницира с Марсом и Венером. Угледни часопис ће и 11. јануара, у броју 7725, на првој страни пренети одломак из интервјуа с господином Марконијем, у коме он негира Теслино успостављање везе с планетом Марс. Маркони је изјавио: „Када господин Тесла буде био у стању да телефонира бежичним путем на раздаљини од неколико хиљада километара на планети Земљи, онда ћу му веровати да је интерпланетарна комуникација могућа”. Новинар се обратио и једном научнику из *Дејли њуза (Daily News)*, који је предложио интересантну идеју. По његовој замисли, у једном тренутку сва домаћинства у Америци и Канади требало би да упале светла у својим домаћинствима, што би омогућило становницима на Марсу да успоставе комуникацију са Земљом.⁷³

[72] Ibid, 155, 267.

[73] Ibid, 158–159, 239.

Успостављање контакта с планетом Марс била је тема новинских извештаја и неколико година касније. Током 1907. године наш научник је поново тумачио сигнале пристигле из свемира, а ухваћене његовом опремом у лабораторији у Колорадо Спрингсу. Париске политичке новине *Лантерн (La Lanterne)*, у броју 11238 од 29. јануара 1908. године, донеле су вест да је Тесла преузео експерименте француског астронома Камија Фламариона у вези с покушајем да се успостави контакт с планетом Марс. За реализацију би искористио 800.000.000 коњских снага Нијагариних водопада. Ова снага требало би да премости раздаљину од 160.000.000 километара између Земље и Марса. Новинар се запитао: „Ко ће победити?” Исту вест објавио је и политичко-књижевни и индустријско-пољопривредни лист *Сињал де Мадагаскар е дејанганс (Le Signal de Madagascar et Dépendances)* са Мадагаскара. У кратком тексту под називом „Планета Марс – Никола Тесла – Нијагарини водопади – 800.000.000 коњских снага”, објављеном 11. фебруара 1908. године, постављено је и питање да ли ће снага Нијагариних водопада бити довољна да се дође до Марса удаљеног 160.000.000 километара од Земље.⁷⁴

Турбина без лопатица

Никола Тесла се посветио машинству почетком XX века, у тренутку када због недостатка финансијских средстава није остварио свој грандиозни пројекат на Лонг Ајленду. Тада му је био неопходан нови изум, сличан индукционом мотору, потребан индустрији, једноставне конструкције и јефтине израде, као материјална потпора даљем раду. У области машинства Тесла је пронашао нови начин преноса енергије са флуида или на флуид који је применио

[74] Ibid, 214–215, 382–383.

на пумпе, турбине без лопатица, компресоре и вентилаторе. Проналазак је замислио почетком 1902, први пут га је објаснио пред стручњацима 1. јуна 1906, док га је у пракси применио током 1907. године. Турбомашине које је пројектовао заснивале су се на аналогји с индукционим моторима и обртним магнетним пољем. Радно коло машине састоји се од низа дискова постављених паралелно на малим међусобним растојањима. Научник је поднео две патентне пријаве да заштити главни део својих идеја и резултате експерименталних испитивања. Првим патентом под називом „Пропулзија флуида” бр. 1.061.142, поднетим 21. октобра 1909. године, тражио је заштиту за начин коришћења флуида у турбинама и пумпама и за оригиналну конструкцију радних кола. Две године касније, 17. јануара 1911. године, патентом „Турбина” бр. 1.061.206 допунио је и проширио претходну пријаву, тражећи заштиту флуида као погонског средства који своју енергију предаје колу адхезионим и вискозним дејством. Патентни завод САД одобрио је оба патента 6. маја 1913. године.⁷⁵

Париски часописи *Жени сивил* и *Реву женерал де сијанс ѿир е айлике* (*Revue Générale des sciences pures et appliquées*) известили су о резултатима Теслиног рада у овој области. *Жени сивил*, публикација посвећена француским и страним индустријским достигнућима, у тексту „Парне турбине без лопатица. Теслин систем” објављеном 18. новембра 1911. године, описује принцип рада Теслиних парних турбина без лопатица. Један такав уређај био је направљен у Едисоновој фабрици на Вотерсајду у Њујорку. Дата су и три цртежа његовог модела турбине, преузета из часописа *Сајенџифик америкен* (*Scientific American*) објављеног 30. септембра 1911.

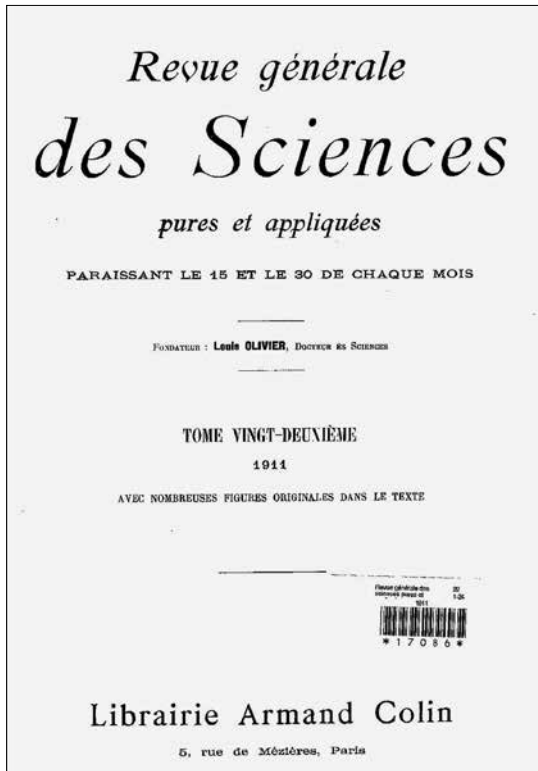
године. Новинар је пренео и Теслина очекивања да ће реализовањем машине од 600 коњских снага успети да достигне високу продуктивност. Алфред Грандевиц је аутор чланка „Теслина турбина” објављеног у *Реву женерал де сијанс ѿир е айлике*, у 22. тому, 1911. године. Грандевиц је детаљно описао најновији Теслин изум – његову турбину. Уз објашњење конструкције и начина њеног рада приказани су и технички цртежи.⁷⁶

Наредних десетак година живота Тесла је посветио искључиво истраживањима у области машинства, користећи се и својим проналасцима у области наизменичних струја (мотори и генератори) да дође до неопходних финансијских средстава. Паралелно с радом и испитивањима на различитим моделима турбомашина, научник је тражио начине и могућности да и друге идеје и проналаске дефинише, оствари и комерцијализује (фонтане, брзиномере, мераче протока и фреквенције, вентилски вод, итд.). Није користио уходане инжењерске принципе струке, већ је сопственим путем долазио до оригиналних решења.

Из тог периода датира и један интересантан текст под називом „Људи и научни уређаји, десет савремених чуда”, штампан у париским дневним новинама *Тан* на четвртој страни, у броју 19133, 22. новембра 1913. године. Пренети су резултати конкурса који је реализовао угледни амерички научни часопис *Сајенџифик америкен*. Конкурс је био расписан да би се одредило десет највећих открића тога времена и објаснило зашто. Многобројни научници, физичари, хемичари и инжењери дали су своје мишљење. Извршена је категоризација њихових одговора. Прво место додељено је електричној рерни, пронађеној 1889. године. Теслини електрични трансформатори из 1888. године, који су омогућили

[75] Јовановић, *Тесла – дух, дело, визија*, 254–256; Јовановић, *Теслин чудесни свет*, 231–235; Циврић, *Теслин чудесни свет електрицијиста*, 42–43.

[76] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 153–154, 328–330.

Насловна сѝрана часописа *Реви женерал де сијанс ѿир е айлике и шѝехнички црѝежи Теслине шурбине ѿубликовани уз шѝексѝ чланка*⁷⁷

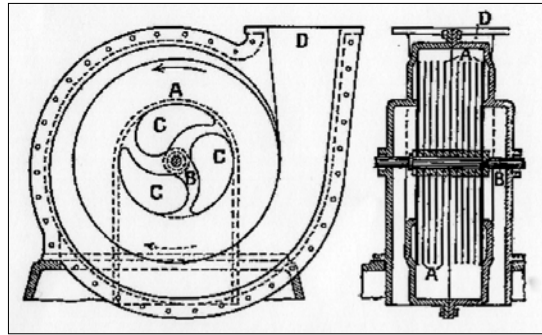
пренос електричне енергије на даљину, рангирани су на девето место.⁷⁸

Рођендански приједи за новинаре

Тесла је редовно приређивао пријем за новинаре за свој рођендан тридесетих година XX века. Том приликом 1932. објавио је да је осмислио нови мотор који ће бити покретан космичким зрацима. Може се претпоставити да су објављени написи с пријема одржаног 1933. године утицали да новинар дневног листа *Маѝен* уради ексклузивни интервју са славним научником.

[77] Alfred Gradenwitz, „Chroniques et correspondances, La Turbine Tesla”, *Revue Générale des sciences pures et appliquées*, Paris, Tome 22, 1911, p. 898. Преузето 19. марта 2019. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k17086d>; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k17086d/f902.image>

[78] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 390.

Текст под називом „Професор Никола Тесла тренутно усавршава начин коришћења космичке енергије. Примена његовог проналаска омогућила би да машине раде без горива” појавио се у броју 18151, 29. новембра 1933. године. У разговору с новинаром Тесла је нагласио да је у чланцима објављеним у часопису *Илекѝрикал ривју* у периоду од 1896. до 1898. године представио своју теорију о радиоактивности добијеној из космичких зрака. Под том енергијом подразумевао је само „добијање или преузимање космичких зрака”. Била би то нова покретачка снага, са Сунцем као извором. Рекао је да је конструисао и апарат за преузимање те енергије. Из главних станица, смештених или на земљи или у мору, прикупљена енергија достављала би се до различитих апарата жичаним или бежичним путем. Станице би радиле непрекидно и током ноћи. Такође, нагласио је да с њеном комерцијалном применом престаје наша зависност од угља, гаса, нафте или било ког другог горива које постоји. Текст интервјуа, у већем или мањем обиму, преузеле су и објавиле и друге новине на француском језику. Прве су то учиниле алжирске дневне новине *Еко г’Алже (L’Écho d’Alger)* у чланку „Познати физичар Тесла изјављује да ће се космичка енергија користити у комерцијалне сврхе”, објављеном у броју 8518, 30. новембра 1933. године. Почетком наредне године интервју је представио и париски ваздухопловни часопис *Ел (Les Ailes)*. Најважније детаље дао је Луј Бламон у ауторском тексту „Како

радови професора Тесле могу да допринесу окончању ваздушних ратова”, публикованом у броју 655, 4. јануара 1934. године.⁷⁹

Иако су се Теслина предвиђања новинарима чинила и нејасним и тешко достижним,

Фојтографија Николе Тесле објављена у њариском дневном листу *Мајен*, 29. новембра 1933. године⁸⁰

стари научник успео је да привуче њихову пажњу на свом рођенданском пријему 1934. године. Током интервјуа објавио је да усавршава оружје с честичним снопом. Сутрадан, 11. јула *Њујорк њајмс* (*New York Times*) је пренео његово објашњење да би могао да „(...) пошаље концентрисане снопове честица кроз ваздух, тако велике енергије да би могли да обору флоту од 10.000 непријатељских авиона, 250 миља далеко од државне границе, и тако у тренутку скамене милионске армије”. Часопис *Мајен* је омогућио француским читаоцима да сазнају детаље и с Теслине прославе седамдесет осмог рођендана. Преузео је вест објављену у *Њујорк хералду* 12. јула 1934. године. Чланак под називом „Најновија вест. Нови зрак смрти” штампан је наредног дана у броју 18376, на трећој

страни. Објашњено је да би се зрак користио у случају одбране. Добијао би се у фабрикама за производњу изузетно јаких струја, које би биле изграђене на стратешким позицијама. Истакнуто је да научник има намеру да свој изум представи на конференцији о разоружању. Још један њихов чланак био је посвећен овој теми. У тексту „Зрак смрти, способан да са удаљености уништи пешадију на земљи и авионе, сасвим је могућ, али још није остварен, изјављује нам г. Д’Арсонвал” пренете су речи еминентног француског научника и физичара Д’Арсонвала, кога су новинари замолили да прокоментарише најновију вест пристиглу из Њујорка. Др Д’Арсонвал је објашњавао да је могуће остварити зрак смрти. Многи научници тога доба су га проучавали, али његова реализација још увек није била могућа. Сматрао је да су изјаве о открићу зрака преурађене и да би било далеко практичније променити свест људи о самим ратовима. Чланак је заузео део насловне и следеће стране у издању број 18379, од 16. јула 1934. године.⁸¹

Часопис *Уесџ-еклер* је пренео Теслину изјаву 22. јула 1934. године, доносећи уз текст и научникову фотографију. О истој теми писао је и независни политички, финансијски и књижевни часопис *Мажекас* (*Le Madécasse*) с Мадагаскара у тексту под називом „Радио-топ”, објављеном у броју 1747, 1. јула 1935. године.⁸²

Прослава Теслиног осамдесетог рођендана у Краљевини Југославији и Француској

Прослава осамдесетог рођендана Николе Тесле, одржана током 1936. године у Београду, Загребу, Софији, Брну, Паризу, Бечу, Прагу и многим другим градовима, показала је у пуној мери значај Теслиног стваралаштва. Истакнут је немерљив

[79] Ibid, 36–38, 120, 242–243,

[80] „Le Professeur Nikola Tesla met actuellement au point un procédé d’application d’une nouvelle énergie cosmique, L’utilisation de la découverte permettrait d’actionner les machines sans aucun combustible”, *Le Matin* Paris, No 18151, Mercredi 29 novembre 1933, p. 1. Преузето 19. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k578181b.item>

[81] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 244–245.

[82] Ibid, 218–219, 268.

допринос човечанству од „примене Теслиних вишефазних наизменичних струја за осветљење, моторну снагу и друге свакодневне потребе и од коришћења Теслиних високофреквентних струја за све врсте радио-телекомуникација, радиофоније, електромедицинске и друге научне и практичне сврхе”⁸³. Друштво за оснивање института „Никола Тесла” и Одбор за прославу Теслиног осамдесетог рођендана упутили су заједнички проглас бројним научним, техничким, културним и привредним организацијама у Југославији и у свету да узму учешћа у обележавању овог значајног догађаја. Прослава је на најширој основи одржана у Краљевини Југославији у периоду од 26. маја до 12. јула 1936. године. На свечаној прослави у Београду Теслу је заступала сестра Марица Косановић (1859–1938).

О импозантној свечаности одржаној у Краљевини Југославији известили су *Кроа* и *Тан*. Истакнуто је да је Југославија свечано прославила Теслин осамдесети рођендан у периоду од 28.⁸⁴ до 31. маја 1936. године. Представљени су детаљи с прославе одржане у Београду. У француској делегацији, која је присуствовала овом догађају, били су: господин Виле, професор природних наука у Паризу, г. Богрос, професор природних наука на факултету у Екс-Марсеју, г. Бутијон, главни инжењер Генералне компаније за бежичну телеграфију и професор Високе школе за струју у Паризу, г. Гитон, директор Националне лабораторије за радио-електрицитет у Паризу и г. Корбеје, главни инжењер ПТТ-а. Такође, дат је и краћи приказ Теслиног живота и рада.

[83] Славко Бокшан, уредник, *Никола Тесла: Сјоменница њоводом њејове 80 годишњице* (Београд: Друштво за оснивање института „Никола Тесла”, 1936–1937), 9.

[84] Може се претпоставити да извештачи нису узели у обзир и три предавања о Николи Тесли и његовом стваралаштву изречена преко радио станице у Београду 26. и 27. маја 1936. године. Иначе, ова предавања на српском и немачком језику чинила су саставни део свечане прославе организоване Београду од 26. до 31. маја исте године.

Речено је да су Теслине струје нашле примену у физиотерапији (електротерапији и дијатермији), као и да је његов рад био посвећен преносу радио-таласа у телеграфији и телефонији.⁸⁵

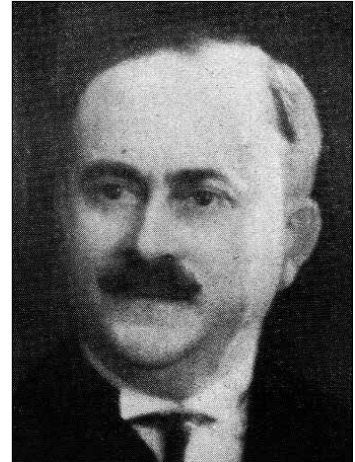
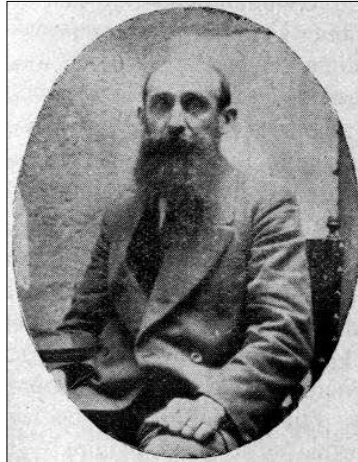
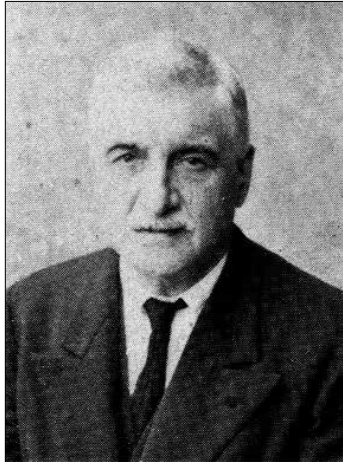
Тим поводом је господин Е. Пикар (Em. Picard) с Научног института Француске академије наука упутио телеграм др Богдану Гавриловићу (1863–1947), председнику Друштва за оснивање института „Никола Тесла”, у коме је одао признање Николи Тесли за све оно што је учинио за напредак и развој човечанства. У тексту телеграма се наводи:

„Радови Николе Тесле из електротехнике веома су разноврсни, дубоки и оригинални. Још 1888. он је имао јасну концепцију полифазних генератора и асинхроних мотора с обртим пољем, из којих је извео и принцип преношења енергије, који је данас универзално усвојен. Студија алтернатора навела га је да реализује генераторе с високом фреквенцијом, а затим да истражује и производњу ових струја високе фреквенције чисто електричним путем. Још су у сећању његови експерименти из 1891. и 1892, који се не могу заборавити и које је репродуковао с највећим успехом у разним земљама света, побуђујући свуда најживљи интерес. Напослетку, ова истраживања навела су га да оствари и општење без жица на великим даљинама и да у ову сврху употреби отворене струјне кругове, тј. антене.”⁸⁶

Комплетан догађај пренео је часопис посвећен књижевности, науци, уметности и историји *Гран џул* (*La Grand'Goule*) из Поатјеа у чланку „Прослава у част Николе Тесле у Југославији” у броју 41, септембар/октобар 1936. године. Аутор текста, Албер Турпен, професор физике Универзитета у Поатјеу, присуствовао је као члан француске делегације прослави обележавања осамдесетог рођендана Николе Тесле у

[85] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 102–103, 392.

[86] Бокшан, *Никола Тесла*, 26.

Професори К. Гијон, А. Турпјен и Ж. Виле, чланови француске делегације на прослави Теслиној осамдесетих рођендана у Краљевини Југославији 1936. године⁸⁷

Југославији. Истакао је да је свечаност организовала југословенска влада. Шездесет пет делегата из различитих земаља света присуствовало је прослави, одржаној крајем маја и почетком јуна 1936. године. Детаљно су описани дочек учесника, организација прославе, као и места која су посетили – од Београда, Сплита, преко Плитвичких језера до Смиљана. Представљени су живот и рад Николе Тесле, као и његова научна достигнућа успешно реализована у Америци након одласка из Француске. Евоцирао је и успомене с чувеног Теслиног предавања одржаног у Паризу фебруара 1892, на коме је славни научник представио резултате својих тадашњих достигнућа.⁸⁸ Занимљиво је навести да је Универзитет у Поатјеу доделио диплому почасног доктора наука Николи Тесли 6. јануара 1937. године. Диплома се чува у Музеју Николе Тесле у Београду.

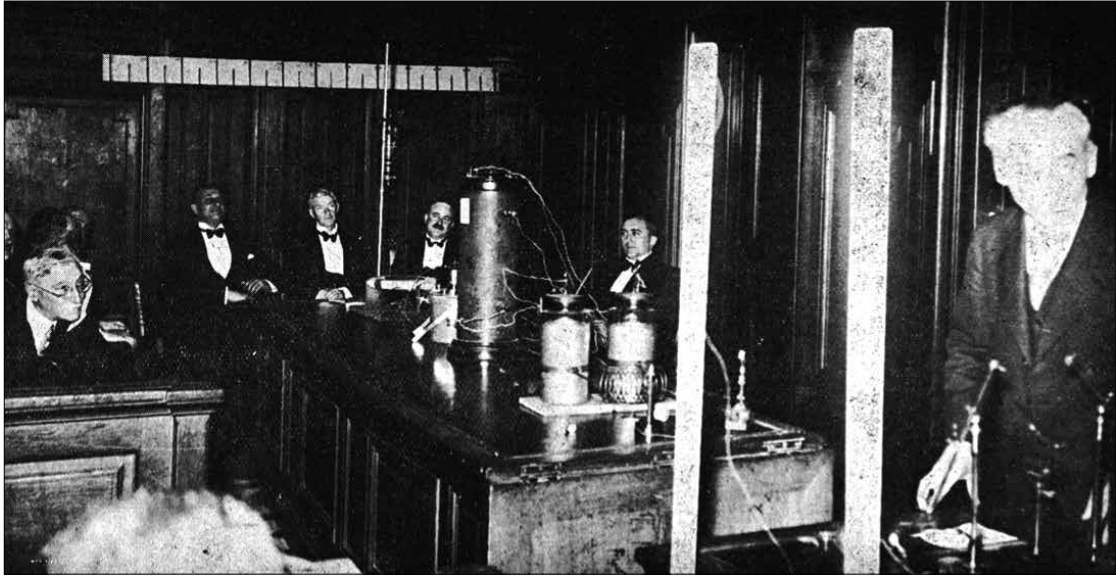
И у француској престоници свечано је обележен Теслин осамдесети рођендан. Угледне дневне новине *Фијаро*, *Кроа*, *Пеји Паризјен*, *Тан*, као и мање познати часописи *Еџоал де А. Е. Ф.* (*L'Étoile de l'A. E. F.*)

из Бразавила и *Универ израелиџ* (*L'Univers Israélite*) из Париза известили су о детаљима прославе. Из њихових текстова сазнајемо да је иницијатор обележавања научниковог осамдесетог рођендана било Национално удружење студената Југославије. Свечаност је одржана под покровитељством госпође Жолио Кири, француског заменика државног секретара за научноистраживачке радове и господина Божицара Пурића, опуномоћеног југословенског министра у Паризу, у амфитеатру за физику на Сорбони, 7. јула 1936. године. За почасног председника био је одређен г. М. С. Шарлети, ректор Универзитета у Паризу, а г. Морен, декан Факултета природних наука, председавао је свечаности. Званицама се обратио господин Виле, професор Факултета природних наука, преносећи им личне утиске са сличних свечаности одржаних у Београду и Југославији. Био је један од чланова француске делегације. О Теслином животу и стваралаштву говорили су и господин Дармуа, професор Факултета природних наука и господин Пурић. Божицар Пурић је и лично познавао славног научника. У име организатора говорио је г. Јелисејевић, председник Удружења студената.⁸⁹

[87] Бокшан, *Никола Тесла*, 120, 175, 239.

[88] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 162–166.

[89] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 103, 122–123, 147, 276, 393–394, 398–399.

Обележавање Теслиној осамдесетјој рођендана на Сорбони, 7. јула 1936. године⁹⁰

Почасни доктор наука Универзитета у Паризу

У току живота Тесла је добио велики број значајних признања. Постојали су периоди када су се бројне и угледне институције и стручна удружења просто утркивали ко ће славног научника и проналазача пре почастовати својим одличјима и на тај начин одати признање за његова достигнућа којима је допринео развоју људске цивилизације. У Музеју Николе Тесле у Београду, заједно с личним и техничким предметима, књигама и многобројним и разноврсним документима, чува се и 56 таквих признања, међу којима су дипломе које су пратиле одликовања и медаље, повеље почасних доктората, као и дипломе академија наука, стручних удружења и различитих друштава.

Повеље почасног доктора наука уручене су му тринаест пута. Међу институцијама које су му на овај начин доделиле највише признање су Колеџ Колумбија (Columbia College) (1894), Универзитет Јејл (Yale University) (1894), Технички универзитет у Бечу

(Technische Hochschule in Wien) (1908), Технички факултет Универзитета у Београду (1926), Свеучилиште Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу (1926), Чешки технички универзитет у Прагу (České Vysoké Učení Technické v Praze) (1936), Грац-Леобен технички и рударски универзитет у Грацу (Die Technische und Montanistische Hochschule Graz-Leoben im Graz) (1937), Технички универзитет др Едварда Бенеша у Брну (Vysoká Škola Technická Dr. Edvarda Beneše) (1937), француски универзитети у Паризу (Université de Paris) (1937), Поатјеу (Université de Poitiers) (1937) и Греноблу (Université de Grenoble) (1938), Политехничка школа краља Карла II у Букурешту (Școala Politehnică Regele Carol II) (1937) и Универзитет св. Климент Охридски у Софији (Университетътъ св. Климентъ Охридски въ София) (1939).⁹¹

Дневне новине *Кроа и Пејџи Паризјен*, париски стручни часопис *Еко де мин е де ла*

[90] Бокшан, Никола Тесла, 443.

[91] Милица Кеслер, *Дипломе Николе Тесле / Diplomas and Certificates of Nikola Tesla* (Београд: Музеј Николе Тесле, 2006), 4–5; Милица Кеслер, *Изложба Дипломе Николе Тесле / Exhibition Diplomas and Certificates of Nikola Tesla* (Београд: Музеј Николе Тесле, 2006), 2.

мешалржи, као и недељне новине Алжира, Туниса и Марока *Африк ди нор илисџре* (*L'Afrique du Nord Illustrée*) с посебном пажњом су извештавали о додели титуле почасног доктора наука Универзитета у Паризу Николи Тесли. Из публикованих написа сазнајемо да је под покровитељством г. Албера Лебрена и француског министра образовања одржана свечаност додељивања титула доктора наука Универзитета у Паризу еминентним страним професорима. Свечана седница одржана је у великом амфитеатру на Сорбони, у суботу, 6. новембра 1937. године. Титуле доктора наука додељене су: г. Стангу, професору Универзитета у Ослу и члану Комитета за доделу Нобелове награде, г. Арчибалду, познатом хирургу из Монтреала, г. Тесли, америчком физичару и г. Далију, професору књижевности на факултету у Женеви. Славни научник због својих година није могао да присуствује церемонији. Делегација југословенских инжењера с министром Аврамовићем⁹² на челу примила је у име Николе Тесли диплому почасног доктора наука. Господин Морен, декан Факултета природних наука, одржао је пригодну беседу о Тесли и његовом делу, посебно истичући његов допринос у области наизменичних и високонапонских струја. На свечаности је говорио и г. Р. Питавал, члан француске делегације која је присуствовала прослави у Југославији 1936. године. Упознао је присутне с Теслиним доприносом развоју електрицитета и радио-технике.

Такође, објављена је и вест о пријатељском француско-југословенском банкету одржаном у свечаној сали хотела „Жорж V” у Паризу. Свечаност је организована у Теслину

част, а поводом додељивања титуле доктора наука Универзитета у Паризу.

Недељник *Африк ди нор илисџре* у чланку „Алжирска радио-дифузија је у лошем стању”, објављеном у броју 839, 1. децембра 1937. године, наглашава да је Универзитет у Паризу одао почаст великом научнику. У тексту је дат и преглед најважнијих Теслиних радова.

Занимљиво је изнети и погрешну информацију коју је објавио *Пџи Паризјен* у чланку „Почетак рада на Универзитету у Паризу” 7. новембра 1937. године. Тесли је представљен као чешки физичар, па је наглашено да су чланови чешке делегације дошли из Прага да приме диплому у име свог уваженог земљака.⁹³

У заоставштини Николе Тесли, поред повеље почасног доктора Универзитета у Паризу, чува се и шест оригиналних докумената (свечана позивница, три телеграма и два писма) која су разменили г. Шарлети (*Sébastien Charléty*, 1867–1945) и г. Руси (*Gustave Samuel Roussy*, 1874–1948), ректори Универзитета у Паризу и Никола Тесли. На Русијев позив да дође у Париз и прими „диплому доктора *honoris causa* Универзитета у Паризу”, научник је телеграфски одговорио:

„Нажалост, та моја жеља не може бити испуњена. Славко Бокшан и југословенска делегација овлашћени су да ме заступају. Не могу да нађем речи да изразим колико ценим вашу великодушност због те изузетне почести и своју захвалност за инспирацију коју ми је пружила ваша прелепа земља и дивљење према њеном народу који је освојио свет лепотом и снагом кроз успехе у уметности и науци.

Никола Тесли”⁹⁴

Али, било је и другачијих мишљења! Почетком наредне године стручни часопис за електротерапију, радиологију и

[92] У књизи *Никола Тесли: Стоменица поводом његове 80 годишњице* (уредник Славко Бокшан) наведено је да је председник Радног одбора прославе 80 годишњице Николе Тесли био „Г. инж. Ранислав М. Аврамовић, помоћник Министра у пензији, ранији претседник Главне Управе Удружења Југословенских инжењера и архитеката, ранији претседник Савеза Словенских инжењера, делегат-заменик Краљевске Владе на Скупштини Друштва народа.” Иначе, Ранислав Аврамовић је рођен у засеоку Маће (село Шареник) код Ивањице 19. јула 1874, а преминуо у Београду 1961. године.

[93] Ђорђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 32–34, 104, 128, 277–278.

[94] Заоставштина Николе Тесли, МНТ, LXXXI, 180А.

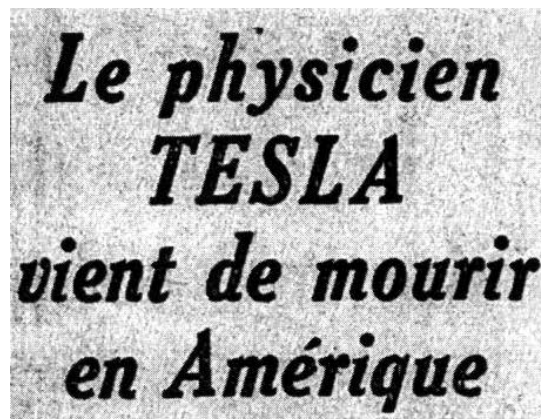
физиотерапију рака *Аршив д'електриситије медицал* из Бордоа објавио је чланак „Тесла или Д'Арсонвал” др Бордијеа, лекара и дописног члана Француске академије наука. Аутор отворено критикује Универзитет у Паризу што је доделио титулу доктора наука Николи Тесли. Нагласио је да је електротерапија дело француских, а не америчких научника и да је зачетник ове гране медицине професор Д'Арсонвал, а не Тесла.⁹⁵

Одлазак генија

Упркос Теслиним тврдњама да се осећа добро, од 1940. године здравље му се погоршавало. Доста времена је проводио у кревету, умно активан, али физички слаб. Почетком Другог светског рата научник се осећао све слабије. Средином 1942. године, током посете Америци, остарелог научника посетио је и краљ Петар II Карађорђевић (1923–1970). Снимљена фотографија њиховог сусрета једно је од последњих сведочанстава из Теслиног живота.

Никола Тесла преминуо је у Њујорку 7. јануара 1943. године у апартману хотела „Њујоркер”. У извештају о узроку смрти наведени су срчана тромбоза и инфаркт. Опело је одржано 12. јануара у Цркви Светог Јована Богослова у Њујорку. Сахрани је присуствовало 2.000 људи, међу којима су биле и бројне значајне личности из света науке. Супруга председника Сједињених Америчких Држава Еленор Рузвелт (Anna Eleanor Roosevelt, 1884–1962) послала је телеграм саучешћа у име председника и у своје име.⁹⁶

Вест о Теслиној смрти објавио је часопис *Мајен*. У чланку „Физичар Тесла је умро у Америци” пренета је информација из Њујорка од 8. јануара 1943. године, у којој се каже да је умро велики физичар и научник Никола Тесла. У невеликом тексту су представљени

Наслов чланка њариског часописа *Мајен* у коме је пренета информација о Теслиној смрти⁹⁷

детаљи из његовог живота и научног рада. Чланак је штампан у броју 21379, на трећој страни, 9. јануара 1943. године.

Закључак

Прегледом и анализом новинских чланака с краја XIX и прве половине XX века објављених у француској штампи 1889–1943, као и истраживањем научникове архиве и других релевантних извора, сагледано је како су живот и дело Николе Тесле виђени на једном другачијем географском, али и говорном подручју. Новински чланци, мада понекад само информативни, без много научних и стручних података, имају своју историјску вредност и драгоцену су водич за нова тумачења живота и стваралачког опуса чувеног научника, инжењера и проналазача. Њихово истраживање и представљање допринос је широј научној заједници и једна нова, референтна тачка за све оне истраживаче, а пре свега за француске историчаре науке и технологије, који ће у будућности изучавати и продубљивати сличне теме.

[95] Борђевић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943*, 68–70.

[96] Karlson, *Tesla: izumitelj električnog doba*, 382–385; Sajfer, *Čarobnjak*, 477–479.

[97] „Le physicien Tesla vient de mourir en Amérique”, *Le Matin*, Paris, No 21379, Samedi-Dimanche 09 janvier 1943–10 janvier 1943, p. 3. Преузето 19. марта 2019. године. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5876183/f3.item>

Литература

Bibliothèque nationale de France – Gallica

Бокшан, Славко, уредник, *Никола Тесла: Сјоменица његове 80 јодишњице*. Београд: Друштво за оснивање института „Никола Тесла”, 1936–1937.

Ђорђевић, Ангелина и Братислав Стојиљковић, *Nikola Tesla dans la presse française 1889–1943 / Никола Тесла у француској штампи 1889–1943*. Београд: Француска школа у Београду, Музеј Николе Тесле, 2015.

Заоставштина Николе Тесле. Музеј Николе Тесле, Београд

Jelenković, Vladimir, urednik, *Teslini članci u Elektrikal Eksperimenteru*. Beograd: Muzej Nikole Tesle, 2007.

Јовановић, Бранимир, *Тесла – дух, дело, визија*. Београд: Freemental, 2001.

Jovanović, Branimir, *Teslin čudesni svet*. Beograd: Vulkan, 2014.

Karlson, Bernard, *Tesla: izumitelj električnog doba*. Novi Sad; Beograd: Akademska knjiga, Muzej Nikole Tesle, 2015.

Кеслер, Милица, *Дипломе Николе Тесле / Diplomas and Certificates of Nikola Tesla*. Београд: Музеј Николе Тесле, 2006.

Кеслер, Милица, *Изложба Дипломе Николе Тесле / Exhibition Diplomas and Certificates of Nikola Tesla*. Београд: Музеј Николе Тесле, 2006.

Маринчић, Александар, *Живот Николе Тесле*. Београд: Српска академија наука и уметности, Музеј Николе Тесле и Музеј науке и технике, 1994.

Маринчић, Александар, *Сиваралашиво јенија*. Београд: Српска академија наука и уметности и Одбор за обележавање 150 година рођења Николе Тесле, 2006.

Sajfer, Dž. Mark, *Čarobnjak: život i vreme Nikole Tesle. Biografija jednog genija*. Novi Sad: Stilos, 2006.

Тесла, Никола, *Чланци*. главни редактор Александар Маринчић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.

Тесла, Никола, *Предавања*. редактор Војин Поповић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.

Тесла, Никола, *Проблем њовећања људске енергије: са сјецјалним осврћом на коришћење сунчеве енергије*, превод Војин Поповић. Београд: Музеј Николе Тесле, 2006.

Ђирић, Ивана, Сузана Топаловић и Биљана Лазић, „Теслапедија као централна база библиографских података о Николи Тесли”, *Чишљалишће*, 23 (2013): 70–77.

Циврић, Зорица и Братислав Стојиљковић, *Никола Тесла у Београду 1892*. Београд, Музеј Николе Тесле, 2002.

Циврић, Зорица и Братислав Стојиљковић, *Теслин чудесни свет електрицишета / Tesla's Wonderful World of Electricity*. Београд: Музеј Николе Тесле, 2011.

LIFE AND WORK OF NIKOLA TESLA MIRRORED BY THE FRANCOPHONE PRESS 1889–1943.

In the French-language newspapers and magazines, the name of Nikola Tesla was first mentioned in late 1889. It was a record of the legal protection for his patent entitled "Improving the mode of operation of AC motors", published in the Bulletin of the Law of the French Republic (Bulletin des lois de la République Française), number 1260, July–December 1889.

Tesla's lecture held in front of eminent American scientists and experts in the field of electrical engineering in New York, on 20 May 1891, earned him many acknowledgements and soon made him famous all over the world. His spectacular experiments also contributed to his success. Both professional press and New York daily newspapers wrote about Tesla's creative achievements. The text of his lecture was broadcast by the press of Great Britain, France and other European countries.

From that moment on, writings on Tesla's scientific work and research and the results he obtained are given more space in the French-language publications. Daily newspapers, newsletters, popular illustrated magazines, specialised professional and scientific publications printed in France, as well as in French-speaking countries, inform their readers about many interesting details from the scientist's life and work, until his death in early January 1943.

What else could be said on the content of the selected newspaper articles in French language? First of all, they have allowed scientific and general public, both in France and in Morocco, Algeria, Tunisia, Madagascar and Switzerland, to become familiar with Tesla's scientific work and research. Many daily newspapers and professional publications of that time followed and reported on technical and technological progress in America to which Tesla's inventions greatly contributed. This only confirms that he was a unique genius whose magnificent and valuable works have changed the scientific and technological image of the entire planet and made an invaluable contribution to the development of mankind.

Bratislav N. STOJILJKOVIĆ
Svetislav Lj. MARKOVIĆ

LA VIE ET L'ŒUVRE DE NIKOLA TESLA DANS LE MIROIR DE LA PRESSE EN LANGUE FRANÇAISE 1889-1943.

Dans les journaux et magazines imprimés en langue française, le nom de Nikola Tesla fut mentionné pour la première fois à la fin de l'année 1889. Ce fut d'abord une inscription sur la protection juridique de son brevet sous le nom de « Perfectionnement de la manière de fonctionner des moteurs électriques par l'intermédiaire des courants électriques » publié dans le Bulletin des Lois de la République française, numéro 1260, de juillet-septembre de l'année 1889.

Le cours de Tesla qui a eu lieu devant les scientifiques et experts américains dans les domaines de l'électro-technique à New York, le 20 mai de l'année 1891, lui apporta de nombreuses consécration et le couvrit de lauriers dans le monde entier. Les expériences effectives ont contribué pareillement à son triomphe. Sur les exploits de génie écrivèrent aussi bien les journaux scientifiques que les journaux quotidiens de New York. Le texte concernant ses cours fut transmis par la presse du Royaume-Uni, de la France, ainsi que par d'autres pays européens.

À partir de cet instant, les écrits sur le travail scientifique de recherche et les résultats obtenus reçoivent une place plus importante dans les publications en français. Les quotidiens, les bulletins, les magazines illustrés populaires, les éditions expertes et scientifiques imprimées en France, ainsi que dans les pays francophones informent les lecteurs sur des détails nombreux et intéressants sur la vie et la puissance créatrice, jusqu'à son décès en janvier de l'année 1943.

Que pourrions-nous encore dire sur le contenu des articles de journaux choisis en français ? Avant tout, qu'ils ont permis au vaste public expert, autant en France, qu'au Maroc, en Algérie, à Tunis, au Madagascar et en Suisse, de faire connaissance avec le travail expert et scientifique de Tesla. De nombreux quotidiens et publications scientifiques de cette époque suivèrent et informèrent sur le progrès technique et technologique en Amérique grâce auxquels les inventions de Tesla ont considérablement contribuées.

Ce qui confirme seulement le fait qu'il s'agit d'un génie unique dont les activités grandioses et appliquées changèrent l'image scientifique et technologique de l'entière planète et donnèrent une contribution incommensurable au développement de l'humanité.

Bratislav N. STOJILJKOVIC
Svetislav LJ. MARKOVIC, Dr

677.024:398(497.11)"19"
745.52:398(497.11)"19"

Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ

етнолог-антрополог, кустос
Горња Горевница, 32205
Трбушани
minajelesijevic@gmail.com

ТКАЧКА РАДИНОСТ У ОКОЛИНИ ЧАЧКА

АПСТРАКТ: У овом раду је, на основу ширенској исцртаживања и релевантне литературе, представљена траја која се односи на домаћу ткачку радиност у околини Чачка током 20. века. Дај је прећлед најзаступљенијих ткачких предмета у оквиру текстилној покућства у сеоском домаћинству.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: текстилна радиност, ткање, текстилно покућство, ћилимарство, девојачка сирема

Сировине и њихова прерада

Све до средине прошлог века ткачка радиност је представљала главни посао сваке жене. Ткањем су се производили материјал за израду одевних предмета, као и предмети текстилног покућства.¹ Сировински материјали који су се употребљавали за израду текстилних предмета били су домаће израде и то биљног и животињског порекла. Од биљних сировина најзаступљенији су конопља и лан.² Међутим, како је лан у овим крајевима слабије успевао, конопља се користила као основна биљна сировина.

Конопља или тежина, како је још испитаници називају, сејала се у пролеће а брала у лето. Након што сазри започињало се са њеним чупањем. Најпре се почупају, једна по једна, оне стабљике које су највише. То је рана конопља (белојка), док позна конопља (црнока) стиже касније и од ње се оставља семе.³ Потом

се преостала конопља (тзв. вељача) почупа редом. Након тога се одсеку цвет и корен те се конопља везује у денчиће (снопове) и носи на реку да се кисели.⁴ Изабере се песковито место уз обалу где се конопља потапа (тзв. мочила). Конопља се притегне камењем и остави да се кисели двадесет један дан, при чему се морало водити рачуна да, када надође река приликом кише, вода не однесе денчиће из мочила.

Када се укисели, конопља се однесе кући и добро осуши на сунцу. Осушене ручице конопље се трле на трлици.⁵ При трљењу отпада дрвенасти део (поздер), а влакна остају.⁶ Овако добијено влакно је разним врстама чешљева даље прерађивано како би се из њега издвојило

.....
(1964): 345.

[1] Марина Цветковић, „Домаћа текстилна радиност у околини Пирота у другој половини XIX и у XX веку“, у: *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 74-1 (2010): 266.

[2] Братислава Владић-Крстић, „Текстилна радиност Срба у XIX и XX веку“, у: *Народна култура Срба у XIX и XX веку. Водич кроз сјалну јосшавку* (Београд: Етнографски музеј, 2003), 107.

[3] Милка Јовановић, Јасна Бјеладиновић, „Женска домаћа радиност“, у: *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 27

[4] Конопља у себи има кончиће или влакна. Око њих је спољашња кора, а изнутра срж. Како су влакна срасла и са једним и са другим делом конопље, да би се влакно одвојило од њих, тј. од трске, конопљу је потребно киселити. (Босиљка Радовић, „Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу“, у: *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 19 (1956): 39)

[5] Ручне справе које служе за обијање конопље. (Исто, 44)

[6] Милка Јовановић, Јасна Бјеладиновић, *Женска домаћа радиност*, 346.

најквалитетније и најдуже повесмо за основу тканина. Слабија и краћа влакна, преостала након извлачења повесма, чешљана су малим и великим гребенима и обликована у кудељице од којих се прела потка.⁷

Другачији начин живота и повољни услови за индустријску производњу памука у другој половини 20. века условили су ширу употребу памучних текстилија које су потиснуле из употребе текстилије од конопље.⁸ Након што је гајење конопље изобичајено шездесетих година прошлог века, у употребу све више улази памук. Међутим, требало би напоменути да је памук и раније, уз конопљу, био у употреби, али су га, како се није гајио већ куповао, само имућнији могли да приуште.

Међу сировинама животињског порекла највећи део потреба при изради текстилног покућства и одевних предмета подмиривала је овчија вуна.⁹ Овце су се шишале једном годишње. Најпре се, око Ђурђевдана, према речима испитаника, „почишћају“, тј. ошиша им се вуна око врата, по бутовима, репу и донекле по плећкама, док је преко леђа остајало руно. Вуна од „почисти“, коју овце испрљају, користила се за плетење, док се за ткање употребљавало квалитетније руно које се касније шишало са леђа оваца.

Након шишања вуна се прала, сушила и редила. Гребенима се извлачила влас (дуже и квалитетније влакно коришћено за основу). Оно што преостане након извлачења власи назива се *чим* (ситније влакно које је уткivano као потка при ткању).¹⁰

Поред ручне обраде, вуна се редила и у вуновлачарама, али оне нису раздвајале *чим* од власа, већ су вунено влакно обликовале у дуге кудеље једнаког квалитета.¹¹

Вуна се прела на прелима, али и током лета док се чувала стока. Жене су тачно знале коју дебљину нити је потребно опрести, било од вуне или конопље, за који ткани предмет.¹² За опредење тањих нити (коришћених за израду ирама, шареница, пешкира) користило се вретено, док се на дружицу (веће вретено) прела дебља пређа за израду губера или ћилима.

Тежину су жене бојиле код куће користећи природне биљне боје које су добијале из разних плодова, корења, лишћа или коре. Од дужине времена колико се пређа држи у боји и количине лишћа или коре зависили су јачина и тон боје.¹³ Углавном је било потребно да тежина преноћи потопљена у укувану смесу од лишћа или коре. Кад се охлади, тежина се извади. За добијање жућкасте боје галичила се, тј. потапала у галицу (плави камен) или у џибру (остатак комине након печења ракије), док се браон боја добијала коришћењем орахове коре (клапине). Од листа паприке добијала се зелена, а од јовине коре помешане са галицом црна боја.

Са друге стране, у бојаџијским радњама углавном се бојила вунена пређа. Најпре у земљаним лонцима, а у каснијем периоду у казанима чија је запремина била од 50 до 200 литара.¹⁴ За разлику од вуне бојене код бојаџије, боја се са тежине, обојене природним бојама, није спирала и отирала приликом прања.

[7] Братислава Владић-Крстић, *Текстилна радиноси Срба у XIX и XX веку*, 112.

[8] Александра Тркља, „Колекција пртених чаршава у Етнографском музеју у Београду“, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 73 (2009): 231.

[9] Братислава Владић-Крстић, *Текстилна радиноси Срба у XIX и XX веку*, 117.

[10] Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, *Моравички занати и занимања* (Ивањица: Задружно предузеће „Ивањица“; Чачак: Литопапир, 1990), 43.

[11] Братислава Владић-Крстић, *Текстилна радиноси Срба у XIX и XX веку*, 118.

[12] Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема, етнографски записи* (Београд: Етнографски музеј Београд; Завичајно друштво „Трнава“, Библиотека часописа „Врело“, 2002), 27.

[13] Милка Јовановић, Јасна Бјеладиновић, *Женска домаћа радиноси*, 348.

[14] Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, *Моравички занати и занимања*, 49.

Ткачка радиност

Колики се значај придавао домаћој радиности иде у прилог и податак да су по завршетку Другог светског рата у сеоским школама, у виду допунског образовања, за девојке организовани домаћички течајеви¹⁵ на којима су девојке, између осталог, подучаване и ткању. Према речима Радована Танасијевића из Горње Горевнице, на једном оваквом курсу била је ангажована и његова мајка Маргита Танасијевић која је у периоду од 1945. до 1947. године два пута недељно у сеоској школи, без икакве новчане надокнаде, подучавала девојке шивењу, везу и ткању.¹⁶

Хоризонтални разбој¹⁷ са два вратила, брдилима са брдима, два или четири нита и подношцима био је најзаступљенији на овим просторима. За разлику од вертикалног разбоја, изради тканина на хоризонталном, какав познају испитаници, претходиле су сложене предрадње као што су сновање, навијање и увођење у нита и брдо.¹⁸ На исти начин су се ткали како вунено, тако и платно од конопље. Најпре се направи основа¹⁹, затегну конци и намотају на вратило које се постави на разбој на одређено место, а потом се конци основе повуку, уведу у нита, па у брдо и причврсте за друго вратило које је испред ткаље. Други део конца (потка) се намотава на цеви, цев се ставља у чунак

и на тај начин се потка чунком провлачи кроз основу и платно се тке (ПРЕ БИХ НАПИСАО тка. АЛИ, НЕКА АУТОРКА ОДЛУЧИ). Изаткано платно од тежине (без) се касније употребљава према намени (за израду одевних предмета и текстилног покућства). Са друге стране, од вуне се ткала дебела вунена тканина (сукно).²⁰ Сукно је ткано у четири нита са вуненом и основном и потком. За његову израду се користила црна вуна, а како је црних оваца било доста мање него белих, сукно није ткано сваке године (јер је било потребно сакупити црну вуну). Пошто се изатка, сукно се носило у ваљарице или ваљаонице на ваљање.²¹ Од сукна су сеоски снајдери израђивали панталоне, дуге зимске капуте, цоке (јакне до струка).

Обично је свака жена у кући имала разбој, а ако, пак, то није био случај, разбој се позајмљивао. Ткало се у зимском периоду, када није било рада у пољу, а с обзиром да је разбој увек био намештен у једној соби, кад код би се за то указала прилика (када пада киша и није могуће радити у пољу и сл.). Будући да није било струје радило се према лампама гасарама, а уколико људи нису били у могућности да купе оне са стаклом, користиле су се лампе без стакла (тзв. жиже). Девојчице су већ са петнаест година умеле да ткају за своју девојачку спрему.²² У традиционалној српској култури девојачкој спреми се поклањала велика пажња, па је било важно да се са њеном припремом почне на време. Спрему је сачињавао већи број кошуља, чарапа и разних других одевних

[15] Божидар Никитовић, *Основна школа „Стејпа Стејпановић“ Горња Горевница 1919-1999*. (Горња Горевница: Основна школа „Степа Степановић“, 1999), 133-134.

[16] Према исказу датом аутору текста 23. октобра 2018. године.

[17] Разбоје су израђивали столари.

[18] Братислава Владић-Крстић, *Текстилна радиност Срба у XIX и XX веку*, 143-149.

[19] Основа представља групу разбројаних и укрштених нити затегнутих између два вратила и провичених кроз нишанице уклопљене у паран број нита. Ните су везане за подношке помоћу којих се у основи прави зев и омогућава провлачење нити потке. (Душанка Марковић, *Говор шара. Тилими из збирки Музеја града Новог Сада* (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2014), 52-53) Нису све жене умеле да, помоћу кочића пободених у земљу, направе основу, па су пређу носиле на сновање у комшилук или, пак, у друго село. Основа је, уколико је било могуће, била вунена. Уколико није било вуне, она је тежана, а у каснијем периоду, када је памук постао доступнији, и памучна.

[20] Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема, етнографски записи*, 27-30.

[21] Налазиле су се у склопу воденица и попут њих радиле на погон текуће воде. Вода је јазом ишла до кораба, пролазила кроз ципун и ударала у коло. Коло је покретало ваону са два укрштена паоца који се додирују, спуштају и подижу два дрвена маља који ударају сукно стављено у ступу. Сукно је ваљано 24 сата, а притом је на свака три до четири сата квашено и окретано како би се равномерно увалаало. (Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, *Моравички занати и занимања*, 46)

[22] Према речима испитаника, девојчице су почињале да се уче ткању већ са навршених десет година, односно чим су ногама могле да дохвате подношке на разбоју. Училе су, пре свега, од мајки, али и тако што гледају како старије жене ткају.

предмета, као и делови текстилног покућства (сламарице, чаршави, ћилими, шаренице, јастуци, серџаде). Како су квалитет и лепота орнамената на девојачкој спреми осликавали не само девојку, већ и читаву породицу, у њену израду је улаган посебан труд, јер ће сваки део из спреме бити детаљно анализиран у новом девојчином дому. Спрема је слагана у сандуке посебно прављене за ту намену и потом запрегом преношена из девојачке у момкову кућу.²³ Како би их заштитиле од мољаца, жене су у сандуке и креденце, у којима су чувани текстилни предмети, стављале листове дувана или ораха. Предмете који су били у свакодневној употреби (пре свега оне на којима се спавало и којима се покривало) су прале, док то није био случај са текстилијама које су имале свечану намену (ћилими и серџаде) како се боје не би разлиле. Њих домаћице ни у ком случају нису прале, већ су их само истресале и проветравале. Посебно је био обичај да се вунене тканине износе напоље на Видовдан.

Ткани предмети

Највећи део тканих предмета припада постелном покућству које је у уској вези са развојем покућства и културом спавања,²⁴ при чему је значајан напредак постигнут појавом кревета. Најпре су у ту сврху коришћене даске положене на ногаре уздигнуте од пода око 50 цм, да би нешто касније ушао у употребу прави кревет од тесане грађе домаће израде, а након Првог светског рата започиње шира употреба столарских кревета.²⁵ У истраживаном крају у употреби су били дрвени и гвоздени кревети, тзв. мадраци,

постављени уза зид. У ретким случајевима, где није било кревета, спавало се на клупама преко којих се постављала „леса“ (полица) од прућа коришћена за сушење шљива.

Појава кревета условила је и појаву *сламарице* која је имала широку примену код сеоског становништва и после Другог светског рата, док су се у градским срединама користили душеци напуњени вуном.²⁶ *Сламарица* или *сламњача*, ткана у целисти од тежине (и основа и потка), постављала се преко кревета и била је састављена из четири или шест пола, у зависности од ширине брда на разбоју. Поле су спајане тежаним концем.²⁷ *Сламарице* су се кроз отвор на средини пуниле сламом, а касније и комишином (цепканом шашом).

У простирке на којима се спавало убрајају се *ирами* и *шежани чаршави*. Међу најстарије простирке спадају *ирами* ткани од тање пређе. Састављени су из две или три поле и простирани преко сламарица. Што се тиче орнаментике, могли су да буду ткани у више боја, на пруге или са цветним мотивима. Саме испитанице нису ткале *ираме*, али се сећају да су их имале њихове мајке и касније свекрве.

У каснијем периоду *ираме* замењују *шежани чаршави* са плетеном еклом (чипком)²⁸ од памука. Постојали су и тзв. *йолуја-мучни чаршави* са памучном основом а тежињавом потком.

Губер је служио за покривање. Изаткан је од најдебље вуне у четири нита и састављен из три поле. За разлику од других текстилија,

[26] Александра Тркља, *Колекција њршених чаршава у Ејнографском музеју у Београду*, 223.

[27] Конац се добијао од тежаних влакана која се извуку за повесмо. Влакна се одреду на вретено што тање и потом упреду у три струке како би конац био тврђи.

[28] Нашивена чипка на крајевима чаршава, од конопље, а касније и од памука, јавља се између два светска рата. Била је бела, али и у некој другој боји, и украшена орнаментима као што су *дејелина њројка*, *дејелина чејворка*, *ружице*, итд. Поред чипке, чаршави су могли бити украшени и везом уз ивицу чаршава индустријским концем у боји. (Александра Тркља, *Колекција њршених чаршава у Ејнографском музеју у Београду*, 224)

[23] Снежана Шапоњић-Ашанин, „Свадба у служби обреда прелаза“, у: *Зборник радова Народне музеја*, XXXVIII (2008): 340-341.

[24] Марина Цветковић, *Домаћа њекстилна радности у околини Пироја у другој йоловини XIX и у XX веку*, 254.

[25] Бранислав Којић, „Развој куће и културе становања у селима Србије“, у: *Гласник Ејнографског музеја у Београду*, књ. 44 (1980): 61.

вуна коришћена за његову израду није бојена, па су они били искључиво беле боје.

Шареница се користила за прекривање кревета током дана, али и за покривање. Ткана је од танке пређе у четири нита и састојала се из три поле. Орнаментуку су чиниле наизменичне пруге, тј. штрафте или квадратићи у комбинацији две боје, најчешће црној и црвеној или црној и бордо.

Ћилими су служили за прекривање кревета. Ткани су у два нита и састављени су из две поле. У зависности од технике израде и орнаментике, испитанице деле *ћилиме* на тзв. *сџрекаре* (ткане само чунком) и *балучане ћилиме* (ткане чунком и гужвама). Наиме, *сџрекари* су ткани техником чункања при чему се кроз начињени зев основе чунком провлачи нит потке.²⁹ Њихова орнаментика је била једноставна и састојала се од стрека, тј. пруга дуж целе површине *ћилима* која је претежно била црвене боје (слика 1), али исто тако је могла бити и беле боје уколико пређа није бојена. Са друге стране, тзв. *балучани ћилими* су израђени глатком техником клечања (тј. балуком)³⁰ на тај начин што се шара (балук) у виду гужвица уткива у зев основе.³¹ Главни орнаментални елементи могу бити геометријски (у облику правих, испрекиданих, таласастих, цик-цак линија, затим геометријских фигура као што су квадрат, круг, правоугаоник, троугао и ромб), вегетабилни (присутни су различити облици цветних и лисних лозица, као и појединачни цветови, букети, венци, цвеће у вазама), зооморфни (представе животиња) и религијски (крст, путир, свећњак).³² *Ћилими*, али и други ткани предмети, ткани су према

узорку, тј. свака ткаља је, када би код некога видела *ћилим* који би јој се свидео, исти позајмљивала (од комшиница, познаница, рођака, итд.) како би изаткала идентичан. Позајмљени *ћилим* је стајао поред разбоја и то увек увијен у чаршав како се не би испрљао или на неки други начин оштетио. Док је домаћица ткала, откривен је био само онај део *ћилима* који се у том тренутка ради. На тај начин су преузимани мотиви и орнаменти карактеристични за пиротске *ћилиме*³³, као нпр. шара „кецеље“³⁴ као централни орнамент коју чине три идентична назубљена ромба (слика 2) и мотив „коњића“ који подсећа на пиротску шару „врашко колено“ (слике 3 и 4).³⁵ Док су *сџрекари* били у свакодневной употреби, *балучани ћилими* су се користили у свечаним приликама и били су део девојачке спреме.³⁶ Поред тога што су се користили за прекривање кревета, *ћилими* су се качили и поред кревета као заштита од хладноће (како се не би спавало уз хладан зид).³⁷

Ћилимаре су ткане истом техником као и *ћилими сџрекари*, па је, самим тим, и орнаментика била иста (у виду пруга које се шире читавом површином). За разлику

[29] Душанка Марковић, *Говор шара. Ћилими из збирки Музеја града Новог Сада*, 53.

[30] Братислава Владић-Крстић, „Текстиона радиноост у титовоужичком, пожешком и косјерићком крају“, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 48 (1984): 120.

[31] Душанка Марковић, *Говор шара. Ћилими из збирки Музеја града Новог Сада*, 53.

[32] Исто, 73-75.

[33] Пиротске *ћилиме* карактеришу строго утврђена правила о начину израде, материјалу и мотивима. Ткани су од двоструко одређене вуне за основу и једноструко за потку без чворова и добро набијене. (Исто, 68)

[34] Ова шара је као аутохтона карактеристична за пиротске *ћилиме*, а инспирисана је мотивима са кецеља домаћица. Форма је стилизована и строго геометријска. (видети у: Елаборат о заштити географске ознаке порекла „Пиротски *ћилим*“ (Пирот: Комисија за вршење контроле израде и производње пиротског *ћилима*, 1995), http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G%2037%20Pirotski%20cilim.pdf (преузето 18. 1. 2019))

[35] Скоро идентичан *ћилим* као на слици 3 са адаптираном шаром „врашко колено“ у нову композицију, у овом случају у виду шаховских поља, може се видети и у збирци *ћилима* Музеја града Новог Сада. (Душанка Марковић, *Говор шара. Ћилими из збирки Музеја града Новог Сада*, 149)

[36] Намена *ћилима* (и других текстилних предмета) одређивала је и избор сировина и орнаментуку којом ће бити украшен, па се тако *ћилими* деле на свакодневне, свечане и ритуалне. Свечани *ћилими*, поред тога што су били део девојачке спреме, украшавали су гостинску собу и коришћени су за декорисање простора за свадбу или неку другу свечану прилику. (Исто, 70)

[37] Кревети су били постављени уз зид.

од *стрекара*, *ћилимаре* су састављене из три поле, па су, будући да су биле шире, служиле за покривање током спавања, а не за прекривање кревета.

Срцаге или *серцаге* (чупави ћилими) рађене су техником чворања, при чему се најпре по целој површини поле изаткају два-три реда чункањем, након чега се у једном реду везују кратки комадићи потке док се не попуни цео ред, а потом се поступак понавља.³⁸ Састављене су из две поле (и основа и потка су од вуне). Користиле су се за прекривање кревета у свечаним приликама (на дан славе или у време неке друге светковине). Попут глатких ћилима и *серцаге* су могле да садрже различите мотиве и орнаменте (слике 5 и 6).

Постељном покућству припадају и *јасџуци*. Унутрашњи јастук је израђен од тежине и напуњен је или вуном или углавном, попут сламарица, комишином (цепканом шашом).

Поред разних покривки и прекривки за кревет ткане су и простирке за под – *крџаре* и *џајоснице*. *Крџаре* (слика 7) су ткане од старих крпа (од старе изношене одеће), исечених тако да буду широке око 1 цм, које се потом се прешивају. Ткане су у два нита. *Пајоснице* су ткане од вуне попут ћилима стрекара у ширини једне ћилимске поле. Будући да се спавало у вајатима у којима је под био од набијене земље, *крџаре* и *џајоснице* су се простирале поред кревета како се не би приликом устајања газило босим ногама по земљи. Тек са појавам патоса ове простирке добијају више декоративну намену.

Међу значајне ткане предмете убрајају се и *џикане џорбе* израђене тако што се једнобојни део ткао чунком, а шаре чунком и гужвама.³⁹ После ткања ћилима, ткаље су настављале са ткањем тканине користећи

[38] Душанка Марковић, *Говор шара. Ћилими из збирки Музеја града Новог Сада*, 55.

[39] На предњој страни шара је најчешће клечана тзв. „ћилимска шара“, док су на другој страни уткане просте пруге. (Милка Јовановић, Јасна Бјеладиновић, *Женска домаћа радиносић*, 352)

преосталу разнобојну пређу.⁴⁰ Након што се изатка, тканина се преврати и ушије са стране. Торбе су имале исплетен дужи повраз (каиш), израђен од неколико струка разнобојних вунених нити на начин како се праве ужад⁴¹, за ношење преко рамена, или два краћа поврза са једне и друге стране за ношење у руци. Њихова намена је била различита, па су тако постојале ђачке торбе (ђаци су у школу најчешће носили две – у једној књиге, а у другој ручак), чобанске⁴² и свадбарске за ношење чутуре којом се позивало на свадбу⁴³.

Такође, у овим крајевима су се користили и ткани предмети који нису били домаће кућне израде, већ су их израђивале занатлије мутавције: *џокровци* (покривачи за кишу за стоку, пре свега за покривање коња и волова), затим *зобнице*, *колани*, *бисаје* и *вреће*,⁴⁴ а који су могли да се купе на чачанској пијаци. За њихову израду коришћена је козја длака (кострет)⁴⁵ која је све до изласка Закона о забрани чувања коза 1947. године имала широку примену у изради делова покућства.⁴⁶

Извори

Елаборат о заштити географске ознаке порекла „Пиротски ћилим“ (Пирот: Комисија за вршење контроле израде и производње пиротског ћилима, 1995), http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G%2037%20Pirotski%20cilim.pdf (преузето 18. 1. 2019)

[40] Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема, етнографски записи*, 67.

[41] Исто.

[42] Служиле за ношење ручка (у чанку - дрвеној пљоснатој посуди са поклопцем), не само када се стока води на испашу, већ и када се иде на било који други рад и рабаџилук.

[43] Свadbарске торбе нису могле имати другу намену.

[44] Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, *Моравички занатлији и занимања*, 109.

[45] Текстилни предмети од кострети ткани су на специјалним мутавцијским разбојима. Козја длака је коришћена као потка, док је основа најчешће била од ланених или конопљаних влакана. (Исто)

[46] Владић-Крстић, *Текстилна радиносић Срба у XIX и XX веку*, 119.

Литература

Бојовић Невенка, Маринковић Радован М., *Моравички занати и занимања* (Ивањица: Задружно предузеће „Ивањица“; Чачак: Литопапир, 1990)

Владић-Крстић Братислава, „Текстилна радиноост Срба у XIX и XX веку“, *Народна култура Срба у XIX и XX веку. Водич кроз сјалну йосшавку* (Београд: Етнографски музеј, 2003)

Владић-Крстић Братислава, „Текстиона радиноост у титовоужичком, појешком и косјерићком крају“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 48 (1984)

Јовановић Милка, Бјеладиновић Јасна, „Женска домаћа радиноост“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 27 (1964)

Којић Бранислав, „Развој куће и културе становања у селима Србије“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 44 (1980)

Марковић Душанка, *Говор шара. Ђилими из збирки Музеја града Новог Сада* (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2014)

Никитовић Божићдар, *Основна школа „Стејпа Стејпановић“ Горња Горевница 1919-1999*. (Горња Горевница: Основна школа „Степа Степановић“, 1999)

Радовић Босиљка, „Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 19 (1956)

Радосављевић Драга, *Трнава какве више нема, етнографски записи* (Београд: Етнографски музеј Београд; Завичајно друштво „Трнава“, Библиотека часописа „Врело“, 2002)

Тркља Александра, „Колекција пртених чаршава у Етнографском музеју у Београду“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 73 (2009)

Цветковић Марина, „Домаћа текстилна радиноост у околини Пирота у другој половини XIX и у XX веку“, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, књ. 74-1 (2010)

Шапоњић-Ашанин Снежана, „Свадба у служби обреда прелаза“, *Зборник радова Народной музеја XXXVIII* (2008)

WEAVING CRAFTSMANSHIP IN THE SURROUNDINGS OF ČAČAK

Until the middle of the last century, weaving was the main activity of every woman. Weaving produced fabric for manufacture of garments, as well as home textiles. The raw materials used to make textile items were homemade, of plant (hemp) and animal origin (wool). Different living conditions and favorable conditions for industrial production of cotton in the second half of the 20th century caused the widespread use of cotton, which suppressed the use of hemp textiles.

Usually, every woman had a loom in her house, but, if that was not the case, it used to be borrowed. They used to weave during the winter, when they did not work in the field, but also, since the loom was always kept in one of the rooms, whenever they had a chance (when it rained and it was not possible to work in the field, etc). At the age of fifteen, girls were already able to weave their trousseau, to which a great attention was paid and, therefore, it was important to start its preparation on time. The trousseau consisted of a large number of shirts, socks and other garments and also home textiles (paillasses, sheets, carpets, rugs, pillows, prayer rugs).

Mina JELESIJEVIĆ

LE TRAVAIL DOMESTIQUE DE TISSAGE DANS LES ALENTOURS DE CACAK

Jusqu'à la moitié même du siècle précédent, le travail domestique de tissage représentait la principale activité de chaque femme. Par le tissage, on fabriquait un tissu pour la confection de vêtements, ainsi que des objets de mobilier en textile. Les matériaux bruts qui s'utilisaient pour la confection des objets en textile furent d'élaboration domestique et cela même d'origines végétales (chanvre) et animale (laine). D'autres conditions de vie et des conditions plus favorables pour la production industrielle du coton dans la deuxième partie du vingtième siècle stipulèrent une utilisation plus vaste des textiles en coton, qui refoulèrent d'utilisation les textiles en chanvre.

Habituellement, chaque femme possédait un métier à tisser dans sa maison et, s'il n'eut pas été le cas, elle empruntait un métier à tisser. On tissait durant les périodes d'hiver, lorsqu'il n'y avait pas de travail dans les champs, mais également puisque le métier à tisser était constamment placé dans une pièce, à chaque fois qu'une occasion se présentait (lorsqu'il pleuvait et que l'on ne pouvait pas travailler dans les champs ou semblable). Les filles savaient dès leur quinze ans tisser pour leur trousseau pour lequel on attachait une attention particulière et, par conséquent, il était important de commencer avec ces préparatifs à temps. Le trousseau était constitué d'un nombre important de chemises, de chaussettes et de divers vêtements, puis de parties de mobilier en textile (paillasses, draps, kilims, sarenice (genre de kilims), oreillers, serdzade (genre de kilims)).

Mina JELESIJEVIC

358.43:355.356(497.1)"1941/1945"
94(497.1)"1941/1945"

Милош БОЈАНИЋ
Београд
vathra@yahoo.com

ЕВАКУАЦИЈА САВЕЗНИЧКИХ АВИЈАТИЧАРА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Током Другој светској рати савезничко ваздухоловство је дејствовало из Јужне Италије по циљевима широм Европе. Велики број оштећених авиона био је у Југославију, већином на територију коју су контролисали територијски покрети НОВЈ и ЈВУО. Преко савезничких мисија они су евакуисани у Италију. Ово је била највећа евакуација оборених авијатичара у Европи, а већина је враћена у крајком временском року што је омогућило да се ојет пријаве у своје јединице и поново лете. На основу савезничких извештаја о несјалим авијатичарима покушали смо да поименце поишемо све савезничке авијатичаре који су оборени у Југославију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат у Југославију, НОВЈ, ЈВУО, Мисија Халијард, илејални аерогроми, илоји, авијатичари, сјасавање из нејријателских линија, сјрајешко бомбардовање Европе, USAAF, 15th Air Force, MACR, Escape and Evasion, B-17, B-24, P-38, P-47, P-51, C-47

Увод

Евакуација савезничких авијатичара из Југославије у послератном периоду нису биле нарочито обрађивана тема у домаћој литератури. То се може објаснити комбинацијом више фактора, почев од тога да је то ипак била једна споредна епизода Другог светског рата у Југославији, да је са наше стране остало мало писаних докумената (амерички нису били доступни дуго времена), као и да је врло брзо насталим захваћењем односа са западним савезницима то постала непопуларна тема. И поред тога, местимични наводи могли су се наћи у домаћој литератури или у сећањима сведока. Један од ретких радова објављен одмах после рата јесте врло корисна књига „Allied Airmen and Prisoners of War rescued by the Slovene Partisans“ у којој се налази поименични списак савезничког особља евакуисаног из Словеније, очигледно урађен на основу података савезничких мисија.

Почетком 90-их година, са рехабилитацијом четничког покрета, доста се писало и о „Мисији Халијард“ (евакуацији савезничких авијатичара од стране ЈВУО), при чему нису коришћени амерички подаци већ доста увећане процене евакуисаних. У Словенији је урађено неколико радова о евакуацији оборених авијатичара, од којих је најкомплетнија књига „Зломљена крила“ Матеје Жгањара.

Ови радови су давали само делимичну слику догађаја, а да би се добила потпуна, било је потребно истражити америчке и британске документе о евакуацији који су до скоро били недоступни.

Метод истраживања

О броју евакуисаних авијатичара из Југославије говори свега неколико докумената. Два извештаја говоре о броју евакуисаних

авијатичара до 30. септембра, односно 15. октобра 1944. и дају податке да је евакуисано укупно 1088, односно 1152 авијатичара, при чему је од партизана евакуисано 732, односно 796, а од четника укупно 356 авијатичара.¹

За евакуације током „Мисије Халијард“ постоје прецизни подаци који наводе датуме, број евакуисаних и њихову припадност. У извештају Ника Лалића наводи се да је евакуисано 343 америчка авијатичара, 8 Британаца и укупно 66 Руса, Француза, Југословена, Италијана, Пољака и америчких грађана.² Осим тога се наводи да је код четника остало 19 америчких и 1 британски авијатичар.

Као укупан број евакуисаних у „History of Mediterranean Allied Air Forces 1943-1945.“ наводи се 2350 авијатичара, од тога 2012 са партизанске (2000 из 15AAF и 12 из 12AAF), као и 350 са четничке територије.³ У овом броју нису пописани припадници RAF-а. Проблем при бројању евакуисаних авијатичара састоји се у томе што је попис прављен преко више канала и уз учешће више савезничких обавештајних служби.

Анализом само ова три извештаја види се да нису пописани сви авијатичари који су евакуисани од стране четника, јер је током „Мисије Халијард“ после 15. октобра евакуисано још 23 авијатичара. Такође, у извештају „Халијард“ нису побројане евакуације од ЈВУО пре и после трајања мисије, као и евакуације са других места, те се он не може узети као потпуно за евакуације од стране ЈВУО. Са друге стране, и број евакуисаних од стране партизана, наводно тачно две хиљаде, чини се сувише заокружен, што упућује да се ради о процени. Такође, остаје нејасно како су третирани случајеви где су авијатичари током бекства били код више различитих фракција

(на пример пребачени из суседних земаља), ослобођени из заробљеништва или прешли из ЈВУО код НОВЈ.

О несталим авијатичарима и њиховој евакуацији постоје два типска документа рађена за све нестале чланове посада.

MACR – Missing Aircrew Report (Извештај о несталој посади авиона) је прављен 48 сати након што је посада требало да се врати. У себи садржи основне податке, попут јединице, типа авиона, времена, имена посаде и рођака који се обавештава у случају нестанка, као и серијских бројева авиона, мотора и митраљеза. Дужине MACR извештаја варирају од свега неколико страна са основним подацима, па до преко 50 страна. У њега се по потреби додају изјаве других посада где је авион последњи пут примећен или када су последњи пут виђени одређени чланови посаде. У њима је понекад описана евакуација, али често нема никаквог описа осим да се посада вратила на дужност, што се дешавало и по повратку из заробљеништва. Како се ради о формуларима са типским питањима, чести су делимични одговори који збуњују. Скоро потпуна архива MACR извештаја доступна је на генералском интернет сајту www.fold3.com. На њему је одлично урађена претрага садржаја извештаја, која је добрим делом омогућила да се започне овако захтевно истраживање.

„Escape and Evasion Report“ („Извештај о бекству и евакуацији“) прављен је одмах по повратку евакуисаних авијатичара у базу. У њему се описује шта се дешавало са члановима посаде, од обарања до повратка у базу. Описани су пут и услови живота, како су функционисали опрема и прибор за бекство, која лица су била пријатељски а која непријатељски расположена.

„Извештаји о бекству“ налазе се у историјском архиву AFHRA, у ваздухопловној бази Максвел, Алабама, САД.⁴ Оно што је отежавало

[1] Документи 15AAF, AFHRA истраживачки центар у бази Максвел, ролна А6544Д, страна 166, извештај Џорџа Крајгера команданту америчких ваздухопловних снага у Медитерану од 17. октобра 1944. године.

[2] Ролна А6544Д, страна 489, извештај Ника Лалића од 31. децембра 1944. године.

[3] *History of Mediterranean Allied Air Forces 1943-1945*, 336, 340.

[4] Садржај архивских ролни у AFHRA доступан је преко сајта: <http://airforcehistoryindex.org/> У поље за претрагу унети ознаку ролне да би изашао садржај исте, односно појам по ком се врши претрага.

претрагу јесте што су изјаве држане у више различитих архива јединица и команди, у којима су се донекле преклапале, а донекле допуњавале. Ово је списак ролни на којима се налазе „Изјаве о бекству” које сам досад успео да пронађем:

- архива МAAF (Mediterranean Army Air Force), ролне 25004, 25005, 25006, 25229, 25231
- архива 15 AAF (Army Air Force) ролне А6544, А6544А, А6544В, А6544С, А6544Д, А6544Е и А6544Ф
- архива 12 (Army Air Force) ролне А6325, А6236, А6327, А6328
- архива Assistant chief of Air Staff, Intelligence (изузетно обимни и занимљиви извештаји који су писани по повратку авијатичара из целог света у САД. Међутим, врло их је мало из Југославије, пошто су авијатичари оборени у Југославији углавном враћани на дужност у своје јединице) ролне А1314, А1315, А1316, А1317, А1319, А1320, А1321, А1322
- архиве појединачних ловачких група (FG – Fighter Group) 1FG (ролне В0037 и В0039), 14FG (В0079), 82FG (В0168), 31FG (није лоцирана), 52FG (В0146), 325FG (В0276), 332FG (В0280)
- архиве појединачних бомбардерских група (BG – Bomber Group) 2BG (ролна В0042), 97BG (није лоцирана), 98BG (В0198), 99BG (В0200), 301BG (В0209), 376BG (В0353), 449BG (В0566), 450BG (В0593, В0594), 451BG (В0596), 454BG (В0601), 455BG (В0602, В0603), 456BG (В0603, В0604), 459BG (В0607, В0608), 460BG (В0609), 461BG (В0610), 463BG (В0613), 464BG (В0615), 465BG (В0617), 483BG (В0642), 484BG (В0643), 485BG (В0644)
- архиве појединачних британских јединица нисам успео да пронађем.

Осим тога, нису пронађени ни еквиваленти MACR извештајима код Британаца.

На основу ових докумената било је могуће пописати поименично скоро све авијатичаре евакуисане из Југославије и реконструисати услове њихове евакуације.

Прављење базе података

Подаци добијени на основу MACR и Escape statements послужили су да се приступи изради базе података која садржи имена свих авијатичара који су пали на територију Југославије. Она садржи основне податке о посади, приближно место пада, односно ширу географску регију. Подаци су допуњени листом авијатичара који су били сахрањени у Југославији, као и онима који се још воде као нестали, а који су добијени личним контактом из америчке агенције DPAA (Defense POW/MIA Accounting Agency). У неким случајевима било је могуће пронаћи мемоарску грађу која је допуњавала извештај о бекству. Досадашње истраживање утврдило је 4780 америчких авијатичара који су пали или евакуисани из Југославије.

Укрштањем MACR и Escape statements установљени су подаци за око 450 авијатичара који су евакуисани, а који нису пронађени у MACR извештајима. У неким случајевима тај документ вероватно није доступан или је изгубљен. У већини случајева посада је убрзо евакуисана, па MACR документ једноставно није ни направљен. Са друге стране, за око 105 авијатичара нису пронађени „Escape statement”. Пошто се понекад ради о целим посадама, највероватније да тај извештај није урађен или је изгубљен. У другим случајевима се ради о повређеним авијатичарима који највероватније нису ни интервјуисани. У просеку се ради о 1-2 посаде (1-15 људи) по свакој групи.

Подаци у бази усклађени су са укрштањем података из других извора. Примера ради, у америчким извештајима датум пада дат је увек прецизно, док је место пада често дато само приближно. У локалним изворима место пада је дато прецизно, док датум може да варира и по неколико месеци. Бирањем одређене регије и ширег временског периода у бази било је могуће пронаћи све потенцијалне авионе и упоређивати опис бекства како би се пронашла одговарајућа посада.

Могуће је да наведена истраживања нису пописала сви авијатичаре, поготово пилоте ловачких авиона који су били сами у посади. Списак свих заробљених авијатичара који су пали на територију Југославије није формиран. За сва 303 америчка авијатичара евакуисана из Словеније, који су пописани у наведеној књизи, као и за 382 евакуисана преко четника, пронађени су MACR извештаји или „Изјава о бекству”. На основу тог пресека донет је закључак да су подаци добијени укрштањем ова два документа врло комплетни. Ипак, у стручној литератури о ловачким групама пронађени су подаци о евакуисаним пилотима чије податке није било могуће добити преко архивске грађе која је послужила за формирање базе података.

Подаци о британским авијатичарима који су до сада прикупљени веома су оскудни (нису пронађени извештаји о несталој посади). За 134 авијатичара пронађени су „Escape statement” извештаји. За додатних 20 постоје поуздани подаци у литератури, односно у списку савезничког особља евакуисаног из Словеније. На основу разних података регистровано је још 30-ак имена за које нема додатних информација о евакуацији. Осим тога, постоји и неколико случајева који не одговарају ниједном од коришћених података. Према процени на основу додашњих истраживања ради се о око две стотине RAF-ових авијатичара који су евакуисани из Југославије. Занимљив је податак да је процентуално далеко више британских авијатичара погинуло у односу на евакуисане. Само је на Британском војном гробљу у Београду сахрањено 340 припадника RAF-а разних националности. РАФ-ова 205. бомбардерска група изводила је у великом броју специјалне ноћне мисије, често на малој висини, при чему је доста посада настрадало. Смртност је била већа и код пилота ловаца којих је било пуно у ВАФ (Balkan Air Force).

Уколико претпоставимо да је однос броја заробљених и евакуисаних британских авијатичара сличан као и код америчких, долазимо до процене да је било мање од 100 заробљених RAF-ових авијатичара. Због специфичности мисија, овај број може бити и мањи.

И код америчких и код RAF-ових авијатичара који су евакуисани из Југославије нису рачунати евакуисани из Јадрана преко службе за спасавање (ASR – Air Sea Rescue), а посаде које су слетеле на савезничке аеродроме на Вису или код Задра нису ни стране за нестале, о њима нису ни прављени извештаји о несталој посади, те нису ни уврштени у ову базу.

Добијени подаци

Анализом података из „Изјава о бекству” утврђено је да је било случајева бекства током којих су авијатичаре променили више страна, те да подела само на евакуисане од стране партизана или четника није довољна. Због тога су уведене додатне категорије у подели.

За америчке авијатичаре, пописано је укупно 4780 авијатичара, на основу чега су добијени следећи подаци:

- приликом напада и напуштања авиона погинуло је 804 авијатичара. Непосредно по паду је, од стране немачких или квислиншких формација, убијено 7 авијатичара;
- непосредно по спуштању заробљено је 1146 авијатичара од стране Немаца и квислиншких формација, који су потом упућени у заробљеништво у Немачку, односно 96 авијатичара које су заробиле бугарске снаге (до 9. септембра 1944. као окупатори) и упутиле у заробљеништво у Бугарску,
- код партизана је пало и евакуисано 2010 авијатичара (од тога 15 из 12AAF);
- код четника је пало и евакуисано 382 авијатичара (највећи део из Прањана - 30 крајем маја и 343 током мисије Халијард).

- Додатних 5 авијатичара прешло је у Италију из Боке, 1 је прешао у Румунију, а 3 у Италију копном. Сви су били праћени мисијама ЈВУО које су ишле код савезника;
- код четника је пало додатних 127 авијатичара који су касније, под разним околностима, прешли код партизана који су их евакуисали. Још једна група од 11 авијатичара и неколико заробљеника је ослобођена од Немаца код Лепосавића крајем 1944. и предата бугарским војницима (тада као савезничкој војсци), који су их проследили за Италију;
 - из суседних земаља за Југославију су пребачена 84 авијатичара и евакуисано преко партизана. Највише је пало код италијанских партизана у околини Удина (укупно 70), који су пребачени у Словенију и даље евакуисани. На граничном појасу у Аустрији пала су 4 авијатичара који су сами прешли преко границе. Код бугарских партизана пао је 1 авијатичар који је пребачен у Србију, док је преко Албаније евакуисано 8 авијатичара;
 - један авијатичар пао са румунске стране Дунава, али су га локални грађани (вероватно шверцери) пребацили одмах у Србију код четника;
 - само је један авијатичар пребачен возом из Италије уз помоћ симпатизера партизана, преобучен у цивилну одећу. По доласку у Задар контактирао је партизане у околини града;
 - из заробљеништва је побегло или ослобођено укупно 75 авијатичара. Највише по ослобођењу Загреба, њих 53. Група од 5 авијатичара ослобођена је у Ливну октобра 1944. године, док је неколико авијатичара успело да побегне од војника који су их заробили;
 - губици авијатичара по ступању у контакт са герилским покретима били су мали. Од рана је преминуло 12 авијатичара, углавном због тога што су тешко повређени пали у забачене крајеве; приликом евакуације код партизана погинула су 4 авијатичара, а 4 су заробљена,

у свим случајевима приликом преласка близу непријатељских положаја или од потере; код четника је заробљено 18 америчких авијатичара. Четворица су вероватно покушали да сами пређу код партизана па су били заробљени, док су двојица била у тешком стању и прешли су код Немаца да би добили здравствену помоћ. Група од 12 америчких авијатичара и неколико британских бегунаца била је са четницима у Словенији. Постојао је покушај да се договори њихова евакуација са АСРУ. Међутим, 22. јануара 1945. године, док су бегунци спавали у једној кући, четници су у тишини напустили стражу, а потом су дошли Немци, опколили кућу и заробили бегунце.⁵ Ово упућује да су бегунци били по договору предати Немцима.

Статистички подаци су врло занимљиви. Од преживелих авијатичара који су пали на територију Југославије, мање од трећине је пало код окупационих снага, док је преко две трећине завршило код герилских покрета и евакуисано. Ово упућује да су герилци контролисали већи део земље, поготово унутрашњост.

Сигурност евакуисаних била је на великом нивоу. Код партизана су погинула 4 авијатичара током бекства (мање од 0,2% који су пали код њих), а још толико је заробљено. Код четника је заробљено 18 авијатичара (више од 3% који су пали код њих), али ниједан током потере или борбе.

Карактер евакуације био је потпуно другачији од других европских земаља. Авијатичари би практично одмах преко цивила контактирали герилце који би их одвели до савезничке мисије. У већини случајева су остајали у својој униформи и нису ни видели окупационе војнике. У западној Европи би, наиме, ступили у контакт са покретима отпора, добили цивилну одећу и лажне документе и покушали да се

[5] Mateja Žganjar, *Zlomljena krila*, 417.

домогну Шпаније или неке друге неутралне земље. У Италији су углавном остајали у месту где су пали и чекали да се линија фронта помери, док су у Грчкој и Албанији евакуисани преко савезничких мисија, али спорије и у знатно мањем броју него у Југославији.

- За RAF-ове авијатичаре сам пронашао следеће податке:
- За 134 авијатичара пронађене су изјаве о бекству, а за додатних 20 поуздани подаци. Од њих је:
- 122 авијатичара евакуисано од стране партизана;
- 6 евакуисано од стране четника из Прањана;
- 12 је пребачено од стране четника партизанима;
- 6 је прешло из Италије, а 1 из Аустрије;
- 7 је ослобођено из заробљеништва, највише по ослобођењу Загреба.

На основу осталих извора може се проценити да је преосталих 60-ак RAF-ових авијатичара евакуисано највећим делом од стране партизана, а мањи део је био код четника и касније пребачен код НОВЈ. У литератури и документима пронађено је неколико навода о евакуисаним британским авијатичарима који се нису могли повезати са доступним документима. Међу њима су, на пример, и југословенски авијатичари из 351. и 352. сквадрона, као и британски авијатичар евакуисан 29. маја из Прањана, односно 5. јануара 1945. из Санског моста.

Методи евакуације оборених авијатичара

Путеви евакуације ишли су преко два главна канала. Један је био преко јадранских лука ка Вису, одакле су бродовима или авионима авијатичари пребацивани у Бари. Други начин је био путем бројних импровизованих аеродрома. У већини изјава спомиње се место одакле је извршена евакуација. Наводи се

око 50 различитих аеродрома, од којих су многи коришћени свега једном (на пример подно Јастрепца, Моровић, Бошњаце итд).

Највише америчких авијатичара је пребачено преко ових места:

- Прањани (ЈВуО), 330 авијатичара
- Задар, лука и аеродром, 319
- Сплит, 256
- Босански Петровац, 198
- Сански мост, 154
- Вис, 133 (допремљени бродовима из околних места)
- Беране, 111
- Чрномел, 101
- Земун, 80
- Тичево, 59.

Евакуација преко јадранских лука постала је обимнија по ослобођењу крајем 1944. године, а временски услови су знатно отежали евакуацију авионима. Преко ЈВуО су коришћена свега 3 аеродрома, као и лука у Боки Которској коју су још држали Немци. Захваљујући разгранатој мрежи аеродрома која је имала и преко 20 аеродрома у истом периоду, као и честим летовима, НОВЈ је успевала да евакуише авијатичаре у просеку после 22 дана, док је у „поседу“ ЈВуО био само један аеродром, те је време евакуације било у просеку 50 дана, а у случају авијатичара који су од четника прешли код партизана чак 72 дана, проведених највећим делом код четника. После одређеног броја недеља авијатичари би губили летачки статус и враћани у САД, због чега је било битно да се што пре врате назад како би могли да наставе да лете. Неколико авијатичара је евакуисано чак три пута.

Анализа података према месту и датуму приземљења посаде

Формирана база података омогућава анализу колико је авијатичара пало по регијама и по месецима и шта се са њима потом дешавало.

Табела 1а: Место њага америчких авијатичара по регијама

Авијатичари \ Регија	Евакуисано преко НОВЈ	Евакуисано преко ЈВуО	Пало код ЈВуО; ева- куисано преко НОВЈ	Заробљено
Централна Србија	40	333	23	100
Војводина	60			3
Косово и Метохија				57
Македонија	3		7	84
Црна Гора	56	1	11	100
Босна	462	39	54	132
Херцеговина	77	4	21	76
Централна Хрватска	451			314
Славонија	99			61
Далмација (са Истром)	360	1	11	154
Острва	177			27
Словенија	173			195

Примећује се да по регијама постоји велика различитост у односу евакуисаних/заробљених авијатичара. У Македонији и на Косову већина авијатичара је заробљена. У равничарске делове Југославије пало је мало авиона (у Војводини је после ослобођења принудно слетело неколико авиона). По регијама, највише је процентуално евакуисано из централне Србије, Босне, Далмације и са острва (преко 70%).

И у односу на број евакуисаних од стране НОВЈ и ЈВуО примећујемо велике разлике. У централној Србији највише авијатичара евакуисано је од стране ЈВуО (скоро 90%). У Црној Гори, Босни и Херцеговини преко 80% авијатичара од стране НОВЈ, док у Далмацији, на острвима, централној Хрватској, Славонији и Словенији скоро и да није било евакуисаних од стране ЈВуО.

Табела 1б: Место њага RAF-ових авијатичара по регијама

(на основу нејошћуних њодашака, за 131 авијатичара од њроцењених 200 евакуисаних из Југославије)

Авијатичари \ Регија	Евакуисано преко НОВЈ	Евакуисано преко ЈВуО	Пало код ЈВуО; ева- куисано преко НОВЈ
Централна Србија	6	6	6
Црна Гора	6		
Босна	19		5
Херцеговина	9		
Централна Хрватска	14		
Славонија	11		
Далмација (са Истром)	14		
Острва	4		
Словенија	31		

Подаци за RAF-ове авијатичаре, осим што од америчких, те их статистички нећемо нису комплетни, бројчано су значајно мањи анализирати.

Табела 2: Дајум њага америчких авијатичара

Авијатичари \ Месец	Евакуисано преко НОВЈ	Евакуисано преко ЈВуО	Пало код ЈВуО; евакуисано преко НОВЈ	Заробљено
1943. година	7			38
Јануар 1944.	11	10	11	16
Фебруар 1944.	39			51
Март 1944.	75			58
Април 1944.	153	31	14	153
Мај 1944.	94	49	6	94
Јун 1944.	102	78		98
Јул 1944.	144	140	18	136
Август 1944.	132	37	21	133
Септембар 1944.	90	13	9	28
Октобар 1944.	213	1	3	71
Новембар 1944.	227	20	11	71
Децембар 1944.	288		11	63
Јануар 1945.	162		17	66
Фебруар 1945.	119			43
Март 1945.	122		6	88
Април 1945.	31	3	1	9

Примећујемо да је од марта 1944. до марта 1945. године месечно падало преко 100 авијатичара на територију Југославије. Само током 1943. и фебруара 1944. године, када их је пало мање, заробљено је више авијатичара него што их је евакуисано.

Код ЈВуО је стигло више авијатичара него код НОВЈ само током јануара и јула 1944. и то ако урачунамо и авијатичаре евакуисане преко НОВЈ. Код ЈВуО је највише авијатичара приспело за време кампање бомбардовања циљева око Плоештија у Румунији, чијим је престанком, као и ослобођењем Србије драматично, смањен број авијатичара који су нашли уточиште код њих. У том периоду, до краја августа 1944, код НОВЈ је пало 757 авијатичара, а код ЈВуО 345 + 70 евакуисаних преко партизана.

Од септембра 1944. година па до краја рата код НОВЈ је пало 1252 авијатичара, док је код ЈВуО пало 37, као и 58 евакуисаних преко партизана. Примећујемо да је у том периоду број евакуисаних од ЈВуО процентуално пао са око 35% на 7%.

Занимљиво да је по извештају АСРУ до краја септембра евакуисано 732 америчка авијатичара од стране партизана и 356 од стране четника. До тог датума имамо следеће податке о броју евакуисаних: 785 (НОВЈ), 355 (ЈВуО) и 38 који су пали код ЈВуО а евакуисани преко НОВЈ. Ова разлика се може објаснити тиме што је за евакуисане од ЈВуО вођена прецизнија евиденција, јер су ишли углавном преко Прањана, док је код НОВЈ ишла на далеко више начина, те највероватније зато није пописано скоро 100 авијатичара.

Наводни злочини према савезничким авијатичарима

Ова тема је изазивала доста контроверзи. Случај наводног убиства авијатичара дошао је и до суђења Дражи Михаиловићу, касније и до његове рехабилитације. На основу података добијених из докумената MACR и Escape Statement потврђено је да је мањи број америчких авијатичара убијен или заробљен током бекства.

У домаћој литератури се често могу наћи наводи да су у одређеном крају четници убили неког авијатичара или предали целу групу Немцима. У неколико случајева где је пријављено да су убили авијатичара, испоставило се да је тај члан посаде био смртно рањен још приликом искакања. Упоредивањем више навода како су четници предали авијатичаре Немцима испоставило се да ти наводи углавном нису били тачни. У свега два случаја потврђено је да су авијатичари заробљени од Немаца, како се и наводи у партизанским извештајима, мада је нејасно под којим условима.⁶ Случај предаје савезничких авијатичара у Словенији не појављује се у партизанским извештајима.

Оно што се може приметити у локалним извештајима јесте да истражне радње нису урађене на одговарајући начин. Сведоци догађаја углавном наводе закључак до ког су дошли, уместо само онога што су видели. У неколико случајева четничке јединице на том простору јесу отворено сарађивале са Немцима у том периоду, што су авијатичари и видели, али су и поред тога евакуисани.

Истраживање наводних злочина према савезничким авијатичарима био је предмет интересовања америчког историчара Хенри де Зенгом, који је радио за потребе JAG (Judge Advocate General). Од десетак случајева који су описани у америчким документима покренут је поступак само против једног немачког жандарма у Словенији који је убио америчког авијатичара док је седео за столом. У осталим случајевима није било могуће утврдити да ли је уопште било злочина, односно пронаћи сведоке или одговорна лица.

Такође, чести су наводи да су усташе убијале заробљене авијатичаре. Иако је било случајева крађе личних ствари и лошег поступања према заробљеницима, у већини случајева су заробљени авијатичари прослеђени у немачко заробљеништво. Занимљиво је да је највећи број убиства авијатичара забележен у Македонији, где су пала свега 124 америчка авијатичара, а убијено четири. Пробугарска милиција на терену је, чим би угледала авијатичаре, пуцала на њих, а тек касније прилазила и заробљавала, иако авијатичари нису бежали нити пружали отпор.

Узевши све у обзир, можемо да закључимо да је према обореним авијатичарима углавном поступано коректно и да је било врло мало случајева који би се могли описати као злочин. Може се претпоставити да су понекад заробљени савезнички војници убрзо предавани Немцима, пошто су квислиншке формације углавном биле под немачком командом.

[6] Пилот авиона 43-2343, партизански извештај наведен у Зборнику докумената и података из НОР југословенских народа, том 1. књига 8, страна 198, посада авиона 42-52383, партизански извештај „Обавештајни дневник за 11. до 20. VII“, Документи главног штаба Хрватске.

Евакуација амерички авијатичара са аеродрома у Свилеуви код Коцељеве

Евакуација америчких авијатичара са њарџизанских импровизованих аеродрома

**Photograph of typical group on return
to base at Bari.**

Литература:

Allied Airmen and Prisoners of War rescued by the Slovene Partisans, Research Institute Ljubljana, 1946.

Davis Richard, *Bombing the European Axis powers*, Air University Press, Maxwell, 2005.

Heroes of the 483rd: Crew Histories of a Much-decorated B-17 Bomber Group during World War II, 483rd Bombardment Group (H) Association, 1997.

Hill Michael, Beitling John, *B-24 Liberators of the 15th Air Force - 49th Bomb Wing in WWII*, Schiffer Military History, 2006.

History of the Mediterranean Allied Air Forces 1943-1945, Headquarters MAAF A.P.O. 650

Inks James, *Eight bailed out*, Methuen&Co, London, 1955.

Kranjc Gregor Joseph, *To walk with devil: Slovene Collaboration and Axis occupation 1941-1945*, University of Toronto Press, Toronto, 2013.

Kurapovna Marcia Christoff, *Shadows on the mountain*, Hoboken, New Jersey, 2009.

Leary William M., *Fueling the fires of resistance, Army Air Force special operations in the Balkans during World War 2*, Air Force history and Museum program, 1995.

Levine Alan, *Captivity, Flight and Survival in World War II*, Praeger publishers, Westport, 2000.

Lodwick John, *Bid the Soldiers shoot (autobiography)*, The quality book club, London, 1959.

Matteson Thomas, *An Analysis of the circumstances surrounding the rescue and evacuation of allied Aircrewmen from Yugoslavija, 1941-1945*, Air War College, Maxwell Air Force base, 1977.

Поповић Јово, Лолић Марко, Латас Бранко, *Пош изгаје*, Стварност, Загреб, 1988.

Рачић Никола, *Источна Србија у рају и револуцији, 1941. – 1945: Хронологија*, Историјски архив Тимочка крајина, Зајечар, 1984.

Родољуб или издајник: Случај ђенерала Михаиловића, Зайисници и извештај Комиџећа за њаведно суђење Дражи Михаиловићу, издање Хуверовог института Станфорд универзитет, 1978.

Richards Charles, *The Second was First*, Maverick publications, Oregon, 1999.

Schneider Sam, Kennedy Byron, *This Is How It Was: 485th Bomb Group (Heavy) unit history*, Southern Heritage Press, 1995.

Shelhaus Edi, *Evasion and repatriation: Slovene partisans and Rescued American Airmen in World War II*, Sunflower University Press, Yuma, 1993.

Special operations: AAF Aid to European resistance movement 1943 - 1945, AAF Historical office, Headquarters Army Air Forces, 1947

Stanev Stanimir, LaScotte Marc, *289 days near Shumen*, Konstantin Preslavsky university press, Shumen, 2012.

Tomasevich Jozo, *Љетници у Другом свјетском рату 1941-1945*, Liber, Zagreb, 1979.

Зечевић Миодраг, *Документи са суђења Дражи Михаиловићу*, СУБНОР Југославије, Београд, 2001.

Џганџар Матеја, *Zlomljena krila: Reševanje zavezniških letalcev na Slovenskem med drugo svetovno vojno*, Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije, Ljubljana, 2012.

Штампа:

„Lightweight Tower Calling Newsletter”, новина удружења ветерана 485. БГ, издања од 1966. до 2013. године

„Liberaider”, новина удружења ветерана 461. БГ, издања од 1988. до 2013. године

„Torretta Flyer”, новина удружења ветерана 461. и 484 БГ, бројеви од 1 до 39.

EVACUATION OF ALLIED AVIATORS FROM YUGOSLAVIA DURING THE WORLD WAR II

During the World War II, the Allied Air Force operated from Southern Italy and attacked targets all over Europe. A large number of damaged planes crashed in Yugoslavia, most of them in the territory controlled by the guerrilla movements NOVJ (National Liberation Army of Yugoslavia) and JVuO (Yugoslav Army in the Fatherland). Through the Allied missions they were evacuated to Italy. According to the number of evacuees, this was the largest evacuation of downed aviators in Europe, with most of them returning shortly after that, which allowed them to join their units again. Based on the Allied Missing Aircraft reports, we have tried to list all the Allied soldiers that were shot down in Yugoslavia by name.

Miloš BOJANIĆ

L'ÉVACUATION DES AVIATEURS ALLIÉS DE LA YOUGOSLAVIE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Durant la Deuxième guerre mondiale, l'aéronautique des Alliés agissa du sud de l'Italie sur des cibles partout en Europe. Un grand nombre d'avions endommagés tomba en Yougoslavie, en majeure partie sur le territoire que contrôlaient les mouvements de guérilla NOVJ et JVuO. À travers les missions alliées, ils furent évacués en Italie. En prenant en considération le nombre des évacués, ce fut la plus grande évacuation d'aviateurs dont les avions furent abattus en Europe et la plupart furent rendus dans un courte période de temps, ce qui leur permit de revenir dans leurs unités. D'après les communiqués des Alliés sur les aviateurs disparus, on a essayé de procéder au recensement nommément de tous les aviateurs alliés qui furent abattus en Yougoslavie.

Milos BOJANIC

358.43(=1:73)(497.11)"1944"

355.48(497.11)"1944"

358.43:929 Фелман Р.

**Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ**
музејски саветник
Народни музеј Чачак
slapovi@gmail.com

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У ОТАЏБИНИ И АМЕРИЧКИ АВИЈАТИЧАРИ : ПРИМЕР СПАСАВАЊА И ЕВАКУАЦИЈА ПОСАДЕ АВИОНА Б-24 ЛИБЕРАТОР КОЈИ ЈЕ ПАО У СЕЛО РАКОВА ПОРЕД ЧАЧКА

АПСТРАКТ: Велика акција спасавања и евакуације америчких авијатичара у мисији „Халијард“ („Halyard“) са импровизованих аеродрома у Прањанима, Коцељеви и Бољанићима изведена је захваљујући њиховој живованости Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО) и српских сељака. Посада једног обореног авиона сјуслила се њаобранима у околину Чачка. Међу америчким авијатичарима био је и Ричард Фелман (1921-1999), човек који је њосле Другој свејској рајши у Сједињеним Америчким Државама имао истакнућу улогу у чувању сећања на савезништво са ЈВуО.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенска војска у Отаџбини (ЈВуО), 15. ваздухојловна армија, амерички авијатичари, чачански крај, мисија „Халијард“, аеродром у Прањанима, Ричард Фелдман

Евакуација савезничких авијатичара током мисије „Халијард“ 1944. године била је заправо саставни део акција бомбардовања многих циљева у Европи и на Балкану. Брига за спасавање посада заснивала се на потреби чувања драгоцених љуских ресурса, скупо обучених авијатичара, како би се без застоја и повећаних трошкова планиране акције наставиле. Цена обуке једне америчке бомбардерске посаде процењивана је на 250.000 тадашњих долара.¹

Читава стратегија масовних авионских напада настала је услед развоја ваздушне силе у четвртој деценији ХХ века, што је произвело нове облике борбе и створило убеђење да се модерним оружјем може постићи оно што није било могуће конвенционалним наоружањем. На крају се испоставило да масовна бомбардовања градова нису пољуљала морал

становништва нити су озбиљније угрозили немачку ратну индустрију, али јесу скратила рат. Међутим, то је постало видљиво тек у завршним фазама сукоба, када је немачка војска сломљена на Источном фронту под ударима Црвене армије.²

Савезничко стратешко бомбардовање циљева на Балкану

Савезници су током Другог светског рата употребили укупно 2.085.479 тона авионских бомби за гађање циљева у Европи. Највише су бацили на Немачку (1.250,804 тоне - 60%), потом Француску (426.162 - 20,4%) и Италију, без Сардиније и Сицилије, (147.131 - 7%). Од земаља у окружењу на Аустрију је бачено 74.533 (3,7%), Мађарску 25.072 (1,2%), Бугарску 3.371 (0,16%), Албанију 387 (0,02%),

[1] Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941-1945)* (Београд : Слио; Бања Лука : Глас српски, 1998), 220.

[2] Piter Kalvokorezi, GajVint, *Totalni rat* (Beograd : Rad, 1987), 393-408.

Грчку 5.233 (0,25%), Румунију 28.414 (1,4%), а на простор целе Југославије 25.700 (1,23%) тона бомби. Америчке ваздухопловне снаге укључују се у стратешко бомбардовање циљева у Европи половином 1942. године када у Британију долази 8. ваздухопловна армија. Подручје Медитерана и Балкана највише је бомбардовала 15. ваздухопловна армија најпре из база у Либији, потом Тунису, а од јесени 1943. из јужне Италије. Главни циљеви били су немачко ваздухопловство, фабрике кугличних лежајева и синтетичких горива у Немачкој, затим циљеви у јужној Француској и северној Италији, потом железнички транспорт и рафинерије нафте у Румунији и друге мете на Балкану.³

У јесен 1943. године америчка 15. ваздухопловна армија имала је 233 бомбардера и 202 ловца организованих у три „борбена пука“ која су садржала шест група тешких бомбардера, пет група средњих бомбардера и четири групе ловаца. Када су у питању бомбардери највише су коришћене летелице Б-17 „Летеће тврђаве“ (B-17 Flying Fortresses) и Б-24 „Ослободилац“ (B-24 Liberators). Употребљавани су и лакши бомбардери Б-25 и Б-26, као и ловци П-38 и П-47.⁴

База за деловање 15. ваздухопловне армије била је у граду Фођа у јужној Италији и аеродроми у његовој околини. Како је време пролазило број авиона је повећаван. Почетком маја 1944. ова јединица имала је 7 ловачких група са преко пет стотина ловачких авиона и 22 тешке бомбардерске групе, са преко 1.500 бомбардера Б-17 и Б-24.⁵ Поред америчке авијације и Британци су у јужној Италији имали своје ваздухопловство са неколико бомбардерских група. Савезничка

команда је увек јасно одређивала циљеве бомбардовања, али се због непредвиђених околности дешавало да примарну мету није могуће напасти, тако да су посаде летелица самостално бомбардовале циљеве које су одабирали у повратку ка бази.⁶

Проблем масовног бомбардовања комуникација и насељених места састојао се у томе што је број цивилних жртава био велики, а штета нанета окупационим снагама ограничена. При томе је нарочито лош утисак остављало бомбардовање градова у Србији која је била под суровом окупацијом и несумљиво наклоњена Савезницима.⁷ Моралне дилеме у вези са бомбардовањем места у којима ће погинути и невини цивили, како они из окупираних, тако и из непријатељских земаља, постојале су и током самог рата. Међутим, стратешки интереси увек су били приоритетни у односу на невине људске жртве.⁸

Према до сада познатим подацима на простору данашње Републике Србије (са Косметом) било је најмање 4.206 жртава током бомбардовања 18 насељених места. Ова статистика није потпуна, јер су многи градови бомбардовани више пута, а у појединим нападима на насељена места није било жртава. Процењује се да је у свим овим бомбардовањима погинуло преко 5.000 људи.⁹

Међутим, нису само бомбардовани градови у Србији, већ и насеља на простору целе

[3] Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945* (Alabama: Air University Press, 2006), 160, 244, 579-580.

[4] Kevin A. Mahoney, *Fifteenth Air Force against the Axis Combat Missions over Europe during World War II* (Lanham; Toronto; Plymouth: The Scarecrow Press, Inc., 2013), 1-7.

[5] <http://15thaf.org/index.htm>; <http://www.2ndbombgroup.org/15thAirForce.htm>; https://www.armyaircorpsmuseum.org/wwii_15th_Air_Force.cfm (приступљено 20. 6. 2019).

[6] Зоран Вељановић, *Бомбардовање Субојице 1944. : прилози за историју бомбардовања и разарања Србије у Другом светском рату: архивска грађа и извори* (Нови Сад: Мало историјско друштво; Суботица: Клуб љубитеља лепих уметности Aliass, 2010), 31-48.

[7] Силвија Крејаковић, Александар Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница“, *Наша прошлост* 15 (Краљево, 2014), 137-171.

[8] Majkl Volzer, *Pravedni i nepravедni ratovi: moralni argument sa istorijskim primerima* (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 204-207.

[9] Милош Бојанић, „Број пострадалих цивила у савезничком бомбардовању Србије 1943-44. године: доступни подаци, процене и анализа“, *Јухорски запис: шемајски зборник* (Крушевац, 2018), 139-150.

Југославије.¹⁰ На подручју данашње Хрватске било је 5.246 жртава, а у Босни и Херцеговини 2.603 погинуле особе - укупно 7.852. На територији НДХ (која обухвата навећи део данашње Хрватске и целу Босну и Херцеговину) регистровано је 640 напада на насеља током 1943, 1944. и 1945. године. Ова статистика обухвата и Срем са Земуном у коме је забележено 379 погинулих.¹¹

Бомбардовање насеља у Србији и Југославији захтевала је НОВЈ, али и ЈВУО док је имала контакте са савезничком командом, при чему је свима било јасно да су цивилне жртве неизбежне, као што је то било у целој Европи у једном веома суровом рату. Стратешке циљеве за бомбардовање бирали су западни савезници, док су тактичке мете на ужем подручју Југославије и Србије 1944. године одређивали и партизани.¹²

Међутим, Србија и Југославија нису биле главне мете савезничких напада. Најважнији циљ савезничких бомбардовања у југоисточној Европи свакако је био румунски град Плоешти у коме су биле велике рафинерије нафте. Немачка привреда и војска биле су веома зависне од увоза нафте и њених деривата из Румуније, која је 1939. извезла у Немачку 1,7 милиона тона различитих производа своје нафтне индустрије. Тај извоз се 1941. повећао на 2,9 милиона тона, да би следеће године опао на 2,2 милиона. Током 1943. испоручено је 2,4 милиона, а 1944. нешто више од једног милиона тона нафте. То је и био разлог да се многи напади савезничких авиона усмере на Румунију. Систематско бомбардовање у периоду од

5. априла до 19. августа 1944. године (пред румунску промену ратујуће стране) условило је губитак од 1.139.000 тона сирове нафте и 640.000 тона изгубљених услед реконструкције оштећених постројења (укупно 1.779.000 тона), што је имао велики значај на смањење моћи немачке војске и индустрије, а тиме посредно и на скраћење рата.¹³

Према досадашњим сазнањима 15. ваздухопловна армија употребила је током Другог светског рата 10.881 летелица за задатке у Румунији (8.755 у Југославији), на коју је бацила укупно 26.546 тона бомби (20.571 на Југославију). Американци су само током јула 1944. у нападима на Румунију имали 2.785 летова, бацивши притом 7.244 тона бомби. Две трећине напада током јула 1944. било је усмерено на Плоешти (1.783 налета и 4.667 тона бачених бомби). Иначе, током целог рата 15. ваздухопловна армија имала је 128.496 напада, 303.334 тона бачених бомби и 2.186 изгубљених авиона.¹⁴

Евакуација савезничких авијатичара и ЈВУО

Услед учесталих прелета савезничких авиона преко Србије повећавао се број летелица које су Немци оборили. Највећи број авијатичара на овом простору спасили су и евакуисали припадници ЈВУО генерала Михаиловића.¹⁵ Прва група авијатичара коју су прихватиле снаге ЈВУО биле су посаде два авиона Б-17 које су пале у Србију 24. јануара 1944. године после бомбардовања Софије. Током априла 1944. године ЈВУО је прихватила још 32 авијатичара чији су авиони оборени после мисија изнад Плоештија.¹⁶

[10] Đorđe Stanković, „Savezničko bombardovanje Nezavisne Države Hrvatske (1943-1945) : (istorijski stereotip i istvarnost)“, *Tokovi istorije 1/4* (2001), 77-86.

[11] Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u drugom svjetskom ratu : saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku : 1943-1945.* (Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2008), 324.

[12] Milan Terzić, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944. godine“, *Tokovi istorije 1/2* (2005), 81-111; Ђорђе Станковић, „Ревизионисти и савезничко бомбардовање Београда 1944. године“, *Војноисторијски гласник 1/2* (2006), 131-146.

[13] Милан Ристовић, „Између 'жртве у крви' и најважнијег 'савезничког доприноса' : Трећи рајх и питање југоисточноевропске нафте у Другом светском рату (с посебним освртом на британске и америчке анализе)“, *Токови историје 1* (2017), 11-46.

[14] Richard G. Davis, *н. г.*, 383, 568.

[15] Звонко Вучковић, *Сећања из раја* (Крагујевац : Погледи, 2001), 106-110, 132.

[16] Милош Бојанић, „Евакуација савезничких авијатичара од стране ЈВУО. Мисија „Халијард“ по америчким и немачким изворима“, *Браничевски гласник 10* (Пожаревац, 2016), 195, 210-212.

Евакуација авијатичара коју су извеле снаге ЈВуО свакако припада већим операцијама овог типа. Америчко ваздухопловство је на простору Медитерана имало укупно 6.267 спасених авијатичара, што је око 22% укупних губитака. Највише је евакуисано из Југославије, укупно 2.362 авијатичара (партизани око 2.000), док је 736 авијатичара евакуисано из северне Италије. Из Румуније је евакуисано 1.309, Бугарске 305, Швајцарске 346, а са територија Источне Европе под контролом Совјета још 897 америчких авијатичара. Међутим, за разлику од простора Југославије, у другим земљама то углавном нису биле евакуације иза непријатељских линија.¹⁷

Када је у питању подручје Медитерана, акција ЈВуО је трећа по броју евакуација, иза партизана из Југославије и Италије. Оно што је њена посебност јесте евакуација организована из Прањана 9/10. августа 1944. године, када је са импровизованог аеродрома током само једног дана у јужну Италију послато 225 америчких авијатичара и 37 других лица. Била је то највећа појединачна евакуација авијатичара иза непријатељских линија изведена током Другог светског рата.¹⁸

Према званичним америчким извештајима из Прањана су током операције „Халијард“ организоване четири евакуације. Током 9/10. августа 1944. године евакуисано је 225 америчких, 6 британских и 31 припадник других савезничких нација; 26/27. августа укупно 15 америчких авијатичара; 27/28. августа 43 америчка, 2 британска и 16 других војника из осталих савезничких нација; 5/6. септембра 17 америчких авијатичара и 6 војника из других нација. Из Коцељеве је 17. септембра 1944. године евакуисано 20 америчких авијатичара и 2 војника других нација. Из Бољанића су 1. новембра 1944.

[17] *History of the MAAF1. September 1944 – 1. May 1945* ([S.l.] : Headquarters Mediterranean Allied Air Forces, 1945), 336, 341.

[18] Милош Бојанић, „Евакуација савезничких авијатичара од стране ЈВуО. Мисија „Халијард“ по америчким и немачким изворима“, 195, 210-212.

године евакуисана 3 америчка авијатичара, а 27. децембра 1944. године 20 америчких авијатичара и 11 војника других нација. Према овој статистици са аеродрома у Прањанима, Коцељеви и Бољанићима, које је контролисала ЈВуО, евакуисана су 343 америчка авијатичара, 8 британских и 66 војника других нација (укупно 417 особа).¹⁹

То је број који се помиње и у америчкој историографији посвећеној овој теми (343 америчких авијатичара, 8 британских, 17 руских, 9 француских, као и 24 италијанска војника, 11 Југословена, 2 Пољака и 3 држављанина САД).²⁰ Сећање америчког капетана Џорџа Мусилина, који је током августа 1944. године руководио евакуацијама авијатичара са аеродрома у Прањанима, говори да су оне са ове локације изведене 10, 12, 15. и 18. августа 1944. године и да је у целој операцији од августа до децембра 1944. у јужну Италију пребачено око 435 савезничких авијатичара.²¹ Мусулинова сећања незнатно се разликују од званичних писаних извештаја, али нису поткрепљена документима тако да нема података да ли се „вишак“ евакуисаних односи на особе које су припадале америчким мисијама, а не авијатичарима. Најновији детаљни прегледи евакуисаних америчких авијатичара незнатно се разликују од званичних писаних извештаја.²² Када су у питању све евакуације које је организовала ЈВуО, наведеној статистици требало би додати и одлазак чланова британске војне мисије и америчких авијатичара из Прањана крајем маја 1944, као и евакуације које нису обављене преко аеродрома.

[19] Thomas T. Matteson, *An analysis of the circumstances surrounding the rescue and evacuation of allied aircrewmembers from Yugoslavia, 1941-1945. research report* (Maxwell Air Force Base : Alabama, USA, 1977), 31.

[20] Kirk Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance 1943-1945*. (College Station : Texas A & M University Press, 1992), 133-134.

[21] *Рогољуб или издајник : случај ђенерала Михаиловића : записници и извештај Истражне комисије Комитета за праведно суђење Дражи Михаиловићу* (Станфорд : Хуверов институт, [1978]) [у даљем тексту само: *Рогољуб или издајник...*], 277.

[22] [Miloš Bojanić], *Halyard Mission : Roster of Evacuated Airmen*, у: <https://www.halyardmission.org/history> (приступљено 8. 1. 2020).

Међутим, сам број евакуисаних авијатичара није најважнији показатељ мисије коју су организовале снаге ЈВуО. Партизани су у исто време евакуисали несумњиво више авијатичара, али су те акције биле део многобројних контаката између савезника и НОВЈ, којима је из база у Италији свакодневно дотурана огромна помоћ. Америчка мисија за евакуацију авијатичара која је била код ЈВуО генерала Михаиловића морала је да обавља исти посао упркос резервисаном држању Британаца и без могућности да својим домаћинима (војсци генерала Михаиловића и српским сељацима) понуди било какву накнаду за њихов труд. Снаге ЈВуО нису добиле ни материјалну, ни медицинску, ни политичку, нити било какву другу помоћ. Успех америчке мисије која је деловала у дубини окупираног подручја и у условима отвореног грађанског рата говори пре свега о безрезервној подршци коју су јој пружиле јединице ЈВуО.²³

Пад авиона Б-24 Либератор у село Ракова код Чачка

Међу америчким авијатичарима који су евакуисани 9/10. августа 1944. године из Прањана била је и посада чији се авион срушио у село Ракову. Већ 10. јула 1944. године Штаб Првог јуришног корпуса капетана Предрага Раковића поднео је извештај о авиону који је пао 9. јула у близини Чачка. Штаб је известио да се у Ракови срушио један амерички четворомоторни авион (XV ваздухопловна армија, 415. ескадрила, 98. бомбардерска група). Из авиона је пре пада искочило 10 авијатичара (један у оближње Враниће, два у Милићевце, два у Горњу Тречу, два у Остру, један у Вујетинце и два на простор Среза гужанског).²⁴ Један од падобранаца, Ричард Фелман, спустио се у Бресницу. Према његовом сећању спасен је испред немачке патроле и том приликом је било и пуцњава.²⁵

[23] Војислав Г. Павловић, *н. г.*, 223-224.

[24] МИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-IV, рег. бр. 349.

[25] *Родољуб или издajник...*, 352.

Ветар је једног од падобранаца који је падао ка Гружи однео све до планине Јешевац, где су га прихватиле снаге ЈВуО.²⁶

Евакуацију савезничких авијатичара увек је била ризична војна операција због присуства окупатора. Међутим, у лето 1944. године Немцима и Бугарима највећи непријатељ били су партизани, што их није спречавало да шаљу патроле које су гониле снаге ЈВуО и авијатичаре. Ипак, великих борби није било.

Постоје сећања која говоре да је током евакуације Американаца неколико четника погинуло у борбама у околини Чачка (Драгачево) приликом сукоба снага ЈВуО са Немцима и Бугарима. Чак се говори да су мртви борци сахрањени у Дљину.²⁷ Међутим, у пописима погинулих нема војника ЈВуО који су страдали од окупатора у време када су евакуисани савезнички авијатичари на овом простору.²⁸ Краткотрајне борбе са окупатором због спасавања савезничких авијатичара јесу постојале и то бележе многи савременици догађа. Међутим, они уопште не помињу погинуле.²⁹

Новинска агенција „Демократска Југославија” из Њујорка, која је под руководством амбасадора Константина Фотића подржавала Михаиловића у време када је убрзан процес његовог одбацивања, редовно је давала извештаје о спасеним америчким авијатичарима. У таквим вестима говорило се и о погибији четника који су штитили Американце.³⁰ Податке о авијатичарима слао је др Ђуро Ђуровић, који је у ЈВуО био заду-

[26] Слободан Ђировић, *Гружа у чејшницима : 1944-1952*. Књ. 2, *На шрају злочина* (Крагујевац : Нови Погледи, 2002), 100-102.

[27] Звонко Вучковић, *н. г.*, 393.

[28] Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Запамњена прошлост : историја равнојораца чачанског краја*. Књ. 3, *Аионија и слом : рајне 1944. и 1945. Године* (Чачак : Међуопштински историјски архив ; Краљево : Народни музеј, 2004), 402-405.

[29] Адам Прибићевић, *Мој живиш*, [Б. м. : б. и., 1981], 146; Славко Маслар, *Зайиси из грађанског раја 1941-1951* (Београд : Српска реч, 2002), 222-224.

[30] Милослав Самарџић, *Сјашавање савезничких иилошја. Мисија „Халијард” - највећа акција сјашавања оборених иилошја у Друјом свејском рају* (Краљево : Алиса Пресс, 2009), 24.

жен за пропаганду према англосаксонским земљама. Информације у Америку, које је примао Константин Фотић, прослеђиване су радио-станицом која се налазила на планини Каблар.³¹

Због савезничке политике напуштања ЈВуО 1944. године свима који су подржавали генерала Михаиловића било је веома важно да истакну како се четници жртвују за спасавање авијатичара. У питању је ратна пропаганда која се темељила на реалним догађајима, при чему се у истицању жртвовања ЈВуО претеривало, што је и разумљиво за околности грађанског рата и напора да се поврати поверење савезника који су из својих стратешких разлога сву помоћ и подршку упућивали партизанима. То никако не значи да погинулих војника ЈВуО није било, јер су такви случајеви регистровани у јужној Србији.³² Међутим, окупатор током лета 1944. свакако није покретао велике офанзивне акције против ЈВуО, није напао аеродром у Прањанима, нити су четници имали жртава у мањим сукобима са Немцима у западној Србији.

Истовремено, током лета 1944. на простору Србије дејствовала је савезничка авијација. Савременицима ових догађаја из чачанског краја акције савезничке авијације биле су важна импресија, посебно од јуна 1944. године. Прелетање савезничких бомбардера регистровани су 2. и 6. јуна (када је један авион пао у Лучане иза планине Овчар), потом 11. и 24. јуна када су бомбардовани циљева око Краљева, а затим само прелетање 28. јуна 1944. године. Нови прелети савезничких авиона забележени су 3, 4, 8. и 9. јула, потом 15, 22, 30. и 31. јула, затим 18. и 30. августа, као и 1. и 2. септембра 1944. када је бомбардована железничка станица у Чачку. Нови

прелет савезничких авиона забележен је 19. и 20. септембра. Ниски прелет савезничке ловачке авијације забележен је 25. јула од Чачка у правцу села Прањана, да би 26. јула четири савезничка ловца неколико минута митраљирала воз на железничкој станици у Пријевору, а потом напала транспорт Немаца и Бугара код Јеминске стене према Пожеги. Савезничка ловачка авијација прелетала је чачански крај и 28. јула, да би 9. августа 1944. године митраљирала возове у околини Чачка, а у засеоку Цагање (пруга од Пријевора према Овчар Бањи) оштетила воз код Маслаћких кућа. Велика активност савезничких авиона регистрована је и 10. августа 1944, како само прелетање према истоку, тако и кружење изнад Прањана, као и њихово слетање на сеоски аеродром 19. августа. Дејство савезничке ловачке авијације забележено је и 12. августа 1944. по камионима и другим циљевима око Јелендола у Овчарско-кабларској клисури.³³ Каснији хроничари ових догађаја погрешно су дејства савезничких ловаца од 9. августа у Пријевору преместили у 9. јул 1944. године.³⁴

Чачак и околина нису били погођени тежим савезничким бомбардовањима, за разлику од Краљева које је нападнуто 22. и 26. јула 1944, као и почетком августа исте године, да би 11. августа 1944. био разаран и сам град, што је поновљено и почетком септембра исте године.³⁵

Снаге ЈВуО које су биле у околини Чачка 9. јула 1944. године брзо су прихватиле 10 падобранаца из авиона Б-24 и спасиле све Американце. Према усменом предању прву групу прихватио је Саво Шибалић из Пријевора, који се тога дана као војник ЈВуО нашао код куће Пауна Танасковића у Вранићима. Брзо су побегли уз реку Чемерницу, како их не би сустигле немачке патроле из Чачка.

[31] Slobodan G. Markovich „Dr. Djura Djurović. A lifelong opponent of Yugoslav communist totalitarianism”, *Balkanica* 43 (2012), 273-323.

[32] Александар Динчић, „Англоамериканци у лесковачком и врањском округу и спасавање ваздухопловаца (1941-1944)”, *Лесковачки зборник LVII* (Лесковац, 2017), 238-258.

[33] МИАЧ, Фонд ратних дневника из НОБ-а, Ратни дневник Секуле Кујунџића из Пријевора, 41-54.

[34] МИАЧ, Милован и Миленка Јешић, *Хроника Пријевора и Видове* (рукопис), 127.

[35] Силвија Крејаковић, Александар Бережнов, *н. г.*, 137-171.

Један део пута прешли су коритом реке, скривајући се испод ћуприја преко којих су прелазиле потере. На крају су преко Лужаниновог забрана дошли до Пријевора.³⁶

Околности пада авијатичара у Враниће (локација Пазлачко поље) запамтили су и други савременици. Сећања говоре да је амерички бомбардер оборио немачки ловачки авион, што је било тачно, али то није била „Штука“ са аеродрома у Краљеву, нити се то десило на Васкрс 1943. године. Авијатичарима су прво притрчали дечаци из околних домаћинстава, да би их после тога прихватили у Смиљанића кућама, где су убрзо стигли и Немци. Иначе, у каснијем периоду авијатичари су боравили у кући Живана Божовића у Вранићима. Сећања су временом постајала све сложенија, па се препричавало како су авијатичари у Вранићима боравили од Васкрса 1943. до августа 1944. одлазили на забаве, дружили се са мештанима, нарочито омладином. На крају су их одвели у Прањане где су евакуисани са чак 700 других савезничких авијатичара.³⁷

Сећања пропартизански расположених сељака из Ракове била су такође маштовита. Према њиховим казивањима пало је 13 авијатичара, међу њима један Кинез или Јапанац, и неколико Далматинаца, па су могли да причају са мештанима. Они су изјавили како ће у Југославији победити Тито, а када их је домаћин довео само три километра до Прањана (локација „Равњача“), они су му на расстанку рекли да се чува „црнотројкаша“.³⁸ Припадници ЈВУО у емиграцији такође су запамтили пад авиона у Ракову, спасавање девет авијатичара, али су погрешно наводили како су двојица погинула.³⁹

[36] Изјава Обрада Шибалића из Пријевора, дата аутору текста 5. децембра 2019. године у НМЧ.

[37] Михаило Кале Миловановић, Петар С. Брковић, *Село Вранићи код Чачка*, Чачак, 2006, 163-165.

[38] МИАЧ, Мемоарска грађа за Срез љубићки (1938-1945), К-5, „Спровод америчких падобранаца из Ракове према Прањанима“, изјава Владимира Бошковића, земљорадника из Ракове.

[39] Радоје Вукчевић, „Американци на Равној Гори“, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Њеиш“*, 3, јуни 1959, 83.

Оно што је поуздано, после бежања испред немачке потере која је стигла у Ракову и Враниће, јесте да су двојица америчких авијатичара били код куће Бошка Шибалића из Пријевора, где су се налазили и 11. јула 1944. године⁴⁰, а потом су пребачени према Прањанима. Неколико авијатичара из ове групе боравило је и у кући Војислава Илића из Миоковаца.⁴¹ Сећања савременика говоре да су Немци у потери за авијатичарима дошли и до домаћинства Шибалића у Пријевору.⁴²

Авијатичар који је погинуо, Томас Ловет, касније је сахрањен у Ракови. Војници ЈВУО успели су пре доласка немачких снага да из авиона узму осам митраљеза, нешто муниције и санитарски материјал. Један авијатичар је са собом понео и радио-станицу. Немци су убрзо дошли до олупине, демонтирали уништени авион и одвукли га у Чачак, а пре тога су наредили да се сахрани погинули авијатичар.⁴³ Иначе, Немци су у лето 1944. године у чачанском крају издали наредбу којом се забрањује пљачка оборених авиона, као и покварених моторних возила.⁴⁴

Оборени авион Б-24 имао је серијски број 42-78348.⁴⁵ Амерички авијатичари давали су својим летелицама и посебна имена. Авион који је пао у Ракову носио је назив „Нема досаде“ („Never a Dull Moment“).⁴⁶ Име је асо-

[40] МИАЧ, Фонд ратних дневника из НОБ-а, Ратни дневник Секуле Кујунџића из Пријевора, 45.

[41] Милош Тимотијевић, „Мисија 'Halyard' у чачанском крају (6). Спасавање посаде авиона Б-24 који је пао у село Ракову“, *Чачански глас*, 23. август 2019, 22.

[42] Милослав Самарџић, *Разговори са равнојорцима 1* (Крагујевац : Погледи; Чачак : Легенда, 2011), 15.

[43] МИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-IV, рег. бр. 349.

[44] МИАЧ, ГП, К-666, бр. 3273/44.

[45] Детаљан извештај о паду америчких авиона налази се у извештајима „Missing Air Crew Reports“ (MACR), NARA архиве (National Archives and Records Administration), која је доступна на сајту fold3.com. [у даљем тексту само: MACR 6865 (42-78348)] Иначе у овом извештају који има 19 страна, грешком су додати и листови (13. и 14. страна) борбене мисије која је 29. маја 1944. године бомбардовала Беч, а која је пала недалеко од Задра.

[46] Миодраг Д. Пешић, *Ојерација Ваздушни мост* (Крагујевац : Погледи, 1997), 104; Aleksandra Rebic, „Remembering a Tireless Warrior - Major Richard L. Felman U.S.A.F.“, у: <http://www.generalmihailovich.com/2011/11/remembering-tireless-warrior-major.html> (приступљено 27. 6. 2019).

цирало на „посао“ који су обављали, али и на назив истоименог америчког филма (комедије) из 1943. године.

Авион Б-24 био је једна је од најважнијих борбених летелица Другог светског рата. Американци су направили око 18.400 комада овог авиона упечатљивог изгледа. Распон крила износи 33,53 m, дужина 20,47 m, а ширина 5,49 m. Празан авион био је тежак 17.236 kg, опремљен за борбу 25.401 kg, а максимална тежина износила је 32.295 kg. На висини од 7.620 m надморске висине или 25.000 ft (фита), досезао је брзину од 467 km/h. Овај авион максимално је могао да се подигне до 8.534 m надморске висине (28.000 ft), а борбени радијус био му је 2.735 km (1,700 миља). Б-24 имао је 10 митраљеза калибра 5.0 in (12,7 mm) и могао је да понесе 5.805 kg бомби. Према летним и борбеним карактеристикама био је испод Б-17, осим по брзини, па је био лакша мета за непријатељску противваздушну одбрану и ловачке авионе.⁴⁷

Као што је наведено и извештају Штаба капетана Раковића авион који је пао у Ракову припадао је 15. ваздухопловној армији (15th AF, Group 98 bombardment, Squadron 415 bombardment), групи којом су командовали потпуковник Marshal Gray и мајор Roland W. Bergermeyer.⁴⁸

Према сећању Ричарда Фелмана посада овог авиона пробудила се у својој бази 9. јула 1944. године у 03.00 изјутра. Потом су добила борбени задатак за тај дан - бомбардовање рафинерија нафте у Плоештију. Авијатичаре су упозорили да ако морају да искоче из летелице изнад Југославије, одмах потраже Титове партизане. Према Фелмановим сећањима постојала је прича да четници савезничким авијатичарима „секу уши“, а потом их предају Немцима. После доручка и депоновања личних ствари од вредности и идентификационог материјала обавештајном одељењу,

авијатичари су полетели у 05.13 часова. На задатак је кренуло укупно 250 летелица Б-17 и Б-24.⁴⁹ Према званичном извештају полетели су из Бриндизија.⁵⁰

Временске прилике биле су добре. Бомбардовање циљева у Плоештију извршено је у 09.30 пре подне са 7.000 метара надморске висине (23.000 ft). Међутим, бомбардере су у повратку напали немачки ловци. Према изјави посаде бомбардер је оборио немачки ловац Ме-109 (Messerschmitt BF 109). Оштећена летелица пала је 9. јула 1944. године у 11.32 пре подне.⁵¹ Сећања Ричарда Фелмана говоре да је бомбардер Б-24 напало чак 15 ловаца Ме-109 на тремећи Румуније, Бугарске и Југославије.⁵² Тренутно доступни подаци говоре да је амерички авион митраљеском ватром оборио немачки ловац типа Messerschmitt BF 109G-6 којим је управљао пилот наредник (Feldwebel) Helmut Patzelt из јединице JG 51/III Stab.⁵³

Према детаљнијем извештају у питању је авион Messerschmitt Bf 109G-6s из једнице II./JG 51, који је у 10.10 полетео са аеродрома Радомир у Бугарској правцем према Нишу, где је са другим немачким ловцима чекао америчке авионе који су се враћали са бомбардовања Плоештија. Немачки ловци напали су америчке бомбардере недалеко од Чачка. Према исказу пилота Хелмута Пацелта, он је Б-24 (B-24G-15-NT) оборио у 11.47. часова. Као место пада нетачно је означено Ариље.⁵⁴

Приближавање немачког ловца касно је уочено, јер је митраљезац Карл Валпуск мислио да је у питању амерички ловац П-51. Он је био „придошлица“ међу авијатичаре, јер је пре тога радио као интелектуалски наредник у бази. Јавио се за борбене задатке како би се што пре

[49] Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 105.

[50] MACR 6865 (42-78348).

[51] MACR 6865 (42-78348).

[52] *Рогољуб или издajник...*, 351.

[53] http://www.joebaugher.com/usaf_serials/1942_4.html; http://www.cieldegloire.com/jg_051g.php (приступљено 21. 6. 2019).

[54] *Messerschmitt Bf 109 : the Yugoslav Story : operational Record 1939-1953. 1* (Belgrade : Jeroplan Books, 2016), 137.

[47] <http://www.aviation-history.com/consolidated/b24.html> (приступљено 19. 6. 2019).

[48] MACR 6865 (42-78348).

вратио кући. Међутим, није прошао основу обуку која је подразумевала препознавање непријатељских авиона у ваздуху. Немачки ловац је митраљеском паљбом одломио реп америчком бомбардеру Б-24, убрзо су отпали и велики делови крила и трупа, а резервоар се пробушио. Труп авиона ускоро је био пун горива, тако да је посада брзо искочила из летелице којој је претио пожар.⁵⁵

Детаљан извештај о летелици и посади даје и све серијске бројеве, од авиона, преко мотора, до митраљеза. Био је то авион В-24G, серијски број 42-78348 који је имао четири четрнаестоцилиндрична мотора типа R-1830-65 компаније Pratt & Whitney, следећих серијских бројева: (а) RP-432401, (b) BP-432562, (c) CP-304311, (d) BP-432654. Авион је имао и осам митраљеза Browning Cal 50 M2, следећих серијских бројева: (а) 1248864, (b) 985655, (c) 1248897, (d) 1248775, (d) 1249387, (e) 1248916, (f) 985175, (g) 1249327.⁵⁶

Летелица која је пала у Ракову произведена је у Даласу (Тексас) у фабрици *Nort American, Dallas*. Направљено је свега 38 комада авиона типа „В-24G-15”.⁵⁷ Према извештају ЈВУО наоружање је извучено из олупне и однето пре доласка Немаца. Касније, када је генерал Михаиловић 1. септембра 1944. наредио општу мобилизацију и напад на Немце, четници су у борбама користили и митраљезе скинуте са америчких авиона. Зна се да су током борби са Немцима код Кадине Луке у близини Љига употребљавали ово оружје. Иначе, четници су у то време још очекивали искрцавање западних савезника на Балкан.⁵⁸

Посада авиона који је пао у село Ракова код Чачка

Посада бомбардера Б-24 броји 10 људи, али на овом лету био је придодат и фотограф

[55] Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 106-107.

[56] MACR 6865 (42-78348).

[57] Steve Birdsall, *Log of The Liberators: An Illustrated History of the B-24* (Garden City, New York: Doubleday & Company, INC, 1973), 312.

[58] *Родољуб или издајник...*, 435-460.

са задатком да сними бомбардоване циљеве.⁵⁹ То је разлог што је авион 42-78348 имао 11 чланова посаде за које су познати идентификациони бројеви, адреса становања и особа за контакт у њиховим домовима у Америци.⁶⁰

1. Пилот: Mato, Paul F., поручник (Second Lieutenant), број: 0-818184
Особа за контакт у САД: Mrs Theresa K. Mate (мајка)
Адреса: First Street South (1st St. SO) Connellaville, Pennsylvania
2. Копилот: Kidd, James I. Jr., потпоручник (First Lieutenant), број: 0-823386
Особа за контакт у САД: Mrs Mary B. Kidd (мајка)
Адреса: 50 Marshall St. Medford Massachusetts
3. Навигатор: Felman, Richard L., Second Lieutenant, број: 0-709320
Особа за контакт у САД: Mrs Dora Felman (мајка)
Адреса: 1746 Andrews Avenue, Bronx, New York City, New York
4. Бомбардер: Munn, Kenneth, поручник (Second Lieutenant), број: 0-709952
Особа за контакт у САД: Mr Elite K. Munn (отац)
Адреса: Winston, Missouri
5. Инжењер и митраљезац: Pritchett, Leonard E., наредник (Technical sergeant), број: 38426660
Особа за контакт у САД: Mrs Opal O. Pritchett (мајка)
Адреса: Route One (Rt# 1.) Box 29, Spur Texas
6. Радио-оператер и митраљезац: Meyer, Israel, наредник (Technical sergeant), број: 6880123
Особа за контакт у САД: Mrs Ralph Meyer (брат)
Адреса: 32 Landfield Avenue, Monticello, New York

[59] Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 111.

[60] MACR 6865 (42-78348).

7. Помоћник радио-оператера и митраљезац: Angleberger, Preston D., наредник (Staff sergeant) број: 33732211
Особа за контакт у САД: Mrs Emma V. Angleberger (мајка)
Адреса: 7 Hamilton Avenue, Frederick Maryland
8. Митраљезац: Walpusk, Carl J., наредник (Staff sergeant) број: 33756988
Особа за контакт у САД: Carrie O. Walpusk (мајка)
Адреса: Jenners, Pennsylvania
9. Митраљезац: Lovett, Thomas P., наредник (Staff sergeant) број: 31371531
Особа за контакт: Mrs Catherine Lovett (мајка)
Адреса: 32 Windmare Road, Dorchester, Massachusetts
10. Помоћник инжењера и митраљесца: Astifan, Carl J., наредник (Staff sergeant) број: 32939478
Особа за контакт у САД: Mr Lous Astifan (отац)
Адреса: Route Number Three (Rt # 3.) Watertown, New York
11. Митраљезац куполи: Hodgson, Roland M., наредник (Staff sergeant) број: 35552993
Особа за контакт у САД: Mrs Anna A. Mishler (мајка)
Адреса: Box 66, Syracuse, Indiana

Према извештајима авијатичара из других авиона који нису погођени (инжењер Robert V. Snyder, Technical sergeant; митраљезац James A. Curtiss, Staff sergeant), летелица 42-78348 је после напада немачких ловаца изашла из формације осталих бомбардера. Из ње је најпре искочило осам авијатичара, нешто касније још један чији се падобран отворио веома близу тла, док се авион брзо у спиралу стрмоглавио ка земљи.⁶¹ Очевици нису уочили скок десетог авијатичара.

Првих осам чланова посаде искочило је са 5.000 метара надморске висине (16.500 ft), копилот 10 минута касније са 2.400 (7.500 ft), а пилот са 2.300 (7.500 ft). У авиону је остао

[61] MACR 6865 (42-78348).

митраљезац Thomas P. Lovett који је погинуо. Посада је била уверена да је он већ у авиону био рањен, јер и поред позива других авијатичара није хтео да напусти летелицу, већ је и даље пуцао у немачке ловце. Он није био неискусан, јер је пре тога имао 20 мисија. Када је пронађено његово тело на тлу, биле су видљиве велике ране нанете митраљеским мецима, што су посведочили припадници ЈВуО и сељаци који су први стигли до обореног авиона. Тело је пронађено на око 120 метара (400 ft) од олупине. Према изјави сељака, коју су пренели амерички авијатичари, немачки војници шутирали су Ловетово беживотно тело, а потом су узели и понели са собом његове идентификационе предмете.⁶²

Томас Ловет је сахрањен по православном обреду недалеко од места пада авиона. Сахрани су присуствовали војници ЈВуО и много мештана из околних села. Изнад гроба постављен је крст са Ловетовим именом и адресом становања, с тим да је оригинални латинични натпис дословно транскрибован у ћирилицу (слово по слово). Цео догађај снимео је чачански фотограф Александар Ацо Симић.⁶³ Иначе, организовање јавних сахрана погинулих америчких авијатичара била је уобичајена пракса ЈВуО, као и снимање таквих догађаја.

Потом су Ловетовој породици преко евакуисаних авијатичара послате фотографије са сахране. Касније, када се Џејмс Кид (један од чланова посаде) вратио у Америку, он је после 18 месеци посетио Ловетову породицу и саопштио детаље у вези са сахраном. За тачно место где се налази Ловетов гроб породица је по Кидовом савету требало да се обрати Ђури Ђуровићу и Саву Шибалићу, члановима ЈВуО, као и „једном православном свештенику” из Чачка.⁶⁴ После рата тело је ексхумирано и однето у Америку.

[62] MACR 6865 (42-78348).

[63] *Албум српских чейника генерала Драже Михаиловића у 1.000 слика*, пр. Милослав Самарџић (Крагујевац: Погледи, 1998), 342.

[64] MACR 6865 (42-78348).

Ричард Фелман (1921-1999)

У посади авиона Б-24 која се спустила у околину Чачка 9. јула 1944. године био је и Ричард Фелман, човек који је после Другог светског рата у САД имао истакнуту улогу у чувању сећања на савезништво са ЈВУО. Ричард Л. Фелман родио се 29. маја 1921. године у јеврејској породици настањеној у Бронксу у Њујорку. Његов отац Давид рођен је у Америци, а мајка Дора била је имигранткиња из Пољске. Робертов старији брат Ирвин рођен је 1915. године. Када је почео Други светски рат, Ричард Фелдман се пријавио као добровољац у ваздухопловство САД. Према његовом сећању пријаве су примане у Улици Вајтхол бр. 39 у Њујорку. Ваздухопловни питомац постао је 24. јула 1942. године. На његову одлуку да се добровољно пријави у војску пресудан утицај имала је певачица Дајана Шор и тада популарна песма „Он има два сребрна крила” (Dinah Shore, „He Wears A Pair Of Silver Wings”), која је романтично приказивала живот авијатичара. После завршене обуке Фриман је чин потпоручника добио 4. фебруара 1944. године. На ратиште у Европи кренуо је са својом групом авијатичара у пролеће исте године из Вестовер базе у Масачусетсу (Westover Air Force Base). Најпре су стигли у базу Мичел у Њујорку (Mitchel Air Force Base), где су добили нови Б-24 бомбардер. Потом су допутовали до базе Морисон у Флориди (The Air Transport Command’s Morrison Field), где им је уручено запечаћено наређење које нису смели да отворе док не полете. Убрзо су сазнали да су распоређени у 98. бомбардерску групу 15. ваздухопловне армије у Италији. Лет до Европе организован је преко Кариба, Бразила, Западне Африке, Туниса, да би на крају слетели у град Леће у јужној Италији.⁶⁵

Потом су се ређали многи задаци, летови и бомбардовање циљева изнад Румуније,

[65] Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 103; Aleksandra Rebic, „Remembering a Tireless Warrior - Major Richard L. Felman U.S.A.F.”, *у:* <http://www.generalmihailovich.com/2011/11/remembering-tireless-warrior-major.html> (приступљено 27. 6. 2019).

Немачке, Југославије, северне Италије, јужне Француске, Аустрије, Мађарске. За око два месеца Фелман је имао 23 борбена лета. Када се падобраном спустио у Србију, требало је, по савету који је добио од команде, да потражи партизане. Међутим, њега су прихватиле снаге ЈВУО генерала Михаиловића и српски сељаци. Пријатељски пријем оставио је снажан и непролазан утисак на Фелмана. Приликом спуштања на тло он је повредио ногу, па је током једномесечног боравка увек добијао помоћ. За своје војничке заслуге током евакуације добио је и медаљу „Пурпурно срце”.⁶⁶

Његова сећања су много пута коришћена и садрже низ информација које се могу поделити у историјски тачне исказе и непоуздане и нетачне метафоре које су за циљ имале да осликају снагу, храброст и пожртвованост ЈВУО генерала Михаиловића. Фелман је своја сећања на боравак у Србију, српске сељаке, ЈВУО и генерала Михаиловића записао и штампао. Његова књига „Mihailovich and I”, објављена је најпре 1964, а друго издање имала је 1986. године.⁶⁷

Фелман је током једномесечног боравка на подручју од Чачка до Прањана упознао Драгишу Васића и његову супругу која је говорила енглески језик. Информације које даје о њима су тачне, као и подаци о сахрани Томаса Ловета, митраљесца авиона Б-24, који је остао у летелици. Ту је и низ података о оскудној исхрани домаћег становништва, неизбежном фолклорном детаљу везаном за шљивовицу и искреном жртововању српских сељака да упркос сиромаштву најбољом храном, пажњом и ангажовањем помогну у сакривању Американаца. Фриман је са великим пијететом увек сведочио о гостопримству Срба, потом учешћу у заједничким молитвама,

[66] Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 104, 108; Aleksandra Rebic, *н. г.* (приступљено 27. 6. 2019).

[67] *Mihailovich and I : у сјомен ђенерала Драже*, by Richard L. Felman (Milwaukee, WI : Neven Publishing, 1964); Richard L. Felman, *Mihailovich and I : у сјомен ђенерала Драже* (Milwaukee : Neven, [1986]); <http://www.generalmihailovich.com/2008/04/mihailovich-and-i-by-richard-l-felman.html> (приступљено 3. 7. 2019).

наводи примере диверзија снага ЈВуО, па и једну епизоду у којој се сусреће у кафани са немачким официром, што је био ризичан подухват због његовог јеврејског порекла и припадности америчкој војсци.

Међутим, наводи о ултиматуму немачког команданта из Чачка који је од ЈВуО тражио да му се предају амерички авијатичари, за сада немају историјску потврду у документима. Податак да су Немци потом спалили цело једно село и поубијали становништво јер војска генерала Михаиловића није хтела да им преда авијатичаре, није истинит. Током јула 1944. године у чачанском крају Немци нису спаљивали села и масовно убијали људе. Највероватније да су у питању информације које у Фелман чуо о терору Немаца и Бугара током 1943. године у околини Чачка. Током боравка у западној Србији могао је да види и попаљена села попут Миоковаца или да чује приче о Петровској блокади из јула 1943. године. Немци су тада заиста убијали сељаке, а потом узимали таоце које су касније стрељали.⁶⁸

Међутим, у време када су амерички авијатичари боравили у западној Србији, такве репресалије нису примењиване. Фелман је заправо настојао да нагласи жртвовање ЈВуО и српског народа у акцији спасавања авијатичара, при чему нису жалили ни животе многих људи у настојању да помогну западним савезницима у време када их они одбацују и подржавају искључиво Тита. Наравно, може се поставити и питање да ли је Фелман после рата намерно обликовао своје исказе тако да буду подршка интересима генерала

Михаиловића, да ли су му такве погрешне информације намерно презентоване када је боравио у Србији или једноставно није разумео да су Немци и Бугари у чачанском крају масовно палили села и убијали цивиле прогонећи ЈВуО 1943, а не 1944. године.

Можда је у питању само начин да се истакне позитивна улога генерала Михаиловића, без обзира да ли су његове снаге и цивили страдали приликом немачких репресалија 1944. или неке друге године. Циљ сведочења авијатичара који су били укључени у процес одбране генерала Михаиловића у САД 1946. године може се свести на настојање да се снаге ЈВуО прикажу и прихвате као савезничка војна формација која се много пута жрвовала за интересе Америке. Тачна хронологија историјских догађаја у таквим исказима није била у првом плану.

Иста критика важи и за Фелманове наводе о грађанском рату партизана и ЈВуО, проблем контаката са окупатором (Фелман одлучно одбија тврдње да су снаге ЈВуО сарађивале са Немцима, јер то није доживео док је боравио у Србији) које су прожете пристрасним прочетничким ставовима и антикомунистичком хладноратовском реториком. Међутим, Фелманова сећања у вези са поправком аеродрома у Прањанима, односом српских сељака према авијатичарима, организацијом и самим чином евакуације којим је командовала ЈВуО поклапају се са доживљајима других учесника ове операције и могу се сматрати истинитим.

Суштина Фелманових сећања може се видети из његовог осврта на Драгишу Васића који му је саопштио да је српски народ почашћен присуством америчких авијатичара и да се радује сваки пут када на небу види бомбардере који лете да униште заједничког непријатеља. Генерал Михаиловић и његова војска приказани су као једина легална герилска формација коју су западни савезници жртвовали због спољнополитичких интереса: „Како су Савезници после

[68] Погледати публикације: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлост: историја равнојораца чачанског краја. Књ. 3, Ајонија и слом: рајне 1944. и 1945. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004); Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић: рајна биографија (1941-1944): расипава о проблемима прошлости и садашњости* (Београд: Службени гласник, 2015); *Рајна 1943. година: репресалије окупајора и оружани сукоби у ужичком, чачанском и јодсуворборском крају: зборник саопштења са првој Меморијала Драгишина Кујовића и његових талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)* [ур. Миливоје Трнавац] (Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2017).

Техеранске конференције учинили уступак Стаљину и признали Тита, обуставили су сваку помоћ Михаиловићу. Све је то учинио положај ђенерала Михаиловића тежим, али је он, без обзира на то, наставио борбу. Није се више борио против немачког завојевача, већ против много боље наоружаних партизана.”⁶⁹

За разлику од веома „распричаних” мемоарских записа и каснијих интервјуа новинарима, Фелманови званични искази ваздухопловним властима САД после евакуације из Прањана веома су штурни (Escape Statement, Richard Felman). У њима нема било каквих детаља којих се касније радо сећао.⁷⁰

Заправо, улога Ричарда Фелмана постала је значајна тек при повратку у САД, када је постао неуморни борац за признање доприноса ЈВУО и генерала Михаиловића у борби против нацизма, посебно у светлу истоветних вредности које су имали са западним савезницима. Генерал Михаиловић је за Фелмана био прави народни вођа који је подигао устанак против окупатора, трпео губитке у борби са бројним непријатељима не жалећи жртве и који се храбро одупирао увођењу комунизма у Југославију. То је и био разлог што је 25. марта 1946. године одлучио да протествује због хапшења генерала Михаиловића у Југославији, под оптужбом да је био издајник и савезник окупатора. Његово лично искуство, као и искуство многих других савезничких авијатичара говорили су супротно. Тако је Фелман 31. марта 1946. године покренуо кампању за ослобођење Михаиловића у часопису „Џорнал Америкен” који је гајио антикомунистичке ставове. Гостовао је и на радио-програмима и са неколико својих познаника основао Национални комитет америчких авијатичара за помоћ ђенералу Михаиловићу и српском народу који се сарађивао са Комитетом за одбрану Драже Михаиловића. Ускоро им се јавило 300 авијатичара

које су спасиле снаге ЈВУО. Фелман је са још 20 ратних другова 28. априла 1946. кренуо у Вашингтон како би покренули кампању да се Михаиловићу поштено суди у Југославији. Потписана је и Резолуција америчких авијатичара, а потом је образована и Истражна комисија (17. мај 1946) која је испитивала случај генерала Михаиловића и његову улогу у Другом светском рату. Међу њима је било пуно људи који су били код ЈВУО током рата. Америчка администрација није званично подржала ову иницијативу, тако да напори америчких авијатичара нису постигли циљ. Режим Јосипа Броза Тита није се обазирао на неформалне пристиске из иностранства, па је Михаиловић осуђен на смрт и стрељан.⁷¹

Упечатљивост Фелманових сећања, упорност и дуготрајност његових напора да се генерал Михаиловић ослободи оптужби за колаборацију и издају, условили су да његове импресије из рата постану захвалне за обликовање у публицистици. Тако је Ричард Фелман у документарној и романсираној повести спасавања и евакуације америчких авијатичара из Србије 1944. године, под називом „500 заборављених” аутора Грегори А. Фримена, постао један од најважнијих актера историјских збивања у операцији „Халијард”.

Ричард Фелман је наставио каријеру у америчком војном ваздухопловству и после 1945. године и учествовао је и у рату у Кореји. Пензионисао се 1968. у чину мајора. Никада није престао да се бори за став да су ЈВУО и генерал Михаиловић били савезничка војска која је неправедно одбачена упркос великим жртвама у борби против нацизма. Он је 1968. године био међу покретачима иницијативе да се у Вашингтону подигне споменик Дражи Михаиловићу јер је спасао много америчких живота. Слична иницијатива покренута је и 1975, коју је Фелман поновио и 1976/1977. године. Отпор режима социјалистиче Југославије таквим намерама

[69] Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 109.

[70] Најсрдачније захваљујем господину Милошу Бојанићу на уступљеном документу о Ричарду Фелману.

[71] *Рогољуб или изгајник...*, 4-39; Миодраг Д. Пешић, *н. г.*, 122-131.

био је велики, а САД нису желеле да ремете своју спољнополитичку оријентацију, па је намера да се Дражи подигне споменик у Вашингтону изостала.⁷²

Акција која је обухватала удружења авијатичара које су спасиле снаге ЈВуО од првог дана имале су помоћ српске исељеничке заједнице у САД и Српске православне цркве, затим једног броја конгресмена и сенатора, као и истакнутих јавних личности. Чување успомене на Михаиловића и његову војску имало је своје успоне и падове у перцепцији јавности Америке, чија је званична администрација подржавала режим Јосипа Броза Тита и његових наследника све до пада комунизма у Европи, јер је социјалистичка Југославија била супротстављена СССР-у. Интереси спољне политике били су приоритетнији од иницијатива за успостављање „вредности западног друштва“, „људских права“ и утврђивања „историјске истине“.

Политичари који нису били део званичне администрације нису имали такве обавезе и обзире. Карактеристичан је и став „осведоченог антикомунисте“ Роналда Регана док је био гувернер Калифорније и водио кампању за председнике изборе, које је добио 1979. године. Реган је исказао поштовање генералу Михаиловићу 8. септембра 1979. године у форми писма Комитету калифорнијских грађана који чувају успомену на генерала Михаиловића. За њега је одбацавање Михаиловића и ЈВуО била издаја и бесмислено жртвовање „храброг саборца“.⁷³

Постепено прихватање генерала Михаиловића као америчког савезника на нивоу званичне политике САД

[72] Marcia Christoff Kurapovna, *Shadows on the Mountain The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2010), 270-272; Aleksandra Rebic, *н. г.* (приступљено 27. 6. 2019).

[73] Грегори А. Фриман, *500 заборављених: неусјеричана њрича о људима који су све ризиковали у највећој мисији сјасавања у Другом светском рату* (Београд: Evro-Giunti, 2009), 321-322.

настављено је после Титове смрти (1980), али је тај процес успорен после насилног распада Југославије 1991. године услед противљења Хрвата и других етничких група, што је условило одбацавање идеје да се Дражи у Вашингтону подигне споменик. Фелман је све до своје смрти 13. новембра 1999. године био везан за српску заједницу у Америци, укључујући и некадашње четнике (војвода Ђујић) који су га више пута одликовали.⁷⁴

Ричард Фелман, Ник Лалић и Чарл Дејвис поново су посетили Прањане и Равну гору 13. маја 1995, што је била прилика да поштоваоци наслеђа ЈВуО обележе 50 година од победе над фашизмом, а амерички авијатичари да се сусретну са мештанима који су им помогли у евакуацији 1944. године. На тај начин је у Србији први пут јавно обележено сећање („слављење“) на операцију „Халијард“.⁷⁵ Било је то управо у време када су америчка и НАТО авијација у Босни бомбардовала положаје Војске Републике Српске око Сарајева.⁷⁶

Нова традиција добила је државну форму 12. септембра 2004. године, када је постављено прво обележје на Галовића пољани у Прањанима у присуству тадашњег министара одбране државне заједнице Србије и Црне Горе (СЦГ) Првослава Давинића и министра иностраних послова СЦГ Вука Драшковића, представника америчке амбасаде у Београду, авијатичара и чланова ОСС-а који су учествовали у евакуацији 1944. године (Роберт Вилсон, Клер Масгров, Артур Џибилијан и Џорџ Вујиновић).⁷⁷

[74] Aleksandra Rebic, *н. г.* (приступљено 27. 6. 2019).

[75] Ружица Ранитовић-Јовић, „Американци и Срби на Равној гори: морали смо мало плакати“, *Српска реч*, 22. мај 1995, 11-18.

[76] Filip Švarn, „Srbija i NATO (4). Ratno krštenje u Bosni i Hercegovini“, *Vreme*, 15. јул 2010. (<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=940707> - приступљено 3. 2. 2020).

[77] Иван Рајовић, „Шездесет година после највеће операције спасавања pilota током Другог светског рата: падају лажи о Дражи“, *Српска реч*, 15. септембар 2004, 8-12.

Ратно савезништво и култура сећања

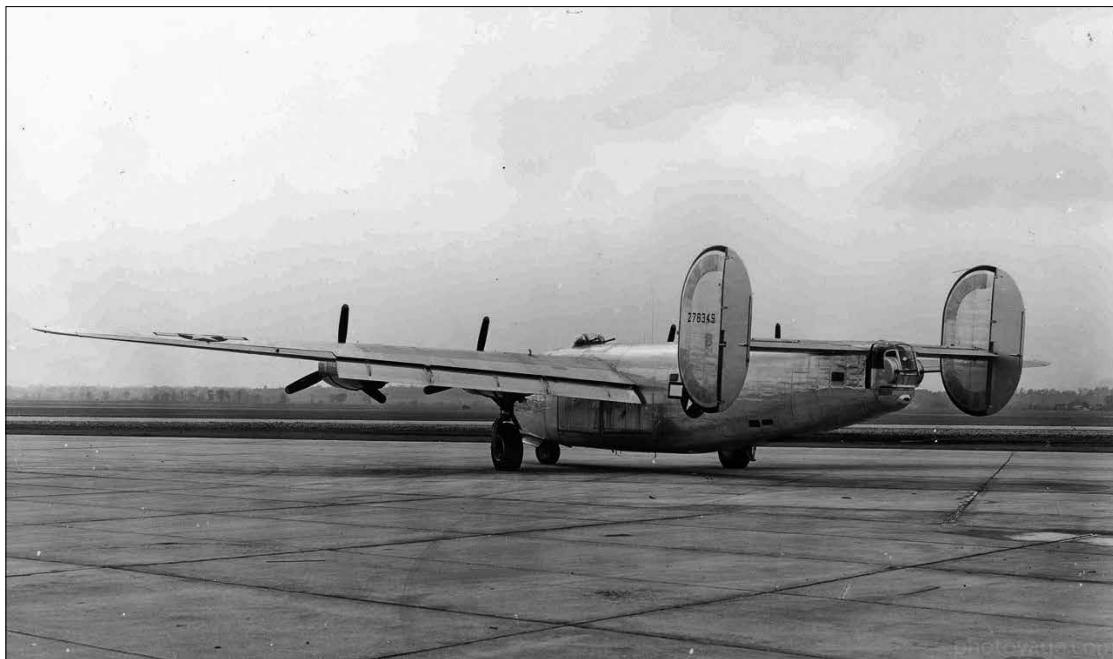
Конструисање сећања и „јавне историје“ једним делом јесте спонтани процес везан за појединце, групе, заједнице и њихову потребу да се сећају прошлости на најразличитије начине. Међутим, у модерним друштвима утицај државе има пресудну улогу на званично памћење. Произвођење сећања или заборављања јесте конститутивни елемент званичне репрезентативне културе, при чему би увек требало имати на уму да без свести о ономе што се заборавља није могуће схватити ни оно што се памти. На тај начин се изабрани догађаји производе у „знамените“, да би се накнадном промишљеном акцијом увели у заједничко сећање.⁷⁸

Када је у питању операција „Халијард“ вишедеценијска истрајна борба српске равнороске емиграције у САД и преживелих авијатичара које је спасила ЈВУО, условила је стварање нове традиције која се у модерно доба проширила и у савременој Србији. Истакнуту улогу у уобличавању те традиције имао је Ричард Фелман, чији се авион срушио у Ракови код Чачка.

Живи сведоци „историје“ понекад су једни начин да се друштво супротстави хегемонској меморијској култури у садашњости, што је било карактеристично за епоху социјализма. Зато је усмена историја била важна за обликовање сећања на блиску прошлост, иако није поуздана, јер памћење увек пролази кроз „филтер“, тако да осим заборава многих детаља сећања често садрже податке из неких других извора. То је и оквир у коме би требало читати сећања Ричарда Фелмана која нису увек сагласна историјској истини.

Стварни историјски догађаји у вези са дејством америчке авијације имали су снажан учинак на све савременике који су, у зависности од својих политичких и идеолошких становиштима, имали селективно памћење. У питању је традиција која се још увек уобличава и која није добила званичну репрезентативну државну форму. Зато је важно да се поуздана историјска знања рационално презентују, посебно у светлу чињенице да је српско друштво у ближој и даљој прошлости имало тешке војно-политичко-идеолошке сукобе и сучељавања, како унутар себе, тако и са другим државама, посебно САД.

[78] Мирослав Тимотијевић, *Таковски усџанак – српске Цвеји: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној полицији званичне репрезентативне културе* (Београд: ИМС: ФФБ, 2012), 86-88.

Тий авиона „Авио В-24Г-15-НТ“ йосле изласка из фабрике

ЈВУО И АМЕРИЧКИ АВИЈАТИЧАРИ : ПРИМЕР СПАСАВАЊА И ЕВАКУАЦИЈА ПОСАДЕ АВИОНА Б-24 ЛИБЕРАТОР
КОЈИ ЈЕ ПАО У СЕЛО РАКОВА ПОРЕД ЧАЧКА

Амерички авиони Б-24 бомбардују Плоешти у Румунији

Амерички авиони Б-24 бомбардују Плоешти у Румунији

Сахрана миџраљесца Томаса Ловеџа

Ојело Томасу Ловеџу

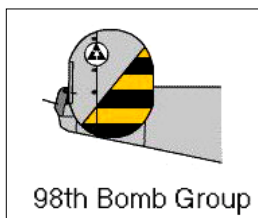
Ричард Фелман

Књига Ричарда Фелмана „Михаиловић и ја”

Амблем 98. бомбардерске групе

Означавање „реја” авиона Б-24 у 98. бомбардерској групи

Амблем 98. бомбардерске групе који ушиван на авијацијарске јакне

Амблем 15. ваздухопловне армије

Извори и литература

Необјављени архивски извори:

Међуопштински историјски архив Чачак

АВИИ-преписи, четничка архива

Градско поглаварство Чачак (1941-1944)

Мемоарска грађа за Срез љубићки (1938-1945)

Фонд ратних дневника из НОБ-а, Ратни дневник Секуле Кујунџића из Пријевора

Фонд рукописа хроника села, Милован и Миленка Јешић, *Хроника Пријевора и Видове*

National Archives and Records Administration

Missing Air Crew Reports (fold3.com)

Објављена архивска грађа:

Родољуб или издајник : случај ђенерала Михаиловића : зајисници и извештај Истисражне комисије Комишета за њраведно суђење Дражи Михаиловићу (Станфорд : Хуверов институт, [1978])

Штампа:

Vreme (2010)

Српска реч (1995, 2004)

Чачански глас (2019)

Литература:

Албум српских чејшника ђенерала Драже Михаиловића у 1.000 слика, пр. Милослав Самарџић (Крагујевац : Погледи, 1998)

Birdsal Steve, *Log of The Liberators : An Illustrated History of the B-24* (Garden City, New York : Doubleday&Company, INC, 1973)

[Војанић Милош], *Halyard Mission : Roster of Evacuated Airmen*, у: <https://www.halyardmission.org/history>

Бојанић Милош, „Број настрадалих цивила у савезничком бомбардовању Србије 1943-44. године: доступни подаци, процене и анализа”, *Јухорски зајис : шемајски зборник* (Крушевац, 2018), 139-150.

Бојанић Милош, „Евакуација савезничких авијатичара од стране ЈВУО. Мисија „Халијард” по америчким и немачким изворима”, *Браничевски гласник 10* (Пожаревац, 2016), 195, 210-212.

Вељановић Зоран, *Бомбардовање Суботице 1944. : љрилој за исђорију бомбардовања и разарања Србије у Друћом свешском рату: архивска грађа и извори* (Нови Сад : Мало историјско друштво; Суботица : Клуб љубитеља лепих уметности Aliass, 2010)

Volzer Majkl, *Pravedni i nepravедni ratovi: moralni argument sa istorijskim primerima* (Beograd : Službeni glasnik, 2010)

Вукчевић Радоје, „Американци на Равној Гори”, *Гласник Српској исђоријско-кулђурној друшћва Њеиош 3*, јуни 1959, 81-93.

Вучковић Звонко, *Сећања из рађа* (Крагујевац : Погледи, 2001)

Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Зађамњена љрошлосћ : исђорија равнојораца чачанској краја. Књ. 3, Аионија и слом : рађине 1944. и 1945. године* (Чачак : Међуопштински историјски архив ; Краљево : Народни музеј, 2004)

Davis Richard G., *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945* (Alabama : Air University Press, 2006)

Динчић Александар, „Англоамериканци у лесковачком и врањском округу и спасавање ваздухопловаца (1941-1944)”, *Лесковачки зборник LVII* (Лесковац, 2017), 238-258.

Kalvokorezi Piter, Vint Gaj, *Totalni rat* (Beograd : Rad, 1987)

Karakaš Obradov Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u drugom svjetskom ratu : saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku : 1943-1945.* (Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2008)

Крејаковић Силвија, Бережнов Александар, „Савезничко бомбардовање 1944 : Краљево, гомила рушевина – масовна гробница”, *Наша љрошлосћ 15* (Краљево, 2014), 137-171.

Kurapovna Marcia Christoff, *Shadows on the Mountain The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia* (Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, 2010)

Markovich Slobodan G., „Dr. Djura Djurović. A lifelong opponent of Yugoslav communist totalitarianism”, *Balkanica 43* (2012) 273-323.

Маслар Славко, *Зајиси из грађанској рађа 1941-1951* (Београд : Српска реч, 2002)

Matteson Thomas T., *An analysis of the circumstances surrounding the rescue and evacuation of allied aircrewmen from Yugoslavia, 1941-1945. resarc report* (Maxwell Air Force Base : Alabama, USA, 1977)

Mahoney Kevin A., *Fifteenth Air Force against the Axis Combat Missions over Europe during World War II* (Lanham; Toronto; Plymouth : The Scarecrow Press, Inc., 2013), 1-7.

Messerschmitt Bf 109 : the Yugoslav Story : operational Record 1939-1953. 1 (Belgrade : Jeroplan Books, 2016)

Миловановић Михаило Кале, Брковић Петар С., *Село Вранићи код Чачка* (Чачак : П. Брковић : М. Миловановић, 2006)

Mihailovich and I : у сјомен ђенерала Драже, by Richard L. Felman (Milwaukee, WI : Neven Publishing, 1964)

Павловић Војислав Г., *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941-1945)*, (Београд : СЛЮ; Бања Лука : Глас српски, 1998)

Пешић Миодраг Д., *Операција Ваздушни мост* (Крагујевац : Погледи, 1997)

Прибићевић Адам, *Мој животи* [Б. м. : б. и., 1981]

Рајна 1943. година : репресалије окупајора и оружани сукоби у ужичком, чачанском и јосуборском крају : зборник саопштења са првој Меморијала Драјушина Кујовића и његових талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013), [ур. Миљивоје Трнавац] (Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2017).

Rebic Aleksandra, „Remembering a Tireless Warrior - Major Richard L. Felman U.S.A.F.”, у: <http://www.generalmihailovich.com/2011/11/remembering-tireless-warrior-major.html>

Ристовић Милан, „Између 'жртве у крви' и најважнијег 'савезничког доприноса' : Трећи рајх и питање југоисточноевропске нафте у Другом светском рату (с посебним освртом на британске и америчке анализе)”, *Токови историје 1* (Београд, 2017), 11-46.

Самарџић Милослав, *Разговори са равнојорцима 1* (Крагујевац : Погледи; Чачак : Легенда, 2011)

Самарџић Милослав, *Сјашавање савезничких ђилоша. Мисија „Халијарг” - највећа акција сјашавања оборених*

ђилоша у Друјом свейском рају (Краљево : Алиса Пресс, 2009)

Stanković Đorđe, „Savezničko bombardovanje Nezavisne Države Hrvatske (1943-1945) : (istoriski stereotip i istvarnost”, *Tokovi istorije 1/4* (2001), 77-86.

Станковић Ђорђе, „Ревизионисти" и савезничко бомбардовање Београда 1944. године”, *Војно-историјски гласник 1/2* (2006), 131-146.

Terzić Milan, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944. godine”, *Tokovi istorije 1/2* (2005), 81-111.

Тимотијевић Милош, *Звонко Вучковић : рајна биографија (1941-1944) : расправа о проблемима прошлости и садашњости* (Београд : Службени гласник, 2015)

Ђировић Слободан, *Гружа у чејиницима : 1944-1952. Књ. 2, На прају злочина* (Крагујевац : Нови Погледи, 2002)

Ford Kirk, *OSS and the Yugoslav Resistance 1943-1945* (College Station : Texas A & M University Press, 1992)

Фриман Грегори А., *500 заборављених : неисторијана прича о ђудима који су све ризиковали у највећој мисији сјашавања у Друјом свейском рају* (Београд : Evro-Giunti, 2009), 321-322.

History of the MAAF1. September 1944 – 1. May 1945 ([S.l.] : Headquarters Mediterranean Allied Air Forces, 1945)

Интернет извори:

<http://15thaf.org/index.htm>; <http://www.2ndbombgroup.org/15thAirForce.htm>

https://www.armyaircorpsmuseum.org/wwii_15th_Air_Force.cfm

<http://www.aviation-history.com/consolidated/b24.html>

http://www.joebaugher.com/usaf_serials/1942_4.html

**THE YUGOSLAV ARMY IN THE HOMELAND AND AMERICAN PILOTS: EXAMPLE OF RESCUE
AND EVACUATION OF THE CREW OF THE AIRCRAFT B-24 LIBERATOR WHICH CRASHED
IN THE VILLAGE OF RAKOVA NEAR ČAČAK**

A great operation of rescue and evacuation of American pilots involved in the Halyard Mission from improvised airports in Pranjani, Koceljeva and Boljanići was realized thanks to the commitment of the Yugoslav Army in the Homeland, general Mihailović and Serbian peasants. The crew of a downed plane parachuted in the vicinity of Čačak. Among the American aviator was Richard Felman (1921-1999), a man who, after the World War II played an important role in safeguarding the memory of the alliance with the Yugoslav Army in the Homeland. His memories have been used many times and they contain a number of information which can be divided into historically true statements and unreliable and inaccurate metaphors intended to depict the courage and sacrifice of the general Mihailović, the general of the Yugoslav Army in the Homeland. It is about the destiny of the crew of the B-24 aircraft No 42-78348 nicknamed "Never a Dull Moment" from the 15th Air Force (15th AF, Group 98 bombardment, Squadron 415 bombardment), which crashed in the village of Rakova on 9 July and was then evacuated from Pranjani on 10 August 1944.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

**L'ARMÉE YOUGOSLAVE EN PATRIE ET LES AVIATEURS AMÉRICAINS: EXEMPLE
DE SAUVETAGE ET D'ÉVACUATION DE L'ÉQUIPAGE DE L'AVION B-24 LIBÉRATEUR
QUI TOMBA DANS LE VILLAGE DE RAKOVA, PRÈS DE CACAK**

La grande action de sauvetage et d'évacuation des aviateurs en mission „Halyard” avec des aéroports improvisés à Pranjani, Koceljevo et Botanici fut effectuée grâce à l'héroïsme de l'Armée yougoslave en Patrie (JVuO), du général Mihailovic et des campagnards serbes. L'équipage d'un des avions anéanti descendit avec des parachutes dans les alentours de Cacak. Parmi les aviateurs américains fut également Richard Felman (1921-1999), un homme qui, après la Deuxième guerre mondiale, posséda dans les États-Unis un rôle exemplaire concernant les Mémoires sur l'alliance avec la JVuO. Ses Mémoires furent plusieurs fois utilisés et contiennent une suite d'informations qui peuvent être partagées dans des énonciations historiques exactes et incertaines et de fausses métaphores qui eurent pour but de dépeindre la force, le courage et l'héroïsme de la JVuO du général Mihailovic. Il est question de la destinée de l'équipage de l'avion B-24 n°42-78348 qui portait le surnom de „Jamais de moment ennuyeux” de la 15ème Armée de l'air (15 ème AF, Groupe de bombardement 98, Escadron de bombardement 415), qui tomba dans le village de Rakova le 9 juillet, puis fut évacué de Pranjani le 10 août de l'année 1944.

Milos TIMOTIJEVIC, Dr

Др Раде РИСТАНОВИЋ
Институт за савремену историју
научни сарадник
raderistanovic@isi.co.rs

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ РАВНОГОРСКОГ КОМАНДАНТА МАЈОРА ПРЕДРАГА РАКОВИЋА: ОФИЦИРСКИ ДОСИЈЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

АПСТРАКТ: Интендантски официр Предраг Раковић био је један од најистакнутијих команданата Југословенске војске у ошацибини. Прикључио се овом покрету ошатора у првим месецима и прешао из ошачке војске у војску Краљевине Југославије (коме је у почетном периоду било поверено да брине о снабдевању) до команданата 1. Јуришног корпуса и официра коме су поверавани најделикатнији задаци. Официрски досије који овом приликом приређујемо сведочи о Раковићевој међуратној војној каријери у Краљевини Југославији, периоду коме истраживачи нису посвећивали посебну пажњу, а који је несумњиво важан за свеобухватно сагледавање његовог лика и дела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Предраг Раковић, равногорски командант, ЈВУО, Чачак, војска краљевине Југославије, официрски кор, интендантска служба

Портрет за биографију мајора Предрага Раковића

Предраг Раковић рођен је 10. јуна 1912. у Пријевору у околини Чачка. Био је један од петорице синова (Богих, Радивоје, Радолуб и Живорад) Милосаве и угледног домаћина Милорада. Након окончања основне школе уписује Гимназију у Чачку. Током гимназијских дана често се, мада није био једини, сукобљавао са својим школским друговима комунистичке идеолошке оријентације.¹

По дипломирању пријавио се у пролеће 1933. на Конкурс за пријем питомца за нижу школу интендантске академије.² Испунивши

све предвиђене услове нашао се међу 50 кандидата који су примљени 1. октобра 1933. у ову војну школу. Чин каплара добио је 1. априла 1934, у поднаредника је унапређен октобра исте, а у наредника 1. октобра 1935. године. По окончању ниже интендантске академије произведен је у чин интендантског потпоручника 1. октобра 1936, а у међуратном периоду последњи чин интендантског поручника добио је 1. октобра 1940. године.

Након окончања школовања распоређен је 20. октобра 1936. у Осјечко интендантско слагалиште. У почетном периоду био је

[1] Војни архив (даље: ВА), фонд Досијеа персоналних података (даље: ДПП), К-1504/888.

[2] Интендантска нижа школа почела је са радом 1. фебруара 1925, а Законом о устројству војске и морнарице из 1929. године подигнута је на ниво академије. Интендантска академија је једном годишње објављивала конкурс на који су могли да се пријаве сви грађани који су испуњавали следеће

услове: држављанство Краљевине Југославије, добро владање, да нису били млађи од 18 и старији од 22 године, да су завршили гимназију, трговачку или трговачко-поморску академију. По пријему су имали обезбеђену храну и спавање, бесплатан превоз, што је уз сигурну плату и посао након завршавања био један од највећих мотива родитеља да своју децу упусују у војне школе (*Време*, 4. април 1930, 3; *Службени војни лист*, 3. јун 1936, 1274-1280; Mile Bjelajac, *Vojska kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994, 91-92).

руководилац огрева, осветљења, гарнизонских потреба и џакова, а од 17. априла обављао је дужност књиговође. Прекомандован је у Штаб за утврђивање Одсек бр. 3 који је био смештен у градићу Шкофија Лока (Словенија).³ Као интендант службовао је и од 29. новембра 1939. у 42. пешадијском пуку у Бјеловару. Према свему судећи у овој јединици провео је и Априлски рат 1941. године. Био очевидац брзог војног слома, појаве дефетизма и издаје појединих група становништва и војника хрватске националности, с обзиром да су се делови овог пука побунили.⁴

Можемо само да претпоставимо да је овакво искуство додатно мотивисало потпорника Раковића да се не предаје Немцима и да се у првим месецима окупације прикључи покрету отпора који је на Равној Гори организовао пуковник Драгољуб Михаиловић. У складу са родом војске којем је припада додељена му је дужност да набавља најразличитији материјал за потребе организације. Један од првих задатака који је спровео у дело била је набавка 800 метара материјала за одела из фабрике Теокаровић у Београду. У почетном периоду главни правац деловања овог покрета отпора огледало се у омасовљавању и изградњи организационе структуре на окупираној територији. У другој половини

јуна 1941. године окупирана Срибја је била подељена по територијалној основи. Територију Чачка и Љубића добили су Радиша Чековић и Предраг Раковић.⁵ Оваква одлука била је плод уверења пуковника Михаиловића да ће његови официри имати предност у раду уколико делију на „домаћем“ терену, где уживају углед локалног становништва.

Да овај официр није дуго чекао да крене са извршењем наредбе сведочи и чињеница да је заједно са другим угледним људима почетком јула основао четнички одред у свом родном Пријевору.⁶

У овом периоду Раковић се нашао у средишту једног догађаја чије су му последице угрозиле каријеру и довеле га у животну опасност. Средином августа, на наговор политичара Војка Чвркића, наредник Миленко Поповић покушао је да ликвидира пуковника Михаиловића. Након хватања атентатора спроведена је истрага на чијем челу је био Драгиша Васић. Један од осумњичених био је и Раковић који је, свестан ситуације, донео одлуку да уместо бекства дође на Равну Гору и покуша да увери надлежне да није био умешан. Након окончања истраге ослобођен је оптужби и пуштен на слободу, али више није имао дужност да врши снабдевање, па је од овог периода његов једини задатак био да развија делатност на повереној му територији.⁷

Именовање Раковића за команданта Љубићког среза у септембру 1941. главни је показатељ да овај официр није изгубио поверење својих претпостављених. Као и друге делове окупиране Србије и љубићки и чачански крај захватио је пожар устанка. Несумњиво најважнија оружана акција устаника била је ослобађање Чачка 1. октобра 1941. године. Напад са северозападне стране

[3] У циљу систематичнијег и интензивнијег утврђивања земље током 1937. основана је Команда утврђивања (при Сталној комисији за утврђивање) са задатком да руководи радовима на утврђивању на западном и северном граничном фронту. Како истиче историчар Марко Милетић за детаљно тактичко и техничко пројектовање на терену формиран су одсеци за утврђивање. У периоду од 1935. до 1941. године оформљено је њих 16, од чега је један био у градићу Шкофија Лока у Словенији. Више о овој теми у: Марко Милетић, „Утврђивање границе Краљевине Југославије“, у: *Војноисторијски гласник*, 2017/1, 71-91.

[4] Пук је био део снага 4. групе армија која је имала задатак да брани гранични фронт према Мађарској, Аустрији и Италији од Чађавице до Карлобага на мору. Услед побуне 108. пешадијског пука ова јединица је морала да до 9. априла поседне цео дивизијски положај у веома развученом распореду. У деловима пука избила је и побуна што је довело до дезертерства и осипања јединица. Према истраживању Велимира Терзића 42. пук је, упркос свим проблемима, успео да 10. априла пружи снажан отпор немачком нападу код Пчелића (Velimir Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941. : Uzroci i posledice*, knj. 2, Beograd, 1984, 262, 263, 333, 349-350, 370-371, 534).

[5] Павле Мешковић, „На Равној Гори : Ширење крила“, у: *Равнојорска историја*, пр: Радован Калабић, Београд, 1992, 53.

[6] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Заштањена прошлост: историја равнојорца чачанског краја: У иламену устанка*, књ. 1, Чачак, 2002, 110.

[7] Више о овом догађају у: Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, Крагујевац, 2001, 93-95; Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *н. г.*, књ. 1, 121-122.

предводио је Раковић са својим Пријеворским четничким одредом.⁸

Након слома устанка, а у склопу страгеије пуковника Михаиловића да спасе део снага, наредио је легализацију и прикључивање оружаним формацијама домаће управе. Љубићки четнички одред, заједно са својим командантом, пријавио се Немцима око 1. и 2. децембра 1941. године.⁹ У овом периоду активности јединица под његовом командом биле су хватање преосталих партизанских бораца, борба за превласт са одредима Српске добровољачке команде на овом терену, опструкција окупаторове политике реквизиција привредних производа и пружање помоћи јединицама ЈВуО које нису биле легализоване.¹⁰

Доласком СС генерала Аугуста Мајснера ситуација за легализоване одреде се изменила из корена. Почетком септембра Мајснер је донео наредбу о разоружавању свих војних формација које су имале префикс *чејничке*, а октобра 1942. године отпочеле су масовне акције разоружавања легалних четника на територији Чачка. Окупатор се служио лукавством и позивао одреде на наводну заједничку акцију против партизана, а затим их разоружавао и официре и војнике слао на принудни рад у Немачку. Овакве намере прозreo је капетан Раковић који је на позив окупатора само упутио део људства Љубићког одреда, а са већим делом снага се вратио на илегалан рад.¹¹

Крајем 1942. долази до реорганизације војне структуре Равногорског покрета. По територијалном принципу наређено је да се формирају корпуси као највеће војне јединице. Од јединица које су деловале на територији Љубићког, Трнавског и Жичког

среза образован је Други равногорски корпус за чијег је команданта постављен Раковић. У почетном периоду корпус је имао пет бригада.¹²

Овај официр био је један од команданта ЈВуО који су и без одобрења виших инстанци одржавали контакте са окупатором. Од зиме и пролећа 1943. водио је више преговора, који су резултирала пуштањем одређеног броја заробљених равногораца и снабдевањем муниције његових јединица. Обавеза равногораца била је да учествују у борби против партизанског покрета отпора и да не врше опструкцију реквизиције животних намирница. Према свему судећи, до краја окупације одржавао је одређене контакте са Немцима.¹³ Како закључују Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, најкомпетентнији познаваоци лика и дела Предрага Раковића, оваквим потезима успео је да „елиминише супарничку герилску формацију“.¹⁴

Као командант Другог равногорског корпуса један је од најодговорнијих за прогон и злочине над партизанским борцима и њиховим симпатизерима у овом делу окупирани Србије. Највећи обрачуни били су у Љубићком и Трнавском срезу где су формирано спискови на основу којих су хапшени и ликвидирани људи. Убиства су већином вршена под окриљем ноћи и употребом хладног оружја.¹⁵

Жестоки напади Друге пролетерске дивизије на Дрини у априлу 1943. приморали су Врховну команду ЈВуО да на овај терен упути јединице из других делова окупирани Србије. Половином априла наређено је Другом равногорском корпусу да изврши делимичну мобилизацију и упути снаге у правцу Нове

[8] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *н. г.*, књ. 1, 159.

[9] Исто, 343.

[10] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (даље: *Zbornik NOR-a*), XIV-1, Beograd, 1981, 765-775.

[11] Више о операцији разоружавања ових војних формација у: Бојан Димитријевић, *Војска недићеве Србије: Оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, 2011, 203-207.

[12] Павле Милошевић, *Југословенска војска у ојтаџбини 1941-1945*, Београд, 2005, 33-40.

[13] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлост: историја равнотораца чачанског краја: Следи мржња и крвава освета: окупација и грађански рат, 1924-1943. година*, Чачак, 2003, 77, 120; *Zbornik NOR-a*, XIV-2, Beograd, 1983, 312-315.

[14] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *н. г.*, књ. 2, 133.

[15] *Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија догађаја*, ур: Вук Петронијевић, Чачак, 1977, 255-288.

Вароши и Лима.¹⁶ На овом простору корпус је остао до средине маја 1944. и заједно са другим јединицама ЈВУО из Србије успео да спрече продор. Упркос војној победи исказале су се све слабости (долазило је до одупирања мобилизацији, дефетизма и масовног дезертирања у овој јединици).¹⁷

Како указују историчари Давидовић и Тимотијевић, Раковић је временом „стекао искуство доброг преговарача“, што је опредељивало генерала Михаиловића да му поверава деликатне задатке. Био је један од људи који су посредовали разговорима у мају 1943. између повереника Милана Недића и Димитрија Љотића с једне и генерала Михаиловића са друге стране. Његове преговарачке способности упуслене су и током пролећа и лета 1944. када је обављена серија састанака у троуглу равнгорци-колаборационисти-окупатор. Према сведочењу генерала Милана Недића и управника града Београда Драгог Јовановића, Раковић је по налогу генерала Михаиловића постављен за делегата код домаће управе и задужени за преузимање извесне количине наоружања коју је ЈВУО на основу ових преговора добила.¹⁸

Почетком 1944. снаге НОВЈ покушале су поново да изврше продор у Србију. Задатак да штити Јавор, Драгачевски срез и простор од Вишеграда до Ужица, добио је Други равнгорски корпус. Капетан Раковић стигао је на овај простор 12. јануара и одлучним наступањем успео да натера на повлачење 2. пролетерску и 2. далматинску бриграду.¹⁹ Нови удар НОВЈ започела је током марта исте године са два правца надирања

према Шумадији и југу Србије (Топлици и Јабланици). На простору између Златибора и Рудника образован је фронт који су запосели, између осталих јединица, и делови Другог равнгорског корпуса. Боље наоружање, мотивисаност и ратно искуство били су на страни НОВЈ и резултирали су тиме да Раковићеве јединице не пруже снажнији отпор на овом сектору. Партизана су продрли све до Драгачева, одакле је ЈВУО успела да их у мају у садејству са окупатором натера на повлачење.²⁰ Током операција Раковић је на своју руку вршио преговоре са Немцима, чиме је још једном показао да је био један од официра који су грубо кршили војну дисциплину и нису поштовали ланац команде.

Продори НОВЈ донели су нову реалност и потребу за груписањем и стварањем већих оперативних јединица. На основу наређења генерала Михаиловића од 27. маја 1944. формирана је као најелитнија IV група јуришних корпуса. Од две бригаде из Другог равнгорског корпуса и једне бригаде из Првог равнгорског корпуса формиран је Први јуришни корпус и стављен под Раковићеву команду.²¹ Именовање за команданта једне овакве оперативне јединице свакако је било признање за њега и показатељ да ужива поверење код виших инстанци, али чињеница да, попут мајора Драгослава Рачића који је руководио IV групом јуришних корпуса, није добио већу јединицу сведочи да у плановима генерала Михаиловића није био у првој „петорци“.

Реорганизована ЈВУО се у лето 1944. нашла на новом искушењу. Нови продор ишао је преко Лима уз садејство са партизанским снагама са југа Србије. Јединице под Раковићевом командом добиле су задатак да се упуте према Ибру и одбију партизана који су надирали из правца Копаоника. Почетком јула Први јуришни корпус био је део снага

[16] *Zbornik NOR-a*, XIV-2, 617-618.

[17] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *н.г.*, књ. 2, 176; Милутин Живковић, *Санџак 1941-1943*, докторска дисертација : Филозофски факултет Београд, 2017, 986, 988.

[18] Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji : Kvislinška uprava 1941-1944*, кпј. 2, Beograd, 1979, 327; Срђан Цветковић, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, *Колаборационистић и преод судом Озне : саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косиће Мушицкој и преод орјанима Озне*, Београд, 2018, 134, 136, 222.

[19] Коста Николић, *Историја Равногорској иокрећа 1941-1945 : Проићев нацизма, фашизма и комунизма*, Београд, 2014, књ. 2, 312.

[20] Petar Višnjić, *Prodor II i V divizije u Srbiju 1944*, Beograd, 1968, 138-156.

[21] Коста Николић, *н.г.*, 347.

упућен на Копаоник како би помогао снагама потпуковника Драгутина Кесеровића, а водио је борбе и према планини Кукавици. Раковићеве снаге су водиле жестоке борбе на Копаонику и са јединицама које су се пребациле преко Лима. Посебно тежак пораз претрпели у ноћи између 7. и 8. августа када је јединица разбијена.²² У циљу даљег спречавања продора IV група јуришних корпуса премештена је на запад према Чачку и Пожеги. Након почетних успеха и протеривања јединица НОВЈ из Пожеге, равноргорске снаге потпуно су потучене на Јеловој Гори.

Последње наде равноргораца биле су уперене према Црвеној армији која се појавила на хоризонту југословенског ратишта. Капетан Раковић је 18. октобра постигао споразум са начелником штаба 93. стрељачке дивизије и командантом 129. пука исте дивизије. Суштина договора био је заједнички напад на Чачак.²³ За Црвену армију ово је био само краткорочни договор који је дошао као плод дневно оперативних потреба. Доласком 1. југословенске бригаде на овај терен равноргорцима је разбијена и последња илузија о остваривању сарадње са Црвеном армијом.

Почетком децембра капетан Раковић био је принуђен да напусти територију Чачка. У овом периоду је унапређен у чин мајора. Притиснут константним потерама, оштром зимом и недостатком основних животних намирница, донео је одлуку да официри задрже малобројне пратње, а да се остали војници пусте кућама. Опкољен је у селу Миоковци са малобројном пратњом 25. децембра 1944. године. Нашавши се у безизлазној ситуацији извршио је самоубиство. Његово тело било је изложено неколико дана на главном тргу у Чачку.²⁴

[22] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлост: историја равнорораца чачанској краја: Ајонија и слом: рајне 1944. и 1945. година*, Чачак, 2004, 90-103.

[23] Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Друји свейски рај: ушницја СССР и руских емигранта на дојајаје у Југославији 1941-1945*, Београд, 2011, 357.

[24] Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *н. г.*, 152.

Основни подаци о досијеу

Током службовања у војсци краљевине СХС/Југославије сваки официр имао је персонални досије у којем су уписивани најразличитији подаци. Првој групи припадају персонални и односе се на место и датум рођења, имена родитеља, супруге и деце, основног физичког описа, итд. У другу групу можемо сврстати податке о образовању и стручном усавршавању официра. Када и где је службовао, да ли је кажњаван и како је оцењиван од стране надређених представља трећу групу података.

Чињеница да је Раковић током међуратног периода био официр са нижим чином отежава реконструкцију овог дела његовог деловања. У овом контексту досије који је похрањен у Војном архиву у Београду у фонду *Досијеа персоналних догађаја* представља драгоцен извор који нам пружа основне податке о његовој каријери и добар темељ за даља истраживања. Досије има укупно седам страна, а поред текста у њему је и фотографија Раковића у униформи потпоручника официра интендантске струке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа:

Војни архив, Досијеа персоналних података

Објављена архивска грађа:

Службени војни листи

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, XIV-1, Beograd, 1981; XIV-2, Beograd, 1983.

Литература:

Bjelajac Mile, *Vojska kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994.

Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944*, knj. 2, Beograd, 1979.

Terzić Velimir, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941. : Uzroci i posledice*, knj. 2, Beograd, 1984.

Višnjić Petar, *Prodor II i V divizije u Srbiju 1944*, Београд, 1968.

Вучковић Звонимир, *Сећања из рата*, Крагујевац, 2001.

Давидовић Горан и Милош Тимотијевић, *Зашамњена прошлост: историја равнојораца чачанској краја: У њламену усјанка*, књ. 1 Чачак, 2002.

Давидовић Горан и Милош Тимотијевић, *Зашамњена прошлост: историја равнојораца чачанској краја: Слей мржња и крвава освета : окупација и грађански рат, 1924-1943 година*, Чачак, 2003.

Давидовић Горан и Милош Тимотијевић, *Зашамњена прошлост: историја равнојораца чачанској краја: Аџонија и слом: ратне 1944. и 1945. година*, Чачак, 2004.

Димитријевић Бојан, *Војска недићеве Србије: Оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, 2011.

Живковић Милутин, *Санџак 1941-1943*, докторска дисертација: Филозофски факултет Београд, 2017.

Милетић Марко, „Утврђивање границе Краљевине Југославије“, у: *Војноисторијски гласник*, 2017/1, 71-91.

Милошевић Павле, *Југословенска војска у окупацији 1941-1945*, Београд, 2005.

Николић Коста, *Историја Равнојорској војске 1941-1945 : Против нацизма, фашизма и комунизма*, Београд, 2014, књ. 2.

Равнојорска историја, пр: Радован Калабић, Београд, 1992.

Тимофејев Алексеј Ј., *Руси и Други свештеници : ушлицај СССР и руских емиграната на дојашаје у Југославији 1941-1945*, Београд, 2011.

Цветковић Срђан, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, *Колаборационисти пред судом Озне : саслушања Милана Недића, Драјомира Јовановића, Танасија Динића и Косје Мушицкој пред орјанима Озне*, Београд, 2018.

Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија дојашаја, ур: Вук Петронијевић Чачак, 1977.

МИНИСТАРСТВО ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

1) Број регистра	
а) инстанције	б) војног округа
3157	3644

2806

КАРТОН

ЛИЧНИХ И СЛУЖБЕНИХ ПОДАТАКА ОФИЦИРА (ВОЈНИХ ЧИНОВНИКА)

3)	Род или струка	Интендантски			
4)	Чин	<i>архивски стручник</i>			
5)	Презиме	РАКОВИЋ			
	Очево име	Милогала			
	Име	ПРЕДРАГ			
6)	Лични подаци:	Свој:	средњи	Врхове:	брије
		Лице:	округло	Уста:	правилна
		Коса:	кестељаста	Брада:	брије
		Очи:	црне	Особени знаци:	нема
		Нос:	правилан		

7)	Стручна ранг-листа	официра:
	Година	
	Страна	
	Број	

1 ЛИЧНИ ПОДАТЦИ:

8)	Свој:	Пгријевог	9)	Датум рођења: (по новом календару)	10 јуна 1912
	Општина:	Пгријевогска			
	Надлежно место:	Срем Дубињски			
	Патроним:	Динска			
	Војни округ:	Ужички			

Служба III

10) Веро: Источно-православна		11) Народност: Југословен.						
12) Поддржавно: Југословен		14) Знање државног језика: (државног и државног) потпуно						
13) Које је школе савршио у грађанству? Велику матуру у Чачку		15) Које језике зна сам државног:						
16) Породично стање	а) Децојаци или законите супруге, или и остало - станишних места родитеља:	1. пут:						
		2. пут:						
	б) Од када је удоман:	1. пут:						
		2. пут:						
	в) Од када је разведен:	1. пут:						
		2. пут:						
г) Д е т а:								
16) Породично стање	Реп. бр.	Мушка — име:	Д а т у м: рођења смрти	Примедба	Реп. бр.	Женска — име:	Д а т у м: рођења смрти	Примедба
	1				7			
	2					8		
	3					9		
	4					10		
	5					11		
	6					12		
17) Да ли је до сада осуђиван, од кога суда, којом извршном пресудом, колико и за каква дела?								
18) Пре ступања у војну службу са коме је се бавио у грађанству; ако је био у државној служби издати му је извесно, од када и документ (указ — рел. в. лист); када је излазило из те службе и има ли документа?		Био је ђак гимназије; документа има.						
19) ПРОМЕНЕ ПОДАТАКА О ЗАНИМАЊУ И БОРАВИШТУ:								
а) Реп. бр.	б) Занимање или положај у грађанству:	в) Место сталне станишња (село, општина, срет и банишња — у грађанства улога и број куће):	г) Војна служба					
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								

<p>20) Које је војне школе, кад и у којој војсци савиши (од-до) и има ли документа?</p>	<p>1933-1936 године Нижу школу Интендантске академије у Југословенској војсци; документа има.</p>
<p>21) Кад, где и каква је специјални курс савиши у војсци — морнарици?</p>	
<p>22) Је ли служио и у којој војној школи или трупи (установа) стране државе (од-до) и има ли документа?</p>	
<p>23) У којем је ратовима учествовао и у којој војсци-морнарици?</p>	
<p>24) У коме је роду или струци (градњи), у каквој команди (установи), у коме чину и на каквој дужности учествовао у ратовима (од — до)?</p>	
<p>25) Кад, на коме подвезу је рањен, у који део тела и последње тога?</p>	
<p>26) Кад, од које непријатељске војске и на коме подвезу је заробљен, да ли сам или са својом командом?</p>	
<p>27) Је ли био добровољац, када, у којој војсци-морнарици, у коме роду или струци (градњи) и на којем дужности? (Не помињати официре бивше Краљевине Србије и Црне Горе).</p>	

- 4 -

28)	За коју службу у војсци-морнарици, осећа ли има највише способности?		
29)	Напомене које се односе на личне податке:		
30)	<p>21 октобра 1936. године. у Осијеку.....</p>	<p>Оверена тачност података: У дубрицама : 8-13,18,20 и 306 Активни интендантски потпојучник <i>Предраг М. Рановић</i></p>	
II СЛУЖБЕНИ ПОДАТЦИ:			
31)	Када је, у коју војску-морнарицу, школу и у коме својству ступио (на отслужења рата, у војну академију, подофицерску школу итд.) и на који рок?	1 октобра 1933 године у Интендантску академију Краљевине Југославије, као питомац.	
32)	Када и где је положио, односно којим му је ренг ушао Мин. вој. и морнарице проклат испит за официра (војног чиновника), за која род или струку, асистент или резервни?	1 октобра 1936 године у Интендантској академији у Београду за активног интендантског потпојучника.	
33)	Када и у којој јединици је издржао димитскоу службу пре произвођства за резервног официра?		
ПРОИЗВОДСТВО ЗА ОФИЦЕРА (ВОЈНОГ ЧИНОВНИКА):			
	Број и датум указа којим је произведен за официра, односно прикљан, из које војске-морнарице, у коме чину и роду (струка)?	Ап. Бр. 22805 од 1 октобра 1936 године (Службени војни лист страна 1998/36) произведен за активног интендантског потпојучника	
34) Заклетва	а)	Када и у којој амбаси (инкасарету) је положио заклетву?	14 октобра 1933 године у Интендантској академији у Београду. 10 октобра 1934 г. у Интенд. Академији
	б)	Када и коме је издржао шесту заклетву (број заклетве)?	22 октобра 1936 године Управнику Осијечког Интендантског слагалишта под Пов. Бр. 657/36
36)	Који војни округ, тим којим бројем и датумом му је издан легитимацију, односно ка ју је испукао и којим бројем?		

— 5 —

37) УНАПРЕЂЕЊА:						
а) У ч и н	б) У к л а з			в) С в р а н о м о д:		
	Број	Датум	Страна Службеног војног листа	Дана	Месеца	Година
1	каплара — морнара I класе	Наред. Управ. Сл. 1 Дат. издавања Број 53 1934 год.		1	октобра	1933
2	подпаредника	Наред. Управ. Сл. 1 Дат. издавања Број 143 1934 год.		1	октобра	1934
3	паредника	Наред. Управ. Сл. 1 Дат. издавања Број 129 1935 год.		1	октобра	1935
4	паредника — водника	вођу III кл.				
		вођу II кл.				
		вођу I кл.				
5	заставника					
6	потпоручника — поручника мористе — вишег војног чиновника IV класе	Ан. Број 22805	1 октобра 1936 год.	1989/36	1	октобра 1936
7	поручника — поручника фрегате — вишег војног чиновника III класе	226/12	1. X 1940	2077/100	1. X 1940	
8	капетана II класе — поручника бојног брода II класе — вишег војног чиновника II кл.					
9	капетана I класе — поручника бојног брода I класе — вишег војног чиновника I кл.					
10	мајора — капетана мористе — вишег војног чиновника IV класе					
11	потпуковника — капетана фрегате — вишег војног чиновника III класе					
12	пуковника — капетана бојног брода — вишег војног чиновника II класе					
13	бригадног генерала — контраадмирала — вишег војног чиновника I класе					
14	дивизијског генерала (структ) — вице-адмирала					
15	армијског генерала — адмирала					
16	војвода					

38)

СЛУЖБА У ВОЈСЦИ — МОРНАРИЦИ:

а) У времену						б) ГДЕ СЕ НАЛАЗИ	в) На каквој дужности	г) Број акта
од:			до:					
Дана	Месеца	Годишње	Дана	Месеца	Годишње			
20	окт.	1936	7	нов.	1938	У Осијечком интендантском слагалишту	Руководиоц одсева, одсева, гарнизоних потреба и цакова	Лб. Број 22810 од 1 октобра 1936 г.
7	нов.	1938	19	септ.	1939	У Великом манастиру <u>окоп Блатовице</u>	В. Д. <u>Кривошеја</u>	Лб. Д. 22041 од 29. 9. 1938 (Датум: 27/38)
20	ауг.	1939	27	новем.	1939	У школи ватика за уштрбување ф. д.	Врх. дужности <u>Кривошеја</u>	Л. Д. 22449 од 21. 11. 1939. Годишње р. нов. 39
29	април	1939				У 42. шведском другу	Врх. дужности <u>Кривошеја</u>	Л. Д. 22023 од 20. 4. 1939. (Датум: нов. 39)

CONTRIBUTIONS TO THE BIOGRAFY OF THE RAVNA GORA COMMANDER, MAJOR PREDRAG RAKOVIĆ: OFFICERS' FILES OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Intendant officer Predrag Raković was one of the foremost commanders of the Yugoslav Army in the Fatherland. He joined this resistance movement in the early months and was promoted from a lieutenant, who was initially entrusted with supplying, to the commander of the 1st Assault Corps and officer entrusted with the most delicate tasks. The officer's file we are preparing on this occasion testifies to the interwar military carrier of Raković in the Kingdom of Yugoslavia, a period that has not been given a particular attention by researchers, but which is certainly important for a comprehensive examination of his personality and work.

Rade RISTANOVIĆ, PhD

LES COMPLÉMENTS À LA BIOGRAPHIE DU COMMANDANT DE LA RAVNA GORA, LE MAJOR PREDRAG RAKOVIC : LE DOSSIER D'OFFICIER DU ROYAUME DE L'ARMÉE DE LA YOUGOSLAVIE

L'officier intendant, Predrag Rakovic, fut un des commandants les plus éminents de l'Armée yougoslave en patrie. Il se joignit à cette Résistance et, dès les premiers mois, passa de lieutenant, auquel il fut confié de s'occuper du ravitaillement, jusqu'au poste de commandant du 1er corps d'assault et d'officier, auquel furent confiés les devoirs les plus délicats. Le dossier d'officier que nous préparons en cette occasion témoigne de la carrière militaire d'entre-deux-guerres de Rakovic dans le Royaume de la Yougoslavie, de la période concernant laquelle les chercheurs ne consacrèrent pas d'attention particulière et qui est sans aucun doute important pour l'observation générale de son image et de son action.

Rade RISTANOVIC, DR

930.85(497.11 Чачак)"1835/1941"(093.2)
69:929(497.11)"1835/1941"(093.2)
72:929(497.11)"1835/1941"(093.2)

**Др Милош
РАДОВАНОВИЋ**

дипл. инж. арх.

Факултет техничких наука
Чачак

arh.milos.radovanovic@gmail.com

ГРАДИТЕЉИ ЧАЧКА. МАЈСТОРИ, ПРЕДУЗИМАЧИ И ПРОЈЕКТАНТИ ДО ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА

АПСТРАКТ: У изградњи објеката у Чачку важну улогу имали су мајстори, предузимачи и пројектанти. У првом периоду по ослобођењу од Турака мајстори су у Чачак претежно долазили са југа (из данашње Македоније), а од половине XIX века јављају се и мајстори из Аустроугарске и данашње Војводине, али и домаћи. Почетком XX века и између два светска рата преовлађују домаћи мајстори, а за неке радове, као што су браварски и молерски, и даље се ангажују мајстори са стране и домаћи често школовани и у иностранству. Предузимаштво су се обично бавили најспособнији мајстори и представници имућнијих породица као што су Фердинанд и Стеван Крен, Петар Николић, Веселин Миликић, Никола Аћимовић и други. Пројекти за значајније јавне објекте израђивани су у државним институцијама у Београду, посебно у Министарству грађевина, а неке су израђивали и окружни инжењери у Чачку. За приватне објекте обично су ангажовани домаћи инжењери, а за оне важније они из Београда, па и из иностранства.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: грађевинари, мајстори, предузимачи, пројектанти, инжењери, зидари, столари, лимари, бравари, молери

Улога градитеља у изградњи Чачка

Поред грађевинских материјала и конструкција на изградњу објеката, њихову организацију и изглед утицали су и градитељи, односно мајстори, предузимачи и пројектанти. Они су својим знањем и градитељским умећем утицали не само на квалитет и организацију објеката, него и на њихов изглед и стил. Тако су, по ослобођењу Србије, мајстори са југа не само градили објекте и куће по оријенталном утицају, већ су и ширили такво схватање и укус. Касније, од четрдесетих година и половином XIX века, када су почели да се осећају и утицаји из Европе, поред домаћих мајстора и оних са југа, у Чачку се појављују и мајстори из Аустрије и Угарске, а посебно из данашње Војводине.

У другој половини XIX века у Чачку се, поред домаћих мајстора и предузимача, све више јављају и они који су занат учили у Аустроугарској или у нашим већим варошима. Они су у Чачак доносили не само нове начине градње, него и ново схватање и естетске принципе. Важан утицај на начин изградње у овом периоду имали су и инжењери и архитекте (најчешће школовани у Европи) који су пројекте радили по европској моди, али и окружни инжењери својим утицајем и активностима.

Почетком XX века и између два светска рата у Чачку је радио приличан број мајстора и предузимача који су у градњи објеката примењивали европску технологију и обликовне принципе.

Поред мајстора и пројектанти су у значајној мери допринели изгледу и организацији многих објеката у Чачку. Овим послом бавили су се архитекте, грађевински инжењери, па чак и неки предузимачи и технички цртачи.

Мајстори и предузимачи

Одмах по ослобођењу од Турака и у Чачку су, као и у другим варошима Србије, за све значајније градње ангажовани мајстори са југа, а највише из Македоније, односно Дебра, Охрида и Прилепа.

Први озбиљнији грађевински радови били су преправка џамије и њено враћање у статус цркву. За овај значајан посао, како сазнајемо из писма епископа Никифора Максимовића митрополиту Петру Јовановићу 1834. године, били су ангажовани мајстори из Македоније - Дебрани. Епископ у свом писму наводи: *Добависмо мајсторе Дебрane и на њој одби заишћу нам надницу њо 5 гроша на друја на дан да оно шћо има цркве окрече сћоља и изнуџра и њојашсе.*¹

И на градњи Господар Јовановог конака следеће 1835. године учествовали су мајстори са југа. Из једног документа сазнајемо да је 20. марта 1835. године послато десет Гога из Карановца за постављање темеља и да је већ у септембру Конак био готов. Надзорник радова био је Јосиф Добровић, а молерске радове, односно штукатуру и сликану декорацију у шиљастим луковима изнад прозора, урадио је Јанко Михаиловић Молер.²

Мајстори из Македоније били су ангажовани и на изградњи епископског конака 1837. године. То сазнајемо из писма епископа Никифора упућеног Кнезу Милошу у марту 1837. године у коме стоји: *Оћемо ли у име Боја мајсторе њојаћаици, и у јайцију уводишћи; Неке сам врло вешће мајсторе од Охрида и Дебра есе-нас кајарисао, и сваки дан љедам каг ће доћи.*

[1] Радивоје Бојовић, „Чачак на цртежу Феликса Каница”, *Зборник радова научној скупи Бојородица Градачка у историји српској народа*, Чачак, 1993, 254.

[2] Исто, 256.

Кнез је дао сагласност за градњу, а мајстори су стигли већ почетком априла и за посао тражили 20.000 гроша.³ Вероватно је ова сума прихваћена, јер су радови отпочели одмах и били готови још исте године.

Поред мајстора са југа у Чачку почињу полако да се јављају и домаћи мајстори који су на почетку радили углавном споредне послове. Тако из једног акта из 1838. године сазнајемо да је мајстор Милован Јовановић кречио Магистарски дом и градио ар, и за то му је плаћено 16 надница.⁴

Четрдесетих година XX века јављају се и квалитетни домаћи мајстори који су занат научили од мајстора са југа, а било је и мајстора са стране. Из једног документа сазнајемо да су 1844. године зидарски мајстори Јован Вељковић из Охрида и Радисав Ивановић из Чачка склопили уговор за зидање цркве у селу Врдила код Краљева.⁵

После одласка Обреновића и доласка уставобранитеља и Александра Карађорђевића на власт, интензивна градитељска делатност је смањена зато што је варош изгубила ранији статус, а многа надлештва су пресељена у Карановац и Крагујевац. Ипак је, упркос овоме, 1848. године изграђена нова мезулана, а радови су били поверени предузимачу Матији Хофману.

У овом периоду извршена је још једна преправка чачанске цркве која је почела да прокишњава. Посао је прво 1854. године поверен београдском шлосеру Јозефу Штајнленхнеру, али је са њим убрзо дошло до спора због промене плана и цене. Наиме, митрополит је захтевао да се црква поправи и торњеви озидају по *руској форми*, што је довело до спора са Штајнленхнером, па је посао тек 1856. године уступљен другом мајстору-зидару Науму Јанковићу из Београда.⁶

[3] Исто

[4] Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. I, Чачак, 1968, 411.

[5] М. Јовановић и Н. Јеремић, *Класицизам код Срба, књија II*, Народни музеј, Београд, 1988, 31.

[6] Бранко Перуничкић, *н. г.*, књ. II, 76.

У другој половини века јавља се и значајан број домаћих мајстора, али је још увек највише оних који су дошли из јужних крајева и населили се у Чачку. По попису из 1863. године међу житељима Чачка забележени су зидар Стеван Крстиновић и шест дунђера, а од мајстора грађевинске струке један тесач и по три циглара и тишлера.⁷

Године 1875. у Чачку се подижу два значајна објекта: Окружно начелство и зграда Гимназије - *Реалчица*. Код оба објекта главни предузимач и носилац посла био је чачански пивар Фердинанд Крен. Крен је, у ствари, био финансијски јемац и гарант посла, а стручни део изградње водили су професионални мајстори - на Окружном начелству Јеврем Савић из Брђана, а на *Реалчици* и хотелу *Касина* Анђелко Крстић пореклом из Македоније.⁸

Крен се јавља као градитељ и предузимач и при изградњи објекта за своје потребе, од којих неке издаје под закуп за потребе војске, а 1882. године гради и Касапске дућане на Малој пијаци. О томе у својим забелешкама сведочи И. Кривачић: *Чачанска ошћина озидала је десет дућана на малој њијаци где су смешћени касии. Ово је кошћало динара 6000 љредузимач је био Фердинанд Крен љивар из Чачка.*⁹ Препокривање чачанске цркве било је 1882. године лицитацијом уступљено Марку Марковићу, предузимачу из Крагујевца.¹⁰

Мајстори грађевинске струке су се већ 1854. године са једним бројем занатлија других струка организовали у заједнички еснаф који је носио назив *Тесачкиј*. Из једног акта из 1863. године сазнајемо да је постојао покушај да се овај еснаф наново организује под називом *Дунђерскиј*, али је Министарство финансија захтевало да се задрже стари назив и стари печат.¹¹ Овај еснаф задржао се

све до почетка XX века, а његова улога била је, поред заштите интереса својих чланова, одређивање квалитета и цене услуга, као и одређивање правила понашања и школовање кадрова.

Обука мајстора грађевинске струке (зидара, тесара, столера, лимара, молера и бравара) вршена је у Чачку у оквиру мешовитог еснафа. За то није постојала посебна школа, већ се занат учио код мајстора најчешће три до пет година. Кад мајстор оцени да је шегрт савладао занат полагао је испит за калфу, а за стицање *Мајсторској љисма* и звања мајстора требало је још коју годину провести са мајстором.

Из сачуване архивске грађе сазнајемо да је не само највећи број мајстора, већ и шегрта грађевинске струке, долазио у Чачак из Охрида, Дебра, Крушева, Прилепа и других места. Они су долазили да уче занат, али су у великом броју и остајали да раде и живе у Чачку или су одлазили и настањивали се по другим местима Србије.

Тако сазнајемо да је код Јеврема Савића из Брђана учио занат неки Мина Данковић из Турске, који је 1868. године положио калфенски испит. Исте године су занат изучили и Милоје Тодоровић и Тодор Митровић код Алексе Мојовића, зидара из Чачка.¹² Код Стефана Илића у Чачку зидарски занат су изучили и Аранђел Трајковић из Крушева (1868) и Никола Димитријевић из Битоља 1870. године. Никола Димитријевић је постао не само познати мајстор седамдесетих и осамдесетих година XIX века, већ и учитељ код кога су зидарски занат изучили Филип Благојевић и Илија Ристић.¹³

Анђелко Крстић, родом из Прилепа, који је заједно са Креном градио зграду *Реалчице* 1875. године, био је не само добар мајстор и предузимач, већ и учитељ и педагог. Код њега је велики број касније признатих мајстора и

[7] Бранко Перуничкић, *н. г.*, књ. II, 9-62.

[8] Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), *Кренов фонд*

[9] Илија Кривачић, „Забелешке знатнијих догађаја”, *Изворник* 1, Чачак, 1984, 22.

[10] Исто

[11] Бранко Перуничкић, *н. г.*, књ. I, 742.

[12] МИАЧ, *Проћокол калфенских исћићиа Мешовићој еснафа у Чачку од 1864-1906. љод, 1-2.*

[13] Исто

предузимача научио занат. Из архивске грађе сазнајемо да су код њега градитељско умеће научили Никола Петровић и Наум Крстић из Охрида (1883), затим Јован Богдановић, Арсо Ристић, Петар Костић, Јован Николић, Коста Крстић, Никола Благојевић и Крста Петровић из Дебра исте и Бошко Николић из Дреновца код Прилепа 1886. године.¹⁴

Бошко Николић, ученик Анђелка Крстића, постао је познати мајстор и предузимач који је саградио велики број објеката у Чачку, посебно за Стевана Крена. Он је обучавао и друге мајсторе зидаре међу којима Велисава Јевђеновића и Јована Крстића (1887), као и Тодора Аврамовића из Прилепа и Наума Јовановића 1900. године.¹⁵

Крајем XIX и почетком XX века познати зидар и предузимач у Чачку био је и Тодор Димитријевић из Прилепа који је занат изучио 1893. године код Косте Димитријевића. Он је озидао доста значајних објеката у Чачку и обукао велики број добрих зидара и предузимача. Код њега су занат изучили Тодор Трајковић из Прилепа (1895), Боца Тошевић (1897), Никола Димитријевић, Кузман Тодоровић, Тодор Арсаковић, Бошко Стоичевић и Аранђел Арсаковић из Македоније (1898), као и Трајко Димитријевић 1905. године.

У истом периоду - на прелазу између два века - у Чачку се јавља и познати зидар Аранђел Вељковић, код кога занат изучава Димче Тошовић из Македоније 1899. године. Тодор Трајковић почетком XX века постаје познати мајстор који зидарском послу обучава Петра Дамјановића (1903) и Милана Брацовића 1905. године.¹⁶

И мајстори других грађевинских струка су, као и зидари, у највећем броју били са југа, али их је било и из Аустрије, Далмације и Италије.

По попису из 1863. године у Чачку су регистрована три тишлера: Стефан Марковић,

Станко Стојковић и Јаков Крен.¹⁷ Нарочито се истицао уметнички столар Јаков Крен који је дошао из Аустрије. Седамдесетих и осамдесетих година XIX века се јављају и столари Јован Пајовић и Филип Јаковић који је 1867. године изучио занат код Јакова Крена.¹⁸ Поред Крена у Чачку је радило још столара из Аустрије као што су Шпиранац Ото и Франц који су умногоме допринели да се овај занат усаврши и развије. У то време познати мајстор је био и Наум Трифуновић код кога су многи учили занат, а пред крај XIX и почетком XX века Васо Челебановић, Обрад Секулић и Миладин Ровчанин.

Шлосерски или браварски занат такође се развио у Чачку. Међу првим браварима јавља се Обрад Секулић код кога је калфенски испит полагао 1877. године и Михаило Хаџић. Осамдесетих и деведесетих година XIX века познати шлосери и учитељи овог заната били су Павле Илић и Наум Трифуновић. Почетком XX века код Наума Трифуновића занат је научио и Властимир Ћирковић, власник познате браварске радионице *Вис* између два светска рата.¹⁹ Крајем XIX и почетком XX века као познати бравари јављају се Коста Милојевић, Милорад Радовић, Драгић Ћирковић, Цветко Буројевић, Момчило Влаисављевић и други.²⁰

Међу првим лимарима у Чачку јавља се крајем XIX века Андрија Димитријевић код кога су 1904. године калфенски испит положили Петар и Тихомир Николић. Почетком XX века јављају се и лимари Милорад Николић и Милан Огњеновић.²¹

Молера је у XIX веку у Чачку било ретко и најчешће су овде долазили по потреби са стране или из већих српских вароши. Међу првим домаћим молерима забележен је крајем XIX века Ђорђе Бербовић код кога

[17] Бранко Перуничкић, *н. г.*, књ. II, 9-62.

[18] МИАЧ, *Прошколо Калфенских исписи*, 1-2

[19] Породични архив Ћирковића (необјављена грађа)

[20] Исто

[21] Исто

[14] Исто

[15] Исто

[16] Исто

је 1895. године изучио занат Јеврем Павловић из Козеља.

Предузимаштвом су се бавили претежно бољи и способнији мајстори, најчешће зидари и људи других струка, а пре свега трговци и индустријалци који су у овој врсти делатности видели могућност још веће зараде. Они су обично погађали послове на лицитацији и били финансијски гарант за уговорени посао, а за стручни део на изградњи су ангажовали професионалне зидаре и предузимаче. Тако су за Фердинанда Крена прво радили Јеврем Савић и Анђелко Крстић, а крајем XIX и почетком прошлог века за Стевана Крена је радио и предузимач Вељко Николић. Стеван Крен се школовао у Бечу, па је поред пиварства које му је било главно образовање стекао и знање из грађевинства, што му је омогућило да се успешно бави и предузимаштвом.²² Поред изградње објеката за своје потребе (хотела Крен) и стамбених зграда, учествовао је и у изградњи важних објеката у граду.

Чачански трговци Николићи и Кривачићи такође су се бавили предузимаштвом. Поред објеката грађених за своје потребе они су градили и парни млин, магацине, касапске дућане и зграду касарне. И Веселин Миликић, трговац и председник општине у Чачку, јавља се као предузимач на градњи цркве у Прањанима и згради Чачанске акционарске штедионице заједно са Јевремом Савићем из Брђана.

Овим послом бавио се и Никола Мишовић који је отворио црепану и стругару у Љубићу, а потписивао се као предузимач и индустријалац. Он је почео изградњу Гимназије пре Првог светског рата, али је после рата није наставио због финансијских проблема.

Предузимаштвом се једно време бавио и трговац Никола Аћимовић, а за стручно вођење послова ангажовао је познатог зидара и предузимача Димитрија Стојиљковића који је радио на изградњи бројних важних

објеката у Чачку почетком XX века и у првој деценији после Првог светског рата.

У периоду од почетка XX века па до балканских и Првог светског рата у Чачку се подижу многи значајни објекти које углавном граде чачански мајстори и мајстори са стране. Послови на изградњи државних објекта (основне школе, касарне, болнице и гимназије) уступани су путем лицитације, док су за приватне објекте углавном ангажовани мајстори и предузимачи директном или слободном погодбом. Тако је изградња основне школе уступљена лицитацијом Исидору Радовановићу и Танасију Кнежевићу из Краљева, а касарна Петру Николићу и Компанији из Чачка 1900. године.²³ Болница је 1905. поверена Исидору Радовановићу из Краљева, али се касније због неких разлога одустало, па је извођење радова уступљено Стевану Крену. Изградња Гимназије је на лицитацији 1912. године била поверена Николи Мишовићу, предузимачу из Крушевца, за суму од 357.820 динара, али је због избијања ратова остала недовршена све до после Првог светског рата.

На изградњи бројних објеката почетком XX века нарочито се истичу Вељко Николић (који ради за Крена), Лазар Милојевић, Спасоје Новаковић, Никола Мишовић и Павле Брушлија. Од мајстора у овом периоду најпознатији су Крста Тодор и Никола Димитријевић, који граде Пушељића и Петровића кућу, Димитрије Стојиљковић градитељ Соколског дома, Радничке школе, Љујића магацина, Аћимовића зграде и још неких објеката. Игњат Каргер, који се потписивао као грађевинар, подиже куће и дућане у Чачку, а у раздобљу до балканских и Првог светског рата значајни су још и Јован Анђелковић и Настас Наумовић.

Одмах после Првог светског рата (1919. Године) у Чачку је било регистровано 15 зидара и два предузимача. Из списка грађана вароши као зидари су забележени Наум Јовановић, Јеврем Зарић, Крсман Ђерамилац,

[22] Породични архив Кренових

[23] Илија Кривачић., н. г., 29.

Стојан Хаџић, Велимир и Милентије Методијевић, Тодор Аврамовић, Вуле Лалатовић, Мелентије Михаиловић, Витор Филиповић, Јован Цветковић, Јован Анђелковић, Милован Ђерамилац, Димитрије Јовановић, Вукашин Павловић, дунђер Алекса Михаиловић и предузимачи Димитрије Стојиљковић, Јован Пајер и Павле Брушлија.²⁴ Број зидара је већ 1921. године повећан на 26, а јављају се поново грађевинар Игњат Каргер и предузимачи Никола Мишовић, Алекса Михаиловић, Јаков, Радослав и Павле Брушлија.²⁵ Због изградње вароши број зидара и предузимача почиње нагло да расте, па је већ 1925. године забележено 30 зидара и 5 предузимача.²⁶ Тако се од предузимача јављају и Франц Мајерхофер, Јаков и Радослав Брушлија, Никола Лалатовић и Лазар Милојевић, а од нових зидара Аврам Сенић, Боце Филиповић, Бошко Вељковић, Димитрије Тошић, Добросав Шаинић, Крста Радовановић, Милан Станковић, Милутин Наумовић, Милан Лазаревић, Мијаило Милетић, Милан Микаиловић, Обрад Бојановић, Ристо Милинковић, Светолик Терзић, Вучко Станојевић, Витор Филиповић, Радослав Миличић, Вуле Лазовић и Ристо Милићевић.²⁷

Чачански мајстори и предузимачи грађевинске струке су у раздобљу између два светска рата били организовани у оквиру Занатског удружења за варош Чачак и Срез трнавски (сл. 1). Из једног списка мајстора и предузимача из 1931. Године, сачуваног у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, сазнајемо имена најзначајнијих мајстора тога доба (сл. 2).

У последњој деценији пред рат, односно тридесетих година, као најзначајнији мајстори зидари у Чачку истичу се Јован и Душан Цветковић, Јован Анђелковић, Мишо и Драгутин Наумовић, Дејан Петковић, Димитрије

Тошић, Наум Јовановић, Милентије Михаиловић, Коста Дакић, Михаило Дачић, Светолик Терзић, Бошко Вељковић и Јордан и Блажо Стојиљковић. Од предузимача у овом периоду, поред Јакова и Радосава Брушлије и Франца Мајерхофера, јавља се и инжењер Радомир Атанацковић, а овим послом се баве и зидарски мајстори: Наум Јовановић, Милорад Ковкаловић, Секула Кујунџић, Радисав Шуковић, Тихомир Ивановић, Гојко Аничкић, Костатин ИЛИ Константин?) Вујадиновић, Василије Ракићевић и Славко Менестир (сл. 15). Предузимаштвом између два рата бавио се и Андрија Димитријевић, лимарски мајстор, власник и градитељ куће са кубетом у Кужељевој улици. Изградњом објеката у мањој мери бавио се и инжењер Светолик-Лика Станковић, сувласник Кренове пиваре. Он је после Првог светског рата радио на довршењу пруге у Љутовници, на изградњи мостова и реконструкцији поменуте пиваре.

Поред зидара и предузимача у периоду између два светска рата видан је нагли пораст и занатлија других грђевинских струка. Тако је 1919. године забележено 13, а већ 1927. године 25 столара и 26 столарских калфи.²⁸ Због интензивне изградње број столара је и даље растао све до пред рат, што је допринело оснивању две столарске задруге у Чачку - *Будућности*, а касније *Јуџославије* (сл. 6).

Слично је било и са браварским занатом. Бравара је 1919. године било 8, наредне 13, а већ 1925. године забележено је њих 20. Најпознатији су били Јеремија и Драгић Ђирковић, Михаило Маркићевић, Филип Димитријевић, Тодор Тодоровић, Властимир Ђирковић и други. У последњој деценији пред рат, поред наведених бравара истичу се још и Мирослав Игњатовић, Мирољуб Јанковић, Јеремија Павловић, Сретен Јаћимовић и Ивартник Паул. Поред наведених велики број бравара био је запослен у Војно-техничком заводу, Железничкој радионици у Љубићу и Фабрици хартије.

[24] МИАЧ, *Списак грађана вароши Чачка 1919. год.*; ОЧ; К-1; бр.-19.

[25] МИАЧ, *Списак грађана вароши Чачка 1921. год.*; ОЧ; К-21; Л-2.

[26] МИАЧ, *Списак грађана вароши Чачка 1925. год.*; ОЧ; К-24; Л-103.

[27] *Општински избори у Чачку 1923. године, Бирачки списак општинске чачанске, Изворник 5, Чачак, 1998, 113-164.*

[28] МИАЧ, ОЧ, К-30, л-3, р-594.

И број лимара је, упоредо са развојем града и повећањем изградње, стално растао, па је само у периоду од 1919. до 1925. године порастао са пет на девет лимара. У периоду тридесетих година прошлог века њихов број знатно нарастао, а међу њима су били најзначајнији Андрија Димитријевић, Миодраг Николић, Милан Огњеновић, Богољуб Томашевић и Милутин Мајсторовић.

Слично је било и са молерима којих раније није било много. Одмах после Првог светског рата (1919. године) забележен је само Јован Станчић као молер, а затим 1921. године Живојин и Радојица Лукић и Таназије Ђорђевић, фарбар. По попису из 1925. године у Чачку је било осам молера и два фарбара, међу којима и тројица руских емиграната - Александар Барлин, Иван Бабан и Василије Мољтов.

Градња свих важнијих државних објеката и у времену између два светска рата уступана је предузимачима лицитацијом. Тако је наставак градње на Гимназији после рата уступљен инжењеру Радомиру Атанацковићу из Чачка, Кланица 1920. Павлу Брушлији, градња Основне школе *Сџеја Сџејановић* Николи Дановичком из Београда, а Тржница 1938. године Мирку Здравковићу из Ужичке Пожеге²⁹ (сл. 3, 4). Изградња нове зграде Поште била је 1939. године поверена ортачкој радњи Мирка Здравковића из Пожеге и Петра Петровића, а столарске радове извела је фирма *Велика Србија* из Београда. Тридесетих година прошлог века у Чачку је било регистровано неколико мањих фирми и задруга које су се бавиле грађевинским и занатским радовима у грађевинарству: *Павле Брушлија и синови*, предузеће *Васа*, столарска задруга *Јуџославија*, браварска радионица *Вис* и други (сл. 8, 9, 10).

Приватни објекти су и даље обично уступани слободном погодбом, најчешће бољим мајсторима и предузимачима. Од познатијих чачанских мајстора знамо да је Димитрије

Стојиљковић после Првог светског рата радио на изградњи Гимназије и на Аћимовића и Младена Луковића кући. Франц Мајерхофер је градио двојну Недељковићима и Вулићевића кућу у Цветној улици (сада Улица Цара Лазара), а Јован Цветковић је радио на адаптацији кафане *Цар Лазар*, Василијевића кући у Улици Кнеза Милоша и куће у Обилићевој улици (сл. 11). Никола Мишовић је поред Гимназије градио приватне и своју кућу, Павле Брушлија мост на Морави, магацин на Великој пијаци и своју кућу. Дејан Петровић, зидарски пословођа, радио је на Гимназији и градио приватне куће, док је Бошко Николић радио за Кренове, а градио је и Стишовића и још неке куће (сл. 14). И Мелентије Михаиловић је био познати мајстор и предузимач који је поред бројних приватних кућа радио и на доградњи Фабрике хартије (сл. 13). Секула Кујунџић је такође био добар мајстор и предузимач. Он је имао регистровану зидарску радњу у Чачку и градио је објекте у граду, али и по околним селима (сл. 7). Уочи рата у Чачку је доста градио и Константин Вујадиновић из Коњевића који је подигао Матића штампарију, Јаковљевића кућу у Церској улици, Димитријевића у Улици Кнеза Милоша, две куће у Хајдук Вељковој, водоторањ код пруге, а радио је и на изградњи нове железничке станице.³⁰

Пројектанти

Први плански објекат подигнут у Чачку после ослобођења од Турака био је Епископски конак. У једном документу стоји да је сам кнез Милош послао план да се у Чачку сагради једно здање на два боја које ће служити као конак епископа.³¹ Не знамо ко је био аутор овог плана, али на основу времена и стила његове израде може се претпоставити да је то можда дело Хаџи-Николе Живковића.³²

[30] Према ауторовим истраживањима и подацима добијеним од Константиновог брата Марка Вујадиновића.

[31] Бојовић Р., *н. г.*, 258.

[32] Исто

[29] Инж. Станковић С. Л., *Необјављени сјисци*, 12.

Други нама познати план направљен је за обнову чачанске цркве почетком педесетих година XIX века. Посао је 1854. године најпре поверен београдском шлосеру Јозефу Штајнламахеру, а у једном документу се каже да *Штајнламахеров план није прихватило њихово власништво унутрених дела*.³³ Вероватно је Јозеф који је био дужан да сачини план ангажовао неког за његову израду, али он није био прихваћен ни од попечатељства ни од митрополита који је желео да се црква по *Руској форми оправи*.³⁴ Зато је наручен нови *План цорња, који је високославно Појечашелство унутрени дела за зидање уз цркву чачанску направити*, а посао поверен другом мајстору 1854. године.

У другој половини века, 1867. године, помиње се да је план за преправку једне штале у Чачку за смештај 20 коња *Народне батерије* у Чачку сачињен у Начелству округа. У једном документу се каже: *По овоме министар црковина описује је наредбу предложеном начелничеству ње је оно сачинило план и предрачун за преустројеније казаног мајацина у шталу, а поштом лиценцију за извођење ње преправке, држало*.³⁵ План је сигурно радио окружни инжењер у Чачку, а из документације сазнајемо да се на тој дужности у Чачку тада налазио Јан Весели.³⁶

Окружни инжењери су поред других својих обавеза (надзора, примања радова, спровођења лиценцијација и административно-техничких послова), правили и планове и предрачуне за преправку и изградњу мањих јавних објеката, али и за приватне објекте грађана. Из извештаја о раду окружног инжењера Козлића у Чачку за 1869. годину видимо да је он, поред других обавеза, израдио и планове и предрачуне за оправку зграде

Поште и ваге за потребе војске. У извештају стоји:

- Пошта чачанска - *Био сам на лице месца и сачинио сам предрачун са извештајем за оправку, које имаду се свршиши*.

- Кантар за чачанску батерију - *Сачинио сам план и предрачун, послао сам са извештајем јос. Министру црковина, расписао сам лиценцију средним и ближим надлежствима, начинио сам условија и опис послова*...³⁷

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година за потребе Фердинанда Крена радио је пројекте и окружни инжењер из Горњег Милановца Јозеф Лутман.³⁸

За неке објекте пројекти су доношени са стране или су ангажовани пројектанти из Београда, Крагујевца, па и из Аустрије. Тако су за Кренове потребе изградње пиваре, млина и других објеката, пројекти рађени у Бечу. У Креновом фонду се чува и план једног објекта из 1886. године који је у Бечу израдио архитекта Густав Шајерхолц.³⁹ За Кренове потребе су још неки пројекти крајем века израђени у Аустрији и Бечу. Тако је план за Кренову капелу 1891. године израдио Јос. С. Крикнер, а план унутрашњег уређења Никола Зега, професор цртања у чачанској Гимназији, 1894. године.⁴⁰ План за Хотел *Крен* израдио је 1898. године бечки архитекта Паул Бранг, а извођачки пројекат и детаље пластике окружни инжењер Цветковић⁴¹ (сл. 18). Цветковић је 1894. године израдио и ситуациони план и пројекте постојећих Кренових објеката, 1896. план за зграду чачанске Штедионице, а 1899. и план проширења Гимназије за потребе основне школе (сл. 5).

Пројекти за јавне објекте у Чачку, као и у другим варошима Србије, рађени су у државним установама у Београду при Министарству

[33] Исто, 255.

[34] Бранко Перуничкић, *н. г., књ. II, 77.*

[35] Бранко Перуничкић, *н. г., књ. II, 118.*

[36] В. Шолаја, „Окружни инжењери у Чачанском и рудничком округу од 1853-1913. год”, *Вишевековна историја Чачка*, Београд, 1995, 714.

[37] Бранко Перуничкић, *н. г.*, књига II, 130-132.

[38] Породични архив Кренових

[39] Исто

[40] Исто

[41] Ангелина Фоглић-Коријак, *Сецесија у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XII/2, Београд MСMLXXXV, 180-198.

унутрашњих дела, а касније у Министарству грађевина. Тако су пројекти за Окружно начелство и зграду Гимназије (*Реалчицу*) у Чачку, чија је изградња почела 1875. године, израђени у Министарству грађевина у Београду. Крајем XIX и почетком XX века пројекти за све важније државне објекте (основу школу, касарну и болницу) израђени су у Министарству грађевина у Београду. Знамо да је пројекат за касарну у Чачку израдио архитекта Драгутин Ђорђевић, који је био и хонорарни професор београдског Техничког факултета.⁴² Пројекат за зграду Основне школе *Сџејџа Сџејџановић* урадио је арх. Милорад Рувидић, који је и аутор пројеката за цркве у Брсници и Мојсињу (сл. 22). Планове за зграду нове Гимназије у Чачку почетком XX века и цркву у Прељини између два рата урадио је Драгутин Маслаћ (сл. 23). Пројекат за зграду Обласне болнице у Чачку израдио је Светозар Јовановић (старији) у Министарству грађевина у Београду.

Почетком XX века, односно у периоду до балканских и Првог светског рата, у Чачку се јавља неколико инжењера и грађевинара и других професија који се баве изградом планова. Међу њима се, поред окружних инжењера Јована Камачаја и Милорада Протића, а у мањој мери и Матића и Радовића, јављају и Фрањо Неквесил, инж. техничар Смиљанић, пивар и индустријалац Стеван Крен и грађевинар Игњат Каргер. Јован Камачај се јавља углавном на плановима изведеног стања раније саграђених објеката Влајка Антонијевића 1902. године, магацина Стевана Крена 1904. на копијама планова Пушељића куће и кафане и пекарне Лазара Мићовића из 1904. године на коме стоји: *Снимио и исцртао Јован Камачај*⁴³ (сл. 16).

У истом периоду у Чачку пројекте ради и Фрањо Неквесил из Београда који се потписивао као цивилни инжењер и архитекта. Он је радио планове за Основну школу у

Љубићу 1902, Пушељића кућу 1904. и кућу и магацин Перише Весовића у Ломиној улици 1906. године, а вероватно и за још неке објекте (сл. 19).

Почетком XX века на плановима у Чачку радио је и окружни инжењер Милорад З. Протић. Он је радио планове за кућу са дућаном бравара Драгића Ђирковића на Великој пијаци 1910, план за кућу са три одељења Стевана Крена у Улици Кнеза Милоша 1909. године⁴⁴ и план за кућу и локале између два рата за породицу Радосављевић (сл. 17). План за Радничку школу, сада зграду Уметничке галерије *Надежда Пејровић*, израдио је 1911. године инжењер Тихомир Ђурђевић.

На плановима изведеног стања куће и дућана Љубомира Ерића у Улици Краља Александра, преко пута зграде данашње Поште, радио је 1910. године инжењер технике М. Смиљанић.

И чачански пивар Стеван Крен, који је поред пиварске Академије у Медлингу код Беча завршио и грађевинску школу, јавља се као аутор скица и неких планова за пивару и своје објекте у Пиварској улици. Тако на једном плану куће са три одељења пише: *Израдио Сџеван Крен 1908.*⁴⁵

На плану Бугарчића дућана из 1908. године и локала са собом Влајка Антонијевића у Кнез Михаиловој улици потписао се *Ињаић Карјер грађевинар* који је, изгледа, поред изградње објеката, правио и планове.

У времену између два светска рата као пројектанти објеката у Чачку јављају се Јан Дубави, Јован Ранковић, Бранко Петричић, Младен Прљевић, Мирко Младеновић, Милан Милошевић, окружни инжењери Милорад Протић и Љубомир Ивковић, као и општински инжењери Исидор Јањић и Сима Стамболић. Присутни су и професори Петар Поповић и Александар Дероко, руске емигранти Сергеј Попов и Александар Сторожев и чачански

[42] МИАЧ, К-22; Л 156+19.

[43] Лична документација

[44] Исто

[45] Породични архив Кренових, *Скице за кућу са три одељења у Пиварској улици*

предузимач Јаков Брушлија. На плановима кућа двадесетих година прошлог век јављају се и инжењери Добривоје Стевановић, Радомир Атанацковић и Драг. Пантовић.

Професор Петар Поповић је урадио план за адаптацију и преправку чачанске цркве, а његов асистент Александар Дероко план црквене оградe.

Јован Ранковић и Бранко Петричић раде пројекат за зграду нове Поште, а Мирко Младеновић за зграду Учитељског дома.

Београдски архитекта Младен Прљевић, родом из Ужица, урадио је тридесетих година прошлог века пројекат за Радуловића кућу у Карађорђевој улици.⁴⁶

Љубомир Ивковић ради пројекте за куће и локале двадесетих година, међу којима се посебно истичу планови за Дом за стара лица у Улици Краљице Марије (сада Улица епископа Никифора Максимовића), Љујића куће у Улици Цара Лазара, Мишовића кућу, своју и Обрадовића кућу у Учитељској улици, Чакаревића и Лозанића у Карађорђевој улици и Ђеловића сајцијску радњу на Великој пијаци.⁴⁷

Инжењер Исидор Јањић израдио је пројекте за већи број јавних и приватних објеката у Чачку, међу којима план за Градску тржницу (Зидану пијаци), Основну школу *Сџеја Сџејановић*, доградњу *Фабрике харџије*, план за магацин *Главної савеза земљорадничких задруга Србије* у Улици Краља Петра, план за куће браће Митровића у Пашићевој улици, Косаре Гавриловић у Булевару ослобођења, Андријане Аћимовића и свештеника Новице Милићевић у Улици Цара Душана, Милана Михаиловића и Гојка Спасића у Улици Цара Николе, већи број кућа у Улици Цара Лазара (сада Драгише Мишовића), Учитељској, Карађорђевој, Краља Петра, план за своју кућу у Курсулиној улици и план за споменик

изгинулим ратницима на Чачанском гробљу (сл. 21, 24).

Значајну пројектантску делатност у Чачку између два светска рата имао је руски емигрант, овлашћени грађевински инжењер Сергеј Попов, који је имао регистрован биро и радио пројекте за приватне куће, реконструкцију овчарско-кабларских манастира и конака и за неке јавне и мање индустријске објекте, као што је адаптација млина и складиште за Фабрику хартије. Он је израдио и план за Руско насеље на Авлациници са кућама у низу и пројекат за Руски дом у Чачку који, нажалост, није саграђен. Сергеј Попов је израдио и пројекте за кафану *Оријенџ* у Улици Цара Лазара (сада Драгише Мишовића), кафану *Три бајрема*, радионицу столарске задруге *Јујославија*, браварску радионицу са магацином за Властимира Ђирковића у Пашићевој улици и велики број пројеката за значајне приватне куће у Чачку (сл. 20). Посебно су вредни његови пројекти за куће Анке Милићевић, браће Вељовић, Драге Максимовић и Стајке Арсенијевић у Улици Краља Петра, Љубомира Милосављевића у Учитељској улици, трговца Ђорђа Павловића и многе друге.

Инжењер Милан Милошевић радио је планове за куће и неке јавне објекте у околини Чачка. Из сачуваних планова у Међуопштинском историјском архиву сазнајемо да је урадио пројекте за кућу Милана Јовановића у Улици Цара Душана 20, Вукашина Вучковића у Обилићевој улици, план за адаптацију Аћимовића куће у Ломиној улици и план за цркву у Коњевићима (сл. 25). На плану двојне Марковића куће у Улици Војводе Степе као пројектант се потписала Косара Финстербуш, рођена Марковић. Она је студије грађевине почела у Београду, а завршила у Лајпцигу где се удала и остала да живи.

Пројекат за Градски парк код расадника, сада Института за воћарство, израдио је инжењер Владе Јовановић из Београда 1933. године.

[46] Каталог изложбе *Архитекџа Младен Прљевић*, Ужице, 2013, 7-24.

[47] На основу личних истраживања и података добијених од ћерке инжењера Ивковића.

И у овом периоду су за поједине објекте пројекти наручивани у Београду и Загребу, а неки су доношени и из иностранства. Тако је чачански трговац Велимир Ерић план за кућу свога сина са ординацијом наручио у Београду код архитектке Јана Дубавог тек после спроведеног конкурса на коме су учествовала тројица београдских архитеката. Индустријалци и предузимачи Јаков и Радослав Брушлија план за црепану у Љубићу наручили су у Загребу код инжењера Ивана Менингера⁴⁸, а план доградње Фабрике хартије 1937. године израдио је инжењер Лујо Тунер у Београду.⁴⁹

Пројекат за зграду Финансијских надлештава у Чачку, који није реализован, израдила је вероватно пред сам рат 1940. или почетком 1941. године архитекта Јованка Бончић-Кателинић.⁵⁰

План за породичну капелу апотекара Аристида Јовановића на Чачанском гробљу урадио је највероватније његов брат, наш познати вајар Ђорђе Јовановић.

За неке приватне, па и јавне објекте, планови су доношени и из иностранства, као на пример план за Чачанску млекарну који је донет из Немачке.

Израдом планова између два светска рата, а нарочито пред рат, бавили су се и Јаков Брушлија који је завршио грађевинску школу у Минхену и Василије Сторожев, избеглица из Русије. Јаков Брушлија је пројектовао зграду за раднике млина у Хајдук Вељковој улици и своје куће у Улици Драгише Мишовића. Сторожев је био запослен као цртач у XIII железничкој секцији у Чачку, а радио је пројекте за приватне куће у Обилићевој и Цветној улици у Чачку.

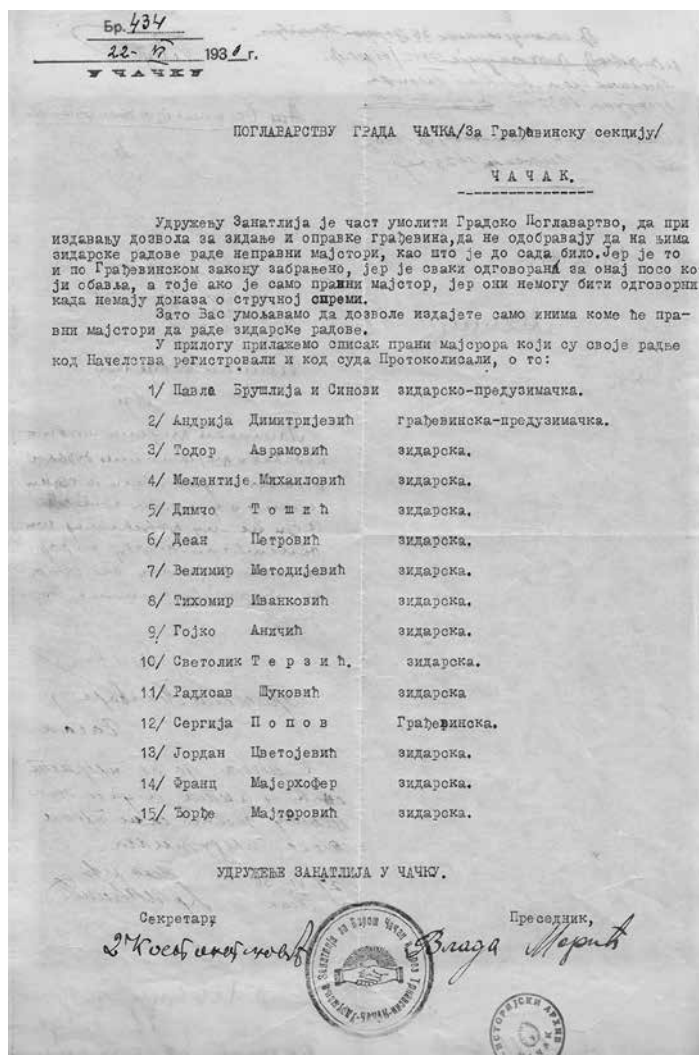
[48] План добијен од породице Јасић (Брушлија) у Београду

[49] МИАЧ, Градско поглаварство, К-48 б, Л-9.

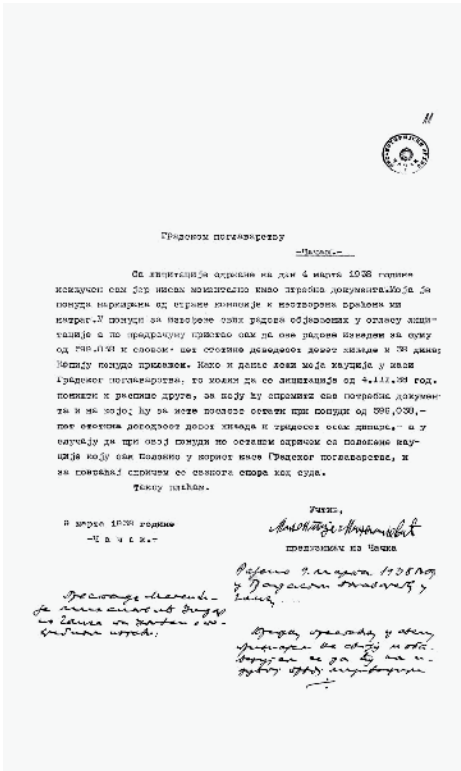
[50] Ђурђија Боровњак, „Пројекат за зграду Финансијских надлештава у Чачку, *Зборник радова Народне музеја у Чачку* XXXVII, Чачак, 2007, 201-205.

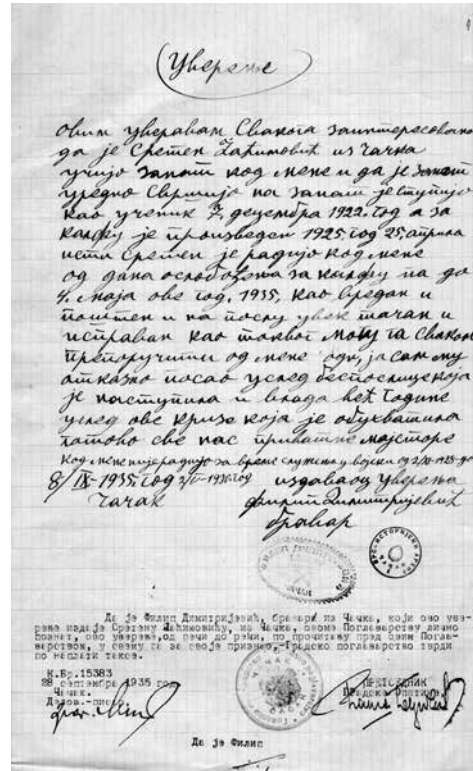
Сл. 1: Печат Занатској удружења за варош Чачак и Срез трнавски, МИАЧ, Градско поглаварство (ГП), К-10, Л-7, Ф-VI

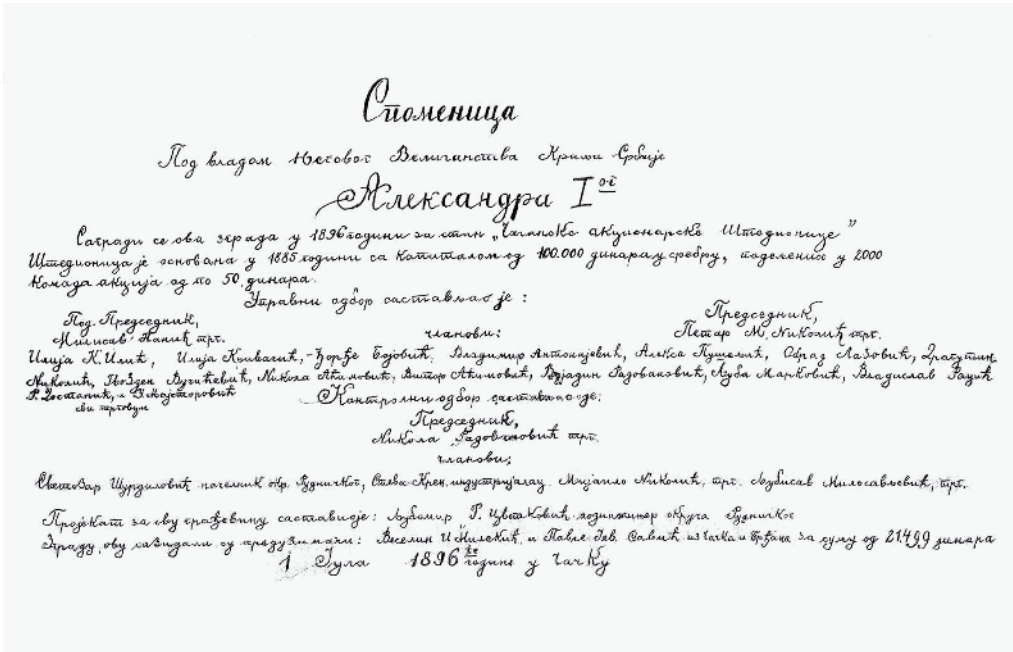
Сл. 2: Списак мајстора и предузимача 1931. год. У Чачку, МИАЧ, ГП, К-52, Ф-II, бр. 560.

Сл. 3: Допис Николи Духовачком у вези изградње Основне школе у Чачку, МИАЧ, ГП, К-15, Л-13.

Сл. 4: Понуда предузимача Мирка Здравковића за изградњу Тржнице у Чачку, МИАЧ, ГП, К-15, Л-16.

Сл. 5: Документ о изградњи Чачанске шћедонице 1896., њоридична документиација Првослава. Савића.

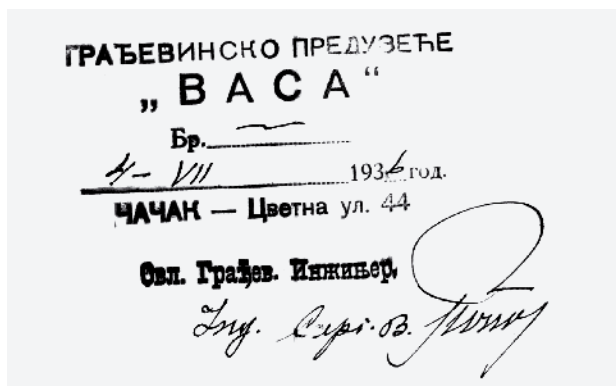
Сл. 6: Меморандум Чачанске столарске задруге „Будућности“, МИАЧ, ОЧ. К-52,Ф-II

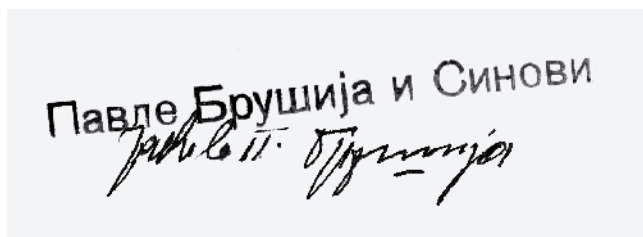
Сл. 7: Меморандум радње овлашћеног зидара Секуле Кујунџића, МИАЧ. ГП. К-3, Ф-III

Сл. 8: Меморандум радионице (фабрике) за израду намештаја „ВИС“ Властимира Ђирковића. Документација њоронице Ђирковић.

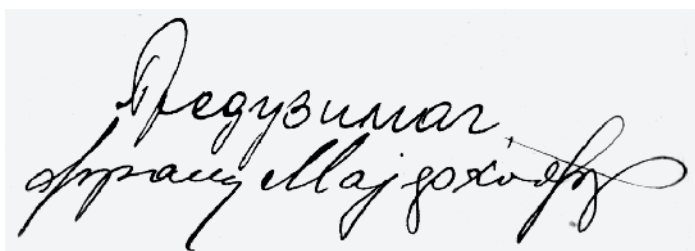

Сл. 9: Печат њ грађевинског ѡпредузетња „Васа“ из Чачка, МИАЧ. ГП, К-10, Л-1, Ф-III

Павле Брушија и Синови
Павле II. Брушија

Сл. 10: Печат и предузетничке радње „Павле Брушија и синови“, породични архив Јасић (Брушија).

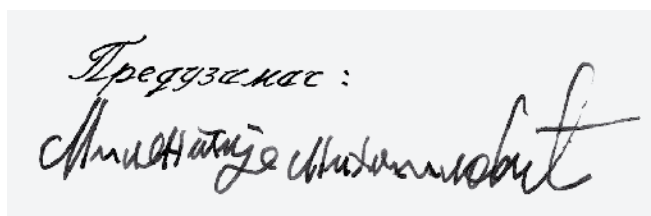
Предузимач
Франца Мајерхофера

Сл. 11: Поштом предузимача Франца Мајерхофера, Пројекат куће Сјајке Филиповић, МИАЧ, ГП, К-486, Л-4.

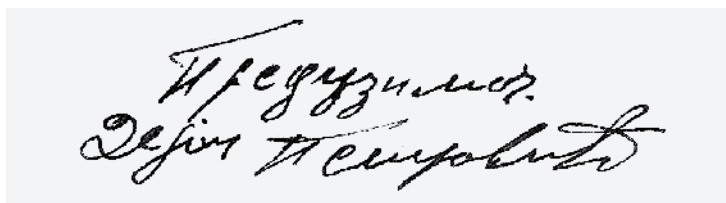
Тихомир Ивановић

Сл. 12: Поштом предузимача Тихомира Ивановића, МИАЧ, ГП, К-486, Л-1.

Предузетач:
Миленија Михаиловић

Сл. 13: Поштом предузимача Миленија Михаиловића, План куће Димирија Сјасојевића, МИАЧ, ГП, К-486, Л-10.

Предузимач
Дејана Перовић

Сл. 14: Поштом предузимача Дејана Перовића, МИАЧ, ГП, К-20, Л-27.

ПРЕДУЗИМАЧ:
Гојко Аничич овлашћени
зидорски мајстор

Сл. 15: Пошћис љредузимача Гојка Аничича, Пројекат куће Вельовића, МИАЧ, ГП, К-2, Л-2, Ф-И

скица и пројекат:
Јов. Комачија
инж. индустриј.

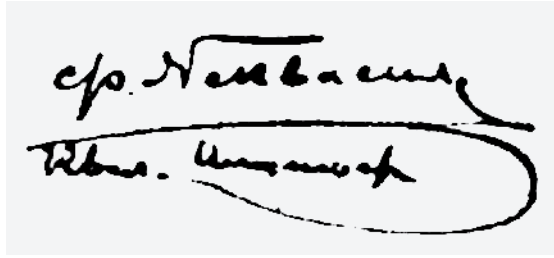
Сл. 16: Пошћис Јована Комачија ошћинској инжењера, План куће и имања Влајка Анћонијевића из 1888. године, љривајна збирка Ђирковић.

инж. индустриј.
В. Прошћић

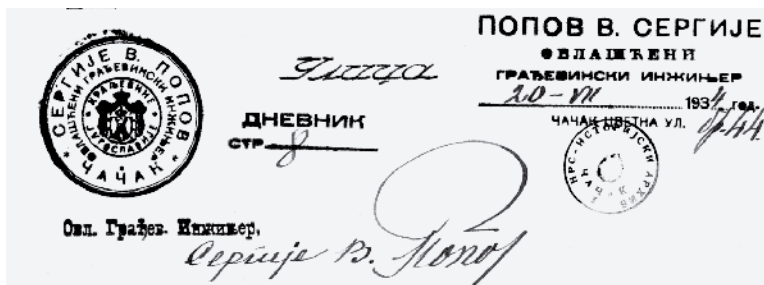
Сл. 17: Пошћис М. Прошћића, окружној инжењера, План дућана љри. Влајка Анћонијевића из 1902. године, љривајна збирка Ђирковић.

Ст. Цв.
Цвешковић
инж. индустриј.
14. новембра 1894г.
Цвеш.

Сл. 18: Пошћис Й. Цвешковића, љодинжењера Окруја рудничкој, МИАЧ, Кренов фонд, Коија љлана хошела „Крен“.

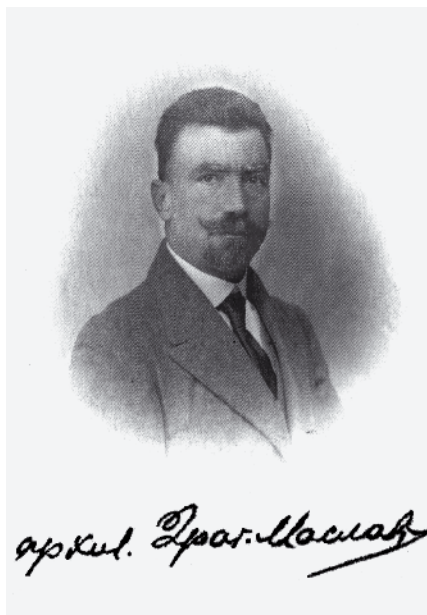
Сл. 19: Пошћис Фрања Неквисила пројекћанћа Пушељића куће, План куће Перише Весовића у Ломиној улици, иривайна збирка аутора.

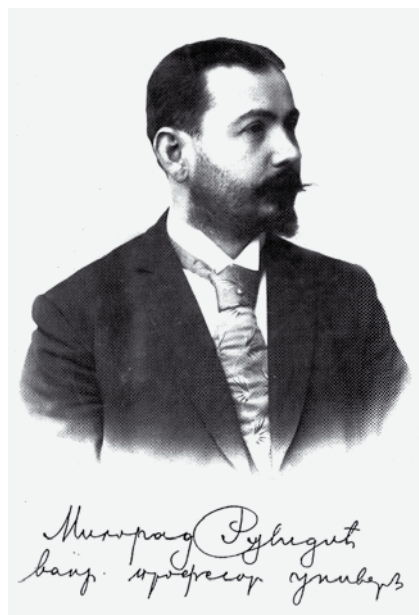
Сл. 20: Пошћис и печаш Серјеја Појова, измећлице из Русје, пројекћанћа великој броја објекаћа у Чачку између два райа, План Руској дома у Чачку, МИАЧ, ГП, К-25, Л-2, Ф-У.

Сл. 21: Пошћис и печаш инж. Исидора Јањића, пројекћанћа великој броја објекаћа у Чачку између два райа, МИАЧ, ГП, К-486, Л-11.

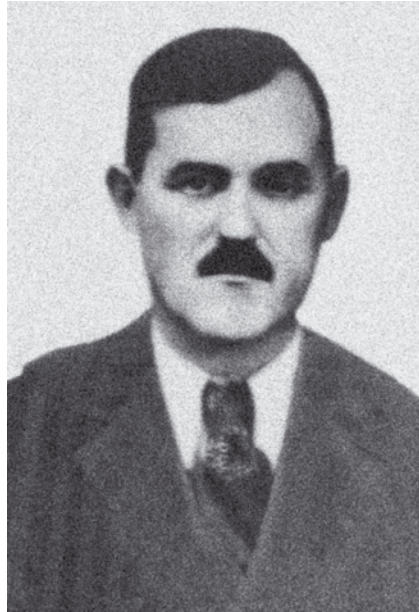
Сл. 22: Фоџографија и њојџис арх. Милорада Рувилића љројекџанџа Основне ,сада Економске школе у Чачку, Живковић Душица, Ахиџекџа Милорад Рувилић, Беоџрад 2004, 6.

Сл. 23: Фоџографија и њојџис архиџекџе Драџуџина Маслаћа, љројекџанџа зџраде Гимназије у Чачку, Маре Јанкова Груџић, Архиџекџа Драџуџи Маслаћ (1875-1937), Беоџрад 2006, задња корица.

Сл. 24: Фоџографија инжењера Исидора Јаџића љројекџанџа великоџ броја објекџа у Чачку између два раџа. Из љриваџне збирке љроф. Миодра Јаџимовића.

Сл. 25: Фоџографија инж. Милана Милошевића љројекџанџа великоџ броја објекџа у Чачку између два раџа, љриваџна збирка ауџора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа

Међуопштински историјски архив Чачак

МИАЧ, Кренов фонд

МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934)

МИАЧ, Градско Поглаварство (1934-1944)

Породични архив Кренових

Породична збирка Ћирковића

Породична збирка Брушлија (сада Јасић)

Лична грађа арх. Милоша Радовановића

Часописи и зборници радова

Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXVII, Чачак, 2007.

Зборник радова научног скупа *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993.

Зборник радова *Вишевековна историја Чачка и околине*, Београд, 1994.

Зборник радова Народног Музеја у Београду, Београд, МСМЛIII

Изворник 1, Међуопштински историјски архив Чачак, 1984.

Изворник 5, Међуопштински историјски архив Чачак, 1998.

Литература

Бранко Перуничкић, *Чачак и Ђорђе Милановац, књига I и II*, Међуопштински историјски архив, Чачак, 1968.

Александар Кадиевић, *Естетика архитектуре академизма XIX и XX век*, Београд, 2005.

Александар Кадиевић и Срђан Марковић, *Грађевинарство Лесковаца и околине између два светска рата*, Лесковац, 1996.

Душица Живановић, *Архитектура Милораг Рувигић, живој и дело*, Београд, 2004.

Јанкова-Грујић М., *Архитектура Драјушин Маслаћ (1875-1937)*, Београд, 2006.

BUILDERS OF ČAČAK. CRAFTSMEN, ENTREPRENEURS AND DESIGNERS BEFORE THE SECOND WORLD WAR

In addition to the investors and contractors, special merits for the construction of buildings in Čačak belong also to craftsmen, entrepreneurs and designers.

In the first period after the liberation from the Turks and until the middle of the 19th century, the construction of important buildings in Čačak was entrusted to the masters from the south, from the present Macedonia.

From the mid-nineteenth century until the Balkan Wars and World War I, besides masters from the south, local and foreign masters were also increasingly engaged in construction.

A large number of masters from the south, from Ohrid, Kruševo, Debar and Prilep, stayed in Čačak with their families and transferred their knowledge to this area. Such are the examples of the families: Dimirjević, Trajković, Krstić, Tošević, Naumović, Ristić, etc.

In addition to the local masters and those who originated from the south, at the beginning of the 20th century and between the two wars, there were also masters who came from the outside, such as: Franz Mayerhofer, Ignjat Karger and Pavle, Jakov and Radoslav Brušlija.

For some specific and more recent types of crafts, such as carpentry, locksmith's and painting crafts, at the beginning there were masters hired from abroad, especially from Austria-Hungary, Germany and Italy and later also the local ones who first learned their craft somewhere else.

The entrepreneurship in Čačak was usually operated by more competent and better masters and representatives of reputable and wealthy families of Čačak such as Kren, Nikolić, Krivačić, Milikić, Aćimović and other.

The projects of major public buildings in Čačak were done by the Ministry of the Interior and later by the Ministry of the Construction in Belgrade and our then famous engineers and architects were hired to realize them. For some public and private buildings built from the second half of the 19th century until the Second World War other engineers were hired, both local and from other parts of the country, as well as from abroad. At the beginning of the 20th century, and especially between the two world wars, a large number of projects for private and some public buildings were done by the local engineers Isidor Janjić, Sergej Popov, Ljubomir Ivković and Milan Milošević.

Miloš RADOVANOVIĆ, PhD

LES CONSTRUCTEURS DE CACAK : LES MAÎTRES DE CONSTRUCTION, LES ENTREPRENEURS ET LES ARCHITECTES JUSQU'À LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

En dehors de l'investisseur et du client pour la construction d'un bâtiment à Cacak, les mérites reviennent en particulier aux maîtres de construction, aux entrepreneurs et aux architectes.

Dans la première période, après la libération des Turcs et jusqu'à la Deuxième Guerre moitié du XIXème siècle, pour la construction des bâtiments d'importance à Cacak, on engagea des maîtres de construction du sud, de la Macédoine d'aujourd'hui. À partir de la deuxième moitié du XIXème siècle et même jusqu'aux Guerres balkaniques et jusqu'à la Première guerre mondiale, on engagea, en dehors des maîtres de construction du sud, de plus en plus des maîtres de construction du pays, mais aussi des maîtres de construction étrangers.

Un grand nombre de maîtres de construction du sud, d'Ohrid, de Krusevo, de Dobro et de Prilep resta vivre à Cacak avec leur famille afin de transmettre leurs connaissances dans ce milieu. Ainsi, comme exemples, on peut citer les familles : Dimitrijevic, Trajkovic, Krstic, Tosevic, Naumovic, Ristic et autres. En dehors des maîtres de construction du pays et ceux cités du sud au début du XXème siècle et de la période d'entre-guerre apparurent aussi les maîtres étant venus d'ailleurs, comme le sont : Frantz Mayerhoffer, Ignat Karger et Pavle, Jakov et Radoslav Bruslija.

Pour certains artisanats spécifiques et plus neufs comme le sont la menuiserie, la serrurerie et la maçonnerie, au début furent engagés des maîtres de construction venus d'ailleurs, surtout d'Autriche-Hongrie, d'Allemagne et d'Italie et, plus tard aussi, du pays, qui apprirent au début leur métier ailleurs. D'entrepreneuriat s'occupèrent d'habitude à Cacak des personnes plus compétentes et des maîtres et représentants des familles renommées et riches de Cacak, comme le sont les familles : Kren, Nikolic, Krivacic, Milikic, Acimovic et d'autres.

Les projets pour les bâtiments publics d'importance furent effectués au Ministère des affaires intérieures, plus tard de construction à Belgrade et pour eux furent engagés nos ingénieurs et architectes célèbres d'alors. Pour certains bâtiments publics et privés de la deuxième moitié du XIXème siècle et jusqu'à la Deuxième guerre mondiale furent engagés aussi d'autres ingénieurs du pays et d'ailleurs, parfois même de l'étranger. Au début du XXème siècle et particulièrement entre les deux guerres mondiales, un grand nombre de projets pour les bâtiments privés et aussi certains bâtiments publics, fut effectué par les ingénieurs du pays Isidor Janjic, Sergej Popov, Ljubomir Ivkovic et Milan Milosevic.

Milos RADOVANOVIC, DR

355.01-053.18(497.11)"1991/2000"(083.8)

Гвозден ОТАШЕВИЋ

новинар, Чачак
gvozden.otasevic@gmail.com

ДАЛИ СУ ЖИВОТ ЗА ОТАЏБИНУ

АПСТРАКТ: Рад садржи прећлед (имена и њојединосћи до којих се моћло доћи) Чачана који су дали живоћ за оћтаћбину у свим раћним оћерацијама од 1991. до 1999, као и људи из околине Беоћрада који су овде њоћинули 1999. њоћом злочиначкоћ бомбардовања од сћране НАТО, док су били на њрола-ску ради њосла. Обухваћени су и њоћинули у Коћеној зони безбедносћи код Бујановца који су бранили Србију 2000. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мешћани, цивили, војници, њоћинули у раћним оћерацијама

У Чачку, а ни у државним службама Републике Србије, не постоји обједињен списак свих мештана, цивила или војника који су у ратовима 1991-1999. и побуни Арнаута у Копненој зони безбедности 2000. код Бујановца, дали живот за Отаћбину или су погинули на овом подручју затекавши се у борби. Годинама смо покушавали да доћемо до потпуних података, што је света обавеза нас као њихових суграћана, и наводимо њихова часна имена, свесни да се можемо огрешити о неког незнаног јунака за чије страдање нисмо чули. Нека опросте и он и његови. Чињенице које смо сакупили, добијене су коришћењем спискава Мећуопштинског историјског архива у Чачку, документације Регионалног центра Министарства одбране у Ваљеву, натписа на спомен-плочама, текстова из „Чачанског гласа“ и других званичних извора.

1. Аћемовић М. Боро (списак МИА у Чачку, Чачак, капетан, погинуо 20. 4. 1999. у Глоговцу; 18. 12. 1952, Чачак, ВП 1365 Рашка, резервни официр, погинуо 20. 4. 1999. у Глоговцу - извор: Министарство одбране)

2. Аћемовић Ж. Драгош (списак МИА у Чачку, 1973 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини)

3. Беко Љ. Драган (списак МИА у Чачку, потпоручник, Слатина, погинуо 4. 6. 1999. у селу Догановић – Качаник; 3. 2. 1976, Слатина, ВП 4466 Урошевац, активно војно лице, погинуо 4. 6. 1999. у селу Догановић код Качаника - извор: Министарство одбране)

4. Бојовић М. Предраг (списак МИА у Чачку, војник, 1979, Заблаће, погинуо 16. 4. 1999. у селу Кошаре – Дечани; 10. 3. 1979, Заблаће, ВП 8365 Пећ, војник на редовном служењу, погинуо 16. 4. 1999. на Кошарама - извор: Министарство одбране)

5. Вујиновић М. Зоран (списак МИА у Чачку, 1972 Мршинци - 1991, погинуо као редовни војник у околини Војнића на Кордуну, име уписано на спомен-плочу у Општини - извор: „Чачански глас“ бр. 27, 1992; војник на редовном одслужењу, ВП 6002 Зајечар, погинуо 28. 12. 1991. у Војнићу - извор: Министарство одбране)

6. **Вујовић Р. Миливоје** (списак МИА у Чачку, 1966 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; добровољац ТО Тење, погинуо 6. 12. 1991. у селу Тење - извор: Министарство одбране)

7. **Вукосављевић Б. Радислав** (списак МИА у Чачку, 1947 – 1995, име уписано на спомен-плочу у Општини)

8. **Вучковић С. Милун** (списак МИА у Чачку, 1951, Мрчајевци – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; добровољац Бањалучког корпуса, погинуо 29. 9. 1991. у Окучанима - извор: Министарство одбране)

9. **Гајловић М. Слободан** (списак МИА у Чачку, 1970, Милићевици – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини, његова сестра Снежана Куч из Милићеваца моли да се на плочи исправи словна грешка у презимену, јер је нетачно написано да је он Гајловић; војник резервиста ВП 8977 Краљево, погинуо 13. 10. 1991. у селу Нуштар - извор: Министарство одбране)

10. **Глигорић О. Душко** (спомен-плоча у ПУ Чачак, „Погинули бранећи Отаџбину”, 5. 5. 1961 – 21. 11. 2000, радник СУП-а Чачак; погинуо у Копненој зони безбедности, село Лучане, општина Бујановац, бранећи отаџбину - извор: ПУ Чачак)

11. **Ђенадић Ђ. Ненад** (списак МИА у Чачку, 1965 – 1993, име уписано на спомен-плочу у Општини)

12. **Ђоговић Д. Радомир** (списак МИА у Чачку, 1954 – 1993, име уписано на спомен-плочу у Општини)

13. **Ђоковић О. Душко** (спомен-плоча у ПУ Чачак, „Погинули бранећи Отаџбину”, 15. 6. 1977 – 21. 11. 2000, радник СУП-а Чачак; погинуо у Копненој зони безбедности, село Лучане, општина Бујановац, бранећи отаџбину - извор: ПУ Чачак)

14. **Ђорђевић Р. Радивоје** (списак МИА у Чачку, 1950 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; добровољац ТО Тење, погинуо 10. 10. 1991. у селу Ловас - извор: Министарство одбране)

15. **Илић С. Драган** (списак МИА у Чачку, 1961 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини; војник резервиста ВП 8065 Чачак, погинуо 14. 3. 1992. у селу Шуметлице - извор: Министарство одбране)

16. **Илић Ђ. Ненад** (списак МИА у Чачку, 1970 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; резервни официр ВП 8977 Краљево, погинуо 22. 10. 1991. у Шиду - извор: Министарство одбране)

17. **Иконић М. Дамир** (списак МИА у Чачку, 1966 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини)

18. **Јелић Б. Дејан** (списак МИА у Чачку 1968 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини, добровољац, погинуо 19. 8. 1992. код Добоја, сахрањен 22. 8. 1992. године у Чачку)

19. **Јованов Д. Цветан** (спомен-плоча у ПУ Чачак, „Погинули бранећи Отаџбину”, 10. 4. 1965 – 21. 11. 2000, радник СУП-а Чачак; погинуо у Копненој зони безбедности, село Лучане општина Бујановац, бранећи отаџбину - извор: ПУ Чачак)

20. **Јовановић С. Ратко** (списак МИА у Чачку, 1972 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини, погинуо као редован војник ЈНА у Словенији, егзекутор Територијална одбрана Словеније; 6. 9. 1972, Чачак, војник на редовном служењу, ВП 5312 Врхника, погинуо 27. 6. 1991. у Љубљани - извор: Министарство одбране)

21. **Јовићевић Милан Мујо** (Чачак, радник ЈКП „Градско зеленило”, добровољац Српске гарде, погинуо августа 1991. у Госпићу - извор: МИА, историчар Горан Давидовић)

22. **Јовчић Д. Милош** (Босанско Грахово, место становања Винча, Србин, радник, погинуо 10. 5. 1999. при бомбардовању предузећа „Механизација”, један пројектил погодио камион у коме се налазио у тренутку проласка поред предузећа - извор: ОШ ЦЗ)

23. **Калајџић С. Душан** (списак МИА у Чачку, Липница, 1976, војник, погинуо 2. 4. 1999. на Косову и Метохији, Волујак – Клина, 27. 9. 1976, Липница, ВП 8977 Краљево,

војник резервиста, погинуо 2. 4. 1999. у селу Гренику код Клине)

24. **Козодеровић М. Ивица** (списак МИА у Чачку, 1971 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Чачку; 12. 2. 1971, резервни официр ВП 8977 Краљево, погинуо 5. 10. 1991. у селу Нуштар - извор: Министарство одбране)

25. **Крчић Д. Слободан** (списак МИА у Чачку, војник добровољац, погинуо 2. 6. 1999. у Малишеву, Косово и Метохија, село Беланица, за њега саборци кажу да је херојски погинуо, бацивши се на тромблон/мину да би спасио другове - податак из МИА; 6. 2. 1974, Чачак, ВП 8977 Краљево, војник резервиста, погинуо 2. 6. 1999. у селу Беланица - извор: Министарство одбране)

26. **Кувелић Милева** (списак МИА у Чачку, цивил, Јездина, погинула у НАТО бомбардовању 4. 4. 1999; Кувелић Чедомира Милева, Чачак, 5. 3. 1923, Српкиња, домаћица, погинула 4. 4. 1999. у својој кући при бомбардовању предузећа „Слобода” - извор: ОШ ЦЗ)

27. **Кузмановић Р. Миладин** (списак МИА у Чачку, 1966 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; 29. 9. 1966, Лучани, ВП 8065 Чачак, војник резервиста, погинуо 3. 12. 1991. у Самаили - извор: Министарство одбране)

28. **Крупез М. Рашко** (списак МИА у Чачку, 1971, Ракова – 1993, име уписано на спомен-плочу у Општини, погинуо у Скеланима, БиХ, војник по уговору - извор: „Чачански глас” бр. 39, 1995)

29. **Купрешанин П. Милан** (списак МИА у Чачку, 1958 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини)

30. **Лазовић Млађо** (списак МИА у Чачку, 1976, Чачак – 1997, редован војник ВП 6484 Никшић, погинуо на албанској граници 5. 10. 1997)

31. **Мајсторовић А. Александар** (списак МИА у Чачку, капетан, Чачак, погинуо 1. 5. 1999 у селу Чупево; 17. 6. 1968, Чачак, ВП 8977 Краљево, резервни официр, погинуо

1. 5. 1999. у селу Цунево - извор: Министарство одбране)

32. **Маричић В. Братислав** (списак МИА у Чачку, 1953 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини)

33. **Маџаревевић К. Милан** (списак МИА у Чачку 1972 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини, редован војник, погинуо у Тењском Антуновцу – извор: „Чачански глас” бр. 24, 1992; 7. 2. 1972, Слатина, ВП 9855 Бањалука, војник на редовном служењу, погинуо 7. 12. 1991 у Осијеку - извор: Министарство одбране)

34. **Милинковић С. Радомир** (1962, војник, погинуо 9. 4. 1999. у Парменцу - извор: „Чачански глас”, 16. 6. 2006; 24. 1. 1962, Чачак, ВП 4227 Чачак, војник резервиста, погинуо 9. 4. 1999. у Парменцу - извор: Министарство одбране)

35. **Миловановић С. Радојко** (спомен-плоча у ПУ Чачак, „Погинули бранећи Отаџбину”, 27. 5. 1970 – 8. 11. 1998, радник СУП-а Чачак)

36. **Николић П. Радован** (списак МИА у Чачку, 1970 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; 10. 1. 1970, Горичани, ВП 8065 Чачак, резервни официр, погинуо 3. 12. 1991. у Самаили - извор: Министарство одбране)

37. **Обренић Љ. Драган** (Чачак, 19. 10. 1970, Србин, погинуо 10. 5. 1999. при бомбардовању предузећа „Механизација” - извор: ОШ ЦЗ)

38. **Павић Б. Михаило** (списак МИА у Чачку, 1957 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; 12. 4. 1957, Катрга, ВП 8977 Краљево, војник резервиста, погинуо 12. 10. 1991. у Нуштру - извор: Министарство одбране)

39. **Пауновић П. Душанка** (списак МИА у Чачку, 1954 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини)

40. **Петковић П. Стеван** (1957, умро 4. 6. 1999. од последица бомбардовања - извор: „Чачански глас”, 16. 6. 2006)

41. **Премовић Р. Зоран** (списак МИА у Чачку, 1961 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини)

42. **Проковић М. Богдан** (Чачак, 19. 3. 1930, Србин, умро 16. 6. 1999. у болници у Београду од последица рањавања при бомбардовању предузећа „Слобода“ 4. 4. 1999. - извор: ОШ ЦЗ)

43. **Рајовић Б. Драгомир** (списак МИА у Чачку, 1964 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; 30. 6. 1964, Мршинци, ВП 8065 Чачак, војник резервиста, погинуо 30. 11. 1991. у Мостару)

44. **Раковић Живојин** (списак МИА у Чачку, 1953 – 1995, име уписано на спомен-плочу у Општини)

45. **Ристић С. Наско** (Радовница, Трговиште, 18. 8. 1949, место становања Барајево, Србин, радник, погинуо 10. 5. 1999. при бомбардовању предузећа „Механизација“, један пројектил погодио камион у коме се налазио у тренутку проласка поред предузећа - извор: ОШ ЦЗ)

46. **Савић Р. Александар** (спомен-плоча у ПУ Чачак, „Погинули бранећи Отаџбину“, 21. 10 1974 – 17. 9. 1998, радник СУП-а Чачак)

47. **Смиљанић В. Предраг** (списак МИА у Чачку, војник, 1977, Чачак, погинуо 29. 4. 1999. у Доњој Морини – Пећ; 1. 4. 1977, Чачак, ВП 8365 Косовска Митровица, војник на редовном служењу, погинуо 29. 4. 1999. на Морини, Пећ - извор: Министарство одбране)

48. **Стојановић Б. Милош** (списак МИА у Чачку, војник, Чачак, погинуо 11. 4. на Косову и Метохији; 16. 7. 1978, Атеница, ВП 1936 Ђаковица, војник на редовном служењу, погинуо

11. 4. 1999. у Приштини - извор: Министарство одбране)

49. **Топаловић М. Драган** (списак МИА у Чачку, 1951 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини; 18. 2. 1951, Чачак, ТО Тење, добровољац, погинуо 6. 10. 1991. у Тењу - извор: Министарство одбране)

50. **Тошић П. Ненад** (списак МИА у Чачку, 1964 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини; 27. 6. 1964, Чачак, ТО Книн, добровољац, погинуо 8. 6. 1992. на Купресу - извор: Министарство одбране)

51. **Ђурчић В. Радован** (списак МИА у Чачку, 1963 – 1991, име уписано на спомен-плочу у Општини, 4. 8. 1963, Чачак, ВП 8977 Краљево, војник резервиста, погинуо 13. 10. 1991. у Нуштру - извор: Министарство одбране)

52. **Цветић Д. Србољуб** (списак МИА у Чачку, поручник, Чачак, погинуо 4. 6. 1999. у селу Мироша – Ораховац; 3. 9. 1963, Чачак, ВП 8977 Краљево, резервни официр, погинуо 4. 6. 1999. у селу Мируша код Малишева - извор: Министарство одбране)

53. **Чворовић Р. Мирослав** (списак МИА у Чачку, 1959 – 1992, име уписано на спомен-плочу у Општини)

54. **Џемаиловић Х. Велија** (Чачак, 8. 5. 1955, Србин, погинуо 10. 5. 1999. при бомбардовању предузећа „Механизација“ - извор: ОШ ЦЗ)

55. **Шкиљевић П. Саша** (списак МИА у Чачку, војник добровољац, 1971, Чачак, погинуо 11. 5. 1999. у селу Шкоз – Пећ; 25. 12. 1971, Чачак, ВП 8365 Косовска Митровица, војник резервиста, погинуо 11. 5. 1999. у селу Скоза, Дечани - извор: Министарство одбране).

Сйоменик и йошша йалим райницима 1991-1999, у Парку код железничке сїанице у Чачку

Пошша йалим райницима йред сйомен-йлочом на улазу у Градску уйраву Чачка

Сйомен-йлоча йолицајцима који су йоинули бранећи оїаџбину (улаз у Полицијску уйраву у Чачку)

THEY DIED FOR THEIR COUNTRY

The paper contains a list, names and details which could have been found, of the citizens of Čačak who died for their country in all war operations from 1991 to 1999, including the people from the surroundings of Belgrade who died here in 1999 during the criminal bombing by NATO, while they were in transit for work. It includes as well those who were killed in the Land Safety Zone near Bujanovci in 2000 and who also died defending Serbia.

Gvozden OTAŠEVIĆ

ILS ONT DONNÉ LEUR VIE POUR LEUR PATRIE

Cette étude comprend un sommaire, des noms et des particularités, auxquelles nous avons pu aboutir, de citoyens de Cacak qui ont donné leur vie pour leur patrie dans toutes les opérations de guerre des années 1991 aux années 1999, tout comme des personnes des alentours de Belgrade qui périrent ici en 1999 durant le bombardement meurtrier de la part de l'OTAN, tandis qu'ils furent de passage pour affaire. De même sont inclus, également, ceux qui périrent dans la Zone terrestre de sécurité près de Bujanovac durant l'année 2000, en défendant également la Serbie.

Gvozden OTAŠEVIĆ

Делфина РАЈИЋ
историчар уметности
музејски саветник
директор Народног музеја
у Чачку

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК ЗА 2019. ГОДИНУ

Народни музеј у Чачку је током 2019. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покретних културних добара у вези са културном, историјском и уметничком прошлошћу чачанског краја. План рада реализовало је 18 радника, а њиховим радом управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припреме и излагања студијских изложби Музеја која омогућава попуњавање збирки, као и пракса организовања гостујућих изложби са најразличитијом тематиком и одржавања предавања запослених стручњака Музеја у установама и факултетима у Србији.

Посебан сегмент рада представља и садржај сајта Народног музеја. Његово редовно ажурирање, атрактиван дизајн, анимације, фотографије и текстови привлаче бројну интернет публику.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су катерисани као непокретна културна добра

од великог значаја. У управној згради је, услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито смештај предмета.

У погледу грађевинских радова Музеј је ове године спровео обнову камене ограде и дворишта у чијем се средишту налази најстарија грађевина у овом месту, Конак господара Јована Обреновића из 1835. године, у оквиру које је смештена *Сйална йосйавка*.

У току године набављена је следећа опрема: гасни котлови, гусеничар за инвалидна лица, електрични апарати (специјални усисивач за конзерваторску лабораторију, пегла, бежични телефони), рачунарска опрема (рачунар са опремом, скенер, ласерски штампач, екстерни хард дискови).

Дигитализација музејских збирки

Историјски музеј Србије са Музејом Војводине, а у сарадњи са Министарством културе и информисања, започео је током 2018. године реализацију пројекта дигитализације покретног наслеђа, односно имплементирање информационог система у те сврхе.

Примена овог информационог система настављена је у Музеју у Чачку и током 2019. године кроз администрирање, ажурирање и бекаповање података, односно уношење дигиталних записа у јединствени информациони систем.

ПАЛЕОНТОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Збирке и палеонтолошки материјал

Палеонтолошко одељење је у току протекле године наставило са поступком дигитализације културног наслеђа, односно дигитализације Палеонтолошке збирке. Као и претходних година, у фото-лабораторији је настављена израда дигиталних фотографија потребних за изложбе и дигитализацију палеонтолошког наслеђа.

Припрема за реализацију изложбе

Палеонтолошко одељење је за потребе реализације изложбе *Ишчезли свей минулих епоха* од почетка године радило на припреми материјала и истраживању терена са којег он потиче. Целокупан материјал је фотографисан, израђене су дигиталне фотографије фосилног материјала, снимљен је терен где је прикупљена палеофауна, а у каменорезачкој радњи су урађени пресеци фосилног материјала.

Просветна делатност

Као и претходних година, Палеонтолошко одељење се бави образовањем деце предшколског и школског узраста чиме доприноси подизању свести у вези са значајем и вредностима културног наслеђа. Палеонтолог здружно подржава све пројекте који се базирају на образовању деце како би им се на што интересантнији начин приближиле културно-историјске знаменитости града и околине, истакле природне лепоте, значајни геоморфолошки облици и локалитети нашег краја.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке и археолошки материјал

Дигитализовано је 470 предмета из *Праисџоријске збирке* и 66 предмета из *Анџичке збирке*.

Започело се са ревизијом *Праисџоријске збирке*. Сви предмети су дигитално фотографисани и означени, а одштампане су и листе са фотографијама предмета и табелама на којима су збирно приказани основни подаци о сваком појединачном комаду.

Комплетирана је документација са археолошких ископавања на локалитетима Двориште Гимназије у Чачку и Крњине у Мрчајевцима (хумка 1) и послата надлежном Министарству и Народном музеју у Београду.

Завршена је конзервација металних налаза са локалитета Крњине у Мрчајевцима, (хумка 1), као и конзервација металних налаза са локалитета Римски трг (Чачак).

Антрополог Предраг Радовић преузео је и обрадио антрополошки материјал са локалитета Лугови-Бент у Мојсињу, Дубац у Јанчићима, Двориште Гимназије у Чачку и Крњине (хумка 2) у Мрчајевцима.

Археологу Дејану Булићу из Историјског института у Београду предат је остеолошки материјал са локалитета Радаљево (Трешњевица) ради обраде.

Зарад будућег публикавања започета је обрада стакленог материјала из Археолошких збирки Народног музеја Чачак са др Горданом Јеремић из Археолошког института из Београда.

Током јуна обављено је чишћење дела сталне поставке (археологија) у подрумском делу Конака.

Римске терме

Током 2019. године интензивно је рађено на промоцији археолошког културног наслеђа нашег краја.

Археолог Александра Гојгић осмислила је презентацију на Римским термама у виду туристичко-информативне табле са свим релевантним подацима у вези са овим локалитетом. Текст о локалитету доступан је на енглеском, француском, руском и немачком језику, израђена је идеална реконструкција

терми, као и мапа града са свим пронађеним остацима из античког периода. Такође су, у виду фотографија, презентовани предмети, основе грађевина и случајни налази из истог периода. Самим тим представљен је дугогодишњи рад Археолошког одељења на заштити културног наслеђа нашег краја. Промоција табле била је у мају 2019. године чиме су се стекли услови да Римске терме буду отворене од јула па све до октобра, два дана у недељи (уторком и четвртком), од 9 до 15 часова (улаз је био слободан).

Римске терме организовано је посетила група студената археологије са ОРЕА института из Беча, као и деца са својим васпитачима из вртића *Мали кайејан* током *Дечије недеље*. Укупан број посетилаца током ове године био је 257.

Теренска истраживања

Белина, Свешћорска - имање Николића

У периоду од 15. до 17. 4. 2019. године обављено је заштитно археолошко истраживање на локалитету Светогорска – имање Николића (решење Министарства културе Републике Србије бр. 631-02-32/2019 од 5. 4. 2019) к.п. 6253/28. Стручну екипу су сачињавали Александра Гојгић (руководилац) и Вујадин Вујадиновић (археолог из Чачка). Локалитет је саставни део непокретног културног добра – археолошког налазишта Порта Цркве Успења Пресвете Богородице. Средства за ископавање обезбедио је власник парцеле, склопивши уговор са Народним музејем Чачак. Истраживања су извршена на делу парцеле предвиђеном за градњу породично-стамбеног објекта. Отворена је сонда укупне површине 7,5 m која се поклапа са архитектонским нацртом јужног темеља будућег стамбеног објекта. Машински је скинут површински слој до релативне дубине 0,50 cm са рецентним налазима. Одмах испод тог слоја јавља се здравица, светломрка глиновита земља, на релативној дубини од око 1m. Културни слој није утврђен, покретних налаза није

било. Овим истраживањем је утврђено да се античко насеље и некропола не простиру северно од истраженог локалитета Порта Цркве Успења Пресвете Богородице.

Мрчајевци, Крњине (хумка 2)

У периоду од 21. 8. до 20. 9. 2019. године, у трајању од 30 радних дана, обављено је археолошко истраживање хумке на локалитету Крњине, к.п. 3374 и 3375 К.О. Мрчајевци, имање Панића. Стручну екипу су сачињавали: Катарина Дмитровић (руководилац), Љубинка Павловић (документариста), Вујадин Вујадиновић (археолог), Дејан Петровић (препаратор), Марко Бојовић (фотограф и возач), Предраг Радовић (антрополог) и Лидија Никитовић (археолог у пензији, стручни консултант). Хумка је иницијално неправилног облика калоте, највероватније развучена дуготрајним орањем, релативне висине 0,40 - 0,7 m. Примењен је методолошки приступ по коме је површина калоте подељена на четири сегмента са контролним профилима остављеним у наспрамним сегментима. Ископавањем је утврђена прилично једноставна стратиграфија – испод хумусног слоја лежао је танак културни слој испод кога се налазила здравица, окарактерисана у компактном слоју шљунка жућкасто-мрке боје, стерилне структуре. На месту названом Хумка 2 које је својом позицијом и конфигурацијом терена потпуно упућивало на праисторијски тумул, откривени су остаци латенског насеља. Латен или млађе гвоздено доба представља завршну фазу праисторије, обележену великом миграцијом Келта и опредељује се од 5. века п. н. е. до краја старе ере. Код нас отпочиње нешто касније и обично се датира од почетка 3. века п. н. е. На налазишту у Мрчајевцима, у културном слоју и неколицини јама пронађен је покретни археолошки материјал типичан за овај период, понајвише керамика, која је археолозима најдрагоценија за прецизније хронолошко опредељење. Такође, могу се претпоставити и делови лаких стамбених или економских конструкција, што потврђује

краткотрајност насељавања на овом простору. И поред невелике количине археолошке грађе, резултати ископавања на Крњинама су и те како значајни за познавање прошлости овог краја. До сада готово да и нисмо имали латенске налазе, те су непознаницу представљале чињенице о насељавању овог краја, као и карактеристике материјалне културе. Зато нам те драгоцене податке делом разоткрива налазиште у Мрчајевцима и још једном потврђује потребу за наставком археолошких активности на терену, јер је заправо недовољна истраженост најчешћи разлог непознавања многих сегмената прошлости.

Чачак, Црвени сигнал

У периоду од 9. до 14. 10. 2019. године обављено је заштитно археолошко истраживање на локалитету Црвени сигнал, Чачак (решење Министарства културе Републике Србије бр. 631-02-97/2019 од 1. 10. 2019) к.п. 6253/28. Стручну екипу су чинили Александра Гојгић (руководилац) и Љубинка Павловић (археолог). Локалитет је саставни део евидентираног добра које ужива претходну заштиту (Центар града Чачка). У непосредној близини локалитета у Дворишту Гимназије и у Мутаповој улици откривени су делови насеља из касноантичког и некрополе из средњовековног периода, тако да је постигнут договор са инвеститором о истраживању и финансирању археолошких ископавања пре градње пословно-стамбене зграде. Истраживање је спроведено на делу парцеле која је предвиђена за градњу објекта. Отворене су две сонде димензија 1,30 x 14 м и 1,20 x 6 м. Машински је скинут асфалтни део, као и део рецентног насипа до релативне дубине од 0,70 м, у сонди 1. Уочене су старе инсталације за канализацију, тамномрка глиновита земља са остацима цигле, гаражи, мања количина животињских костију, рецентни метални предмети, пар фрагмената турске глеђосане керамике, већи и мањи комади камена. На релативној дубини од 1,50 м јавља се стерилни слој, здравица. Антички слој није утврђен.

Иста стратиграфска ситуација јавља се и у сонди 2 (асфалтна подлога, рецентни насип, тамномрка глиновита са спорадичним коадамима рецентне цигле, већи и мањи комади камена и пар рецентних металних налаза). Здравница се јавља на релативној дубини од 1,40 м. Културни хоризонт није утврђен. По завршету истраживања извештај је предат и инвестиору и надлежном заводу.

Пријевор - Чуљевина

У периоду од 19. 11. до 13. 12. 2019. године обављено је систематско археолошко истраживање на локалитету Чуљевина у Пријевору (решење Министарства културе Републике Србије бр. 631-02-88/2019-02 од 1. 10. 2019) к.п. 1537/1. Стручну екипу су сачињавали: Александра Гојгић (руководилац), Вујадин Вујадиновић (археолог) и Љубинка Павловић (документариста). Први подаци о локалитету потичу још из 1971. године када је случајно приликом орања откривена камена скулптура лава. На овом локалитету је током више година изораван грађевински материјал. Стога се 1977. године приступило сондажним ископавањем. Том приликом откривена је меморија, односно гробница од три просторије датована у крај 4. и почетак 5. века наше ере на основу стаклених посуда, неколико предмета од сребра као што су појасна копча и предмети у виду кашичица (сонди) који су могли имати различите намене. Такође је откривена средњовековна некропола и истражено је пет гробова који су били укопани у антички објекат. Гробних налаза који би могли ближе да одреде период настанка некрополе тада није било, јер објекат није био у потпуности истражен. Стога смо ове године наставили истраживање. Открили смо целокупан објекат који је очуван у темељној зони, са просторијама неједнаке величине: просторија 1 (3 x 2 м), просторија 2 (3 x 3 м), просторија 3 (7 x 7,5 м). Просторије 1 и 2 у овој кампањи су истражене у потпуности (покретни археолошки материјал чинили су фрагменти касноантичке керамике, два гвоздена клина и једна пређица). У просторији 3

приликом претходних истраживања откривена је зидана касноантичка гробница коју због рационализације посла нисмо отварали, већ смо започели ископавање југоисточног дела просторије 3 која није била обухваћена претходним истраживањем. Том приликом у потпуности је откривен скелетни G 5 који је констатован 1977. године. У оквиру гроба, као гробни прилог, откривене су четири наушнице и једно пуно ливено полиедарско дугме, тако да смо сада средњовековну некрополу датовали 10. век наше ере. Одмах испод ње јавља се још једна озидана гробница на свод која је паралелна са гробницом 1, оријентације С-Ј. Она је била већ делимично уништена приликом укопавања средњовековне некрополе, готово дупло је већа од гробнице 1 (оквирно 3 x 1,6 м), али је услед временских услова одлучено да се меморија покрије, а са истраживањем настави следеће године.

Рекогносцирање Шерена

У периоду 18. и 19. марта обављено је краће рекогносцирање села Мојсиње, Доња Горевница, Мрчајевци, Атеница, Вапа и Трнава.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

Катарина Дмитровић је постала члан Извршног одбора 30. комисије – Погребне праксе у праисторији и протоисторији Међународне уније за праисторијске и протоисторијске науке (*UISPP - 30th Commission: Mortuary Practices in Prehistory and Protohistory*).

Бузау, Румунија

На позив организатора, 30. комисије UISPP - Погребне праксе у праисторији и протоисторији, Института за археологију *Василе Парван* из Букурешта (центар за археологију) и Регионалног музеја из Бузауа, у периоду од 17. до 21. октобра 2019. године Катарина Дмитровић је боравила у Румунији ради учествовања на међународном колоквијуму о погребној археологији, са темом *Бронзано и његово доба у Еуразији: ритуали и гробни прилози као мојући маркери социјалној*

идентификација њиховог статуса. На скупу је учествовало више од 30 учесника из земаља југоисточне Европе (Румунија, Украјина, Русија, Молдавија, Бугарска и Србија).

Током колоквијума успешно су презентована два коауторска рада настала у сарадњи са др Маријом Љуштином, доцентом Филозофског факултета у Београду: *Изобилје открива статус? Кнежевске некрополе савременог доба у западној Србији и њихов однос са уобичајеном погребном праксом (The Abundance Revealing Status? First Iron Age Princely Necropolises in Western Serbia and their Relation to the Common Funerary Practice)* и *Улога хилибара у формирању социјалној идентификацији бронзаног обичаја заједнице у западној Србији (The Role of Amber in Forming the Social Identity of the Bronze Age Communities in Western Serbia Revealed through Funerary Practices)*.

Оба рада се баве територијом западне Србије, чији део проучава и Музеј у Чачку презентујући свој материјал и његове релације са суседним подручјима. Такође, радови се припремају за публикавање у међународном зборнику са високим научним угледом.

Београд – међународна конференција NAOS 2.0

На позив Музеја града Београда Катарина Дмитровић је учествовала на међународној конференцији *NAOS 2.0 – Накић осмисли* која се одржавала у Конаку кнегиње Љубице у периоду од 23. до 26. октобра 2019. године.

Према пропозицијама организатора и темом конференције Катарина Дмитровић је презентовала накит бронзаног доба из југозападне Србије, са територије коју делимично својом надлежношћу покрива Народни музеј у Чачку, на којој форме накита бронзаног доба показују велику стилску уједначеност.

Сарадња са другим институцијама, стручним сарадницима и медијима

Завршен је текст за штампање у зборнику посвећеном професору Милошу Јевтићу

у издању *Архаике* Филозофског факултета у Београду: К. Дмитровић, *Шарнирска фибула из Чачка. Један неуобичајен археолошки налаз.*

Остварена је сарадња са Универзитетским колеџом из Даблина (University College Dublin / School of Archaeology) на пројекту *The Fall of 1200 BC* у оквиру кога у Музеју у два наврата боравиле физички антрополози др Димитра Михалис и др Линда Фибигер и обрадиле антрополошки материјал са локалитета бронзаног доба – Дубац у Јанчићима, Ивково Брдо у Крстацу и Руја у Дучаловићима. Узорковале су грађу ради добијања ДНК и Ц14 резултата, који ће бити прослеђени и Музеју.

Током јуна група студената археологије са ОРЕА института из Беча са предавачима др Мариом Гаврановићем и др Барбаром Хорејс, директорком Института, са којима већ дуже време остварујемо професионалну сарадњу, обишла је археолошки локалитет Крњине у Мрчајевцима и сталну поставку Народног музеја у Чачку.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Збирке

Током 2019. са колегом историчарем Филипом Лазовићем започето је скенирање *Збирке фотодографија* и њено уношење у програм за дигитализацију (ИМУС). Од 1. јануара до 30. новембра 2019. године у програм је унето укупно 3.865 предмета, од тога 1.865 са потпуним информацијама. Сви предмети су унети са фотографијом. Према плану, *Збирка фотодографија* требало би да се потпуно дигитализује и са почетним информацијама унесе у програм ИМУС (детаљинији описи биће предочени 2020. и 2021. године). Укупно, са предметима из претходне године, у ИМУС је унето 5. 985 предмета.

Током 2019. године, у сарадњи са Лабораторијом за конзервацију Народног музеја у Чачку, у више наврата извршена је конзервација предмета, од којих су неки презентовани на редовној годишњој изложби радова

ученика Уметничке школе (осам предмета из *Збирке оружја и војне опреме*). Са конзерваторима је обављен и редован годишњи преглед *Збирке униформи*, као и једног мањег броја предмета из других збирки који су били у процесу фотографисања.

У току године инвентарисано је и у депо смештено 157 предмета. Дигитализована је документација 600 културних добара. Предмети су фотографисани и паковани у приручну амбалажу.

Одељење за историју позајмљивало је културна добра из својих збирки Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. Велики број спољних сарадника и истраживача за своје радове користио је грађу из *Збирке фотодографија* и *Збирке архивске грађе*.

Истраживачки рад

Током 2019. године започето је велико истраживање у вези са мисијом *Халијард*. Прегледана је целокупна окупациона штампа у периоду од 1. августа 1943. до почетка октобра 1944 године (листови *Ново време*, *Обнова*, *Понедељак*, *Сиџнал*, *Српски народ*), као и појединачни листови четничког и партизанског покрета и релевантна литература. После вишемесечног истраживања створена је и база података за авионе који су пали у Србији, а чије су посаде већином евакуисане из Прањана. Подаци су добијени из дигиталне колекције докумената Националног архива у Вашингтону, која бележи податке за све америчке авионе који су пали у борби током Другог светског рата. *Missing Air Crew Reports* (MACRs) садрже назив ваздухопловне јединице којој је летелица припадала, базе са које се полетело, циља који је гађан, места пада авиона, серијски број летелице, њен модел и тип, серијске бројеве мотора и митраљеза, имена посаде са војничким бројевима, адресе родбине. Извештај обично указује на временски услове и видљивост у тренутку губитка авиона, узроке пада, изјаве посаде о околности пада и искакању из летелице,

њихова сведочанства о спасавању и евакуацији, као и многе друге детаље.

У више наврата, у просторијама Народног музеја у Чачку, обављени су интервјуи са особама које памте догађаје из Другог светског рата или преносе породичну традицију старијих укућана, али је неретко посећиван и терен на подручју Прањана, Горње Добриње, Пожеге, Дљина и Горњег Милановца, где је обављен разговор са више казивача.

Почетни резултати истраживања презентовани су у форми фелтона који је у десет наставака објављиван од 19. јула до 20. септембра 2019. године у *Чачанском гласу* под називом *Мисија 'Халијарг' у чачанском крају*. Накнадна сведочанства биће уобличена у научни чланак чије се објављивање планира у XLIX броју Зборнику радова Народног музеја у Чачку у 2020. години под називом *Југословенска војска у Ошацибини и амерички авијатичари: пример акције спасавања и евакуација посаде авиона Б-24 „liberator“ коју је имао у Ракову поред Чачка*. У зависности од даљих истраживања и финансијских средстава, планираће се и нове активности, углавном зарад изложбе која би презентовала прикупљени материјал.

Историчар др Милош Тимотијевић био је и рецензент књиге др Владимира Димитријевића *Из еја у филм: књижевни критичар Владимир Вујић* у издању Народне библиотеке у Краљеву.

Послови редакције Зборника радова Народног музеја у Чачку и друга штампана издања Народног музеја у Чачку

Током 2019. године прегледани су сви пристигли радови за *Зборник радова Народног музеја у Чачку* (бр. XLIX), као и они који су штампани у претходном броју. Историчар др Милош Тимотијевић је у оквиру својих задужења примио све радове у папирном и електронском облику, као и прилоге у форми цртежа и фотографија. У XLVIII броју *Зборника радова Народног музеја* објављено је 12

радова. Историчар др Милош Тимотијевић је као члан редакције прочитао све радове, а 10 њих је потписао као рецензент.

Сарадња са институцијама и удружењима, промоције и трибине

У току године историчар Радивоје Бојовић се одазвао позивима за сарадњу са редакцијом *Српског биографског речника* Матице српске Нови Сад, Медија центром *Одбрана* Београд, Народним музејом Београд, Народним музејом Ниш, Завичајним музејом Јагодина, Уметничком галеријом *Надежда Пејровић* Чачак, Међуопштинским историјским архивом Чачак, Удружењем грађана *Кулиура ћирилице* Београд, Удружењем потомака учесника ослободилачких ратова 1912-1920. године *Мајор Драјушин Гавриловић* Београд и др. У истом периоду др Милош Тимотијевић одржао је десет промоција књига и научних предавања.

Сарадња са медијима

Током 2019. године дати су опширни интервјуи за листове *Печай* и *Чачански глас* о монографији др Милоша Тимотијевића *Злато чејника и партизана - деконструкција једног мита: финансије и оштор окупијору у Србији и Југославији 1941-1945.* и монографији *'Храбри' партизани и 'зли' чејници*.

Истовремено су дати и интервјуи за РТС и РТВ.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Поред организационих послова у вези са радом установе, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, активно је учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу *36. гечји мајски салон*, све изложбе које су биле део редовне активности током 2019. године, као и низ књижевних вечери, предавања и учешћа у телевизијским емисијама.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

Набавка нових експоната

У 2019. години Етнолошко одељење је набавило 50 нових предмета, махом у вези са *Збирком њокућсџва*, *Збирком њосуђа* и *Збирком музичких инструмената*. Откупљен је већи број предмета текстилног покућства и одеће, канабе са мини ормаром, писаћа машина *Реминџтон* и машина за штопање чарапа. Од господина Момчила Гојгића, пореклом из Чачка, преузет је мањи део његове изузетно вредне збирке керамике која се састоји од хиљаду комада прикупљених на територији читаве бивше Југославије. Збирка је изузетно вредна, а породица колекционара (који је у међувремену преминуо) спремна је да је у целости у виду легата поклони Народном музеју у Чачку. У току године Етнолошко одељење је од грађана на поклон добило већи број предмета за *Збирку њокућсџва* и *Збирку музичких инструмената*. Склопљен је уговор са брачним паром Антонијем и Љиљаном Симовић о поклону 62 предмета за Етнолошку збирку који ће Музеју бити предати у наредне две године. Значајни дародавци били су Миодраг Шапоњић из Београда, у чије име је Снежана Ашанин поклонила 20 предмета за *Збирку њокућсџва*, госпођа Мила Јовичић из Чачка која је поклонила један радио-апарат и једне гусле, као и Владимир Миљивојевић из Чачка који је Музеју даривао један грамофон из 60-их година XX века.

Документација и инвентаризација предмета

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 212 предмета. У току теренских активности сниман је видео и аудио материјал, а настављен је и процес дигитализације предмета (дигитализован је 741 предмет).

Фото-документација

У дигиталној техници снимљено је око 400 фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља у вези са народним градитељством и предметима материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото-лабораторији је у црно-белој техници снимљено око 30 фотографија.

Рад у депоима, на превентиви и заштити предмета

У оквиру редовних музејских активности сређивани су депои, разврставани предмети и допуњавана реинвентаризација.

Теренска активност

У протеклој години вршена су појединачна теренска истраживања за потребе радова и припрему планираних изложби. Настављена је сарадња са бројним чачанским породицама, од којих су добијени значајни подаци на теме у вези са планираним пројектима, као и за редовна активност на прикупљању нових предмета за етнолошке збирке.

Истраживање црејуљарској заната у Ражњу. Снежана Ашанин је заједно са археолозима др Биљаном Ђорђевић и Ацом Ђорђевићем из Народног музеја у Београду сачињавала стручни тим на истраживању и евидентирању овог древног заната. Пројекат, као и истраживање, реализовани су средствима Министарства културе Републике Србије и општине Ражањ. Циљ овог истраживања је евидентирање новог елемента нематеријалног културног наслеђа. Након успешно обављеног теренског рада, аплицирали смо за упис овог елемента на Националну листу НКН. У децембру месецу Комисија и Национални комитет усвојили су овај предлог и уписали га на Националну листу НКН.

Сеоске славе – Завештине. И ове године Снежана Ашанин се ангажовала у истраживачким активностима у вези са заветином.

Прикупљена је веома важна грађа од које ће се сачинити номинацијска документација за упис ове обичајне праксе на Националну листу НКН.

Бибија. Израђен је видео-запис у Чачку и Гучи у вези са обичајем Бибија код Рома. Реч је о ромској светици коју овај народ слави као заштитницу здравља деце.

Божјићи обичаји у Мрчајевцима и околини. У сарадњи са локалним становништвом, родитељима деце из мрчајевачког вртића и цркве у Бресници, Снежана Ашанин је истраживала божићне обичаје овог краја. Прикупљени су подаци како се данас у породицама обележава Божић, као и то шта је сачувано од традиционалних обичајних пракси, а шта се променило и прилагодило данашњим условима живота. Овим поводом направљен је богат видео-запис.

Научни и стручни скупови и стручно усавршавање

Етнолози су учествовали у раду научно-стручног скупа Етнолошке секције Музејског друштва Србије организованом у Музеју Крајине у Неготину, под називом *Нематеријално културно наслеђе у музејским збиркама и Феномен дејиништва у музејском контексту*, одржаном 4. и 5. јуна 2019. године. Етнолози су излагали следеће теме: Ивана Ћирјаковић - *Хиџена као нематеријално културно наслеђе*, Снежана Ашанин - *Ромска слава Бибија*.

У организацији Етнолошке секције МДС-а, а уз подршку Министарства културе и информисања, 10. и 11. октобра одржана је конференција *Етнографска музеологија и примена информационих технологија*. Етнолози су узели активно учешће на овом скупу који је био од велике помоћи у разрешавању недоумица у вези са актуелном дигитализацијом музејских збирки.

Казан Кулћ Кладово. Снежана Ашанин је учествовала у раду стручног скупа *Нематеријално културно наслеђе као сџрајешки*

ресурс за развој локалне заједнице у Кладову са темом *Знања грађачевских џкаља – дојринос очувању и џрезенијацији нематеријалној културној наслеђа Србије*.

Нематеријално културно наслеђе за одрживи развој – ујоредна искуштва. Снежана Ашанин је учествовала у раду овог научног скупа који је организован у Институту *Серваншес* у Београду, у оквиру панела *Ајрарно наслеђе и рурални развој*, са темом *Кајмак као зашћићени елементи на Националној листи НКН*.

Нематеријална културна башћина Боке Којорске: сћање, изазови, џошенијали. Стручни скуп је организовала ОЈУ Музеји Котор. Снежана Ашанин се одазвала позиву ове установе да заједно са Сашом Срећковићем из Етнографског музеја, др Весном Вучинић са Филозофског факултета и Сузаном Антић из Народног музеја у Зајечару представи нематеријално културно наслеђе Србије.

Етнолошки филм

У току редовних теренских активности направљен је богат видео-материјал. Део снимљеног материјала искоришћен је за монтажу етнолошких филмова аутора Снежане Ашанин приказаних на Фестивалу међународног етнолошког филма у Кучеву: *Производња кајмака и Сеоска слава – Заветина* (филм је награђен специјалном наградом за етнолошки запис, а сниман је на простору општине Параћин). Исти аутор реализовао је и филм *Бибијако Састипе о ромској слави Бибији*.

Нематеријално културно наслеђе

Снежана Ашанин, као регионални координатор за нематеријално културно наслеђе, припремила је четири нова предлога за упис на националну листу нематеријалног културног наслеђа: *Ражањске црејуље, Ромска слава – Бибија, Косидба на Рајцу, Пливање за Бојојављенски крсћ*.

Манифестације

Бојојављење - Као и претходне године, манифестација *Пливање за залеђени крст*, петнаеста по реду, реализована је уз учешће Музеја у сарадњи са Спортским центром *Младоси* и Домом културе. Покровитељи су били Град Чачак и црква Светог Вознесења.

Рад у стручним друштвима

Музејско друштво Србије. Етнолози су активно учествовали у раду овог тела. Снежана Ашанин је радила на реализацији *Билтена* и техничком реализацији часописа *Музеји 6*. Учествовала је и у раду Извршног одбора, ангажована је на пословима у вези са стицањем репрезентативности Музејског друштва, као и у добијању звања *Самосјалној стручњака у култури у области неоекрејној културној наслеђа*.

Етнолошко-антрополошко друштво Србије. Снежана Ашанин је као председник Управног одбора активно радила у Етнолошко-антрополошком друштву Србије.

Пројекти

Снежана Ашанин је у овој години руководила у оквиру неколико стручних пројеката које је подржало Министарство културе: *Кошуље, Ромска слава – Бибија, Пушевима грајачевских ткања* (реализован у сарадњи са Центром за културу општине Лучани у Гучи).

Етнолог Ивана Ђирјаковић је заједно са професором математике Снежаном Тошовић преко Научног клуба Чачак добила средства од Центра за промоцију науке за пројекат *Научни феномен крућа кроз народну традицију нашег краја*. Пројекат је намењен основцима и средњошколцима чачанских школа у коме су на иновативан начин повезане етнологија и математика, а подразумева рад у Музеју и Научном клубу, као и самостално истраживање учесника. Рад на пројекту започет је одржавањем предавања о геометријској орнаментици од праисторије до

данас у Научном клубу, као и предавањем и радионичарским радом у Народном музеју Чачак. На крају рада на пројекту у Галерији Музеја биће одржана изложба о резултатима истраживања.

Удружење *Наше дрво* је у сарадњи са Народним музејом Чачак и Музејом рудничко-таковског краја од Министарства културе РС добило средства у сектору за Нематеријално културно наслеђе за пројекат *Истраживање старих заната на територији општина Чачак и Горњи Милановац*. Пет истраживача-етнолога (Ивана Ђирјаковић, Снежана Шапоњић Ашанин и Марија Пешић из Чачка, као и Наташа Поломац Петковић и Милан Брајовић из Горњег Милановца) вршило је теренска истраживања од почетка јуна до краја октобра на територијама обе општине на којима су евидентиране преостале занатлије, прикупљен је већи број фотографија и снимљен видео-материјал. Као резултат истраживања снимљен је етнолошки филм *Све, све, али занат* у трајању од 29 минута, који говори о старим занатима на територији општине Горњи Милановац. Овогодишња истраживања чине само почетак рада на ову тему који се мора наставити и следеће две године да би био прикупљен потребан материјал за штампу опсежне студије. Пројекат и филм *Све, све, али занат* успешно је представљен публици у Галерији Народног музеја Чачак 27. 11. 2019. и Галерији Музеја рудничко-таковског краја 10. 12. 2019. године.

Покренимо ниш - школа ткања и плетења. Снежана Ашанин је у сарадњи са Удружењем *Сирацимиров зајис* руководила овим пројектом који је подржан од стране Града Чачка. У Музеју је организована школа ткања и плетења намењена нашим суграђанима.

Ој, Мораво. Пројекта је реализован у сарадњи са Удружењем *Сирацимиров зајис*. Од Драгана Ђирковића из Чачка откупљен

је аудио-материјал (50 нумера) на тракама који је пребачен на ДВД запис, а који је сниман седамдесетих година прошлог века и односи се на традиционално певање. Удружење *Сѝрацимиров зайис* је овај материјал поклонило Музеју који је од Драгана Ћирковића откупио још 50 музичких нумера које ће се чувати као веома важан етнолошки материјал.

Радионица Макраме. И ове године музејски сарадник Владимир Радуловић је водио радионицу *Макраме – уметничко везивање чворова*. Радионица је била намењена деци основних и средњих школа, али и свим заинтересованим грађанима. Радионицу је успешно завршио велики број полазника. На крају је приређена и изложба.

Гусле наше свейџе. Ивана Ћирјаковић и Снежана Ашанин руководиле су пројектом у сарадњи са Удружењем *Сѝрацимиров зайис*. У просторијама Музеја организована је *Гусларска радионица* на којој су се окупиле деца која су показала интересовање за овај вид изворног музицирања.

Сарадња са другим установама

Етнолози су сарађивали са Удружењем *Сѝари Чачани*, Удружењем хранитеља моравичког округа *Дейџелина са чеџири лисџа*, Предшколском установом *Моје дейџинсџиво* и *Рагосџи*, Гимназијом Чачак, Туристичком организацијом Чачак, основним школама *Раџко Миџровић* и *Степа Степановић*, Центром за културу општине Лучани у Гучи, Удружењем Ксенија – руски језик, 98. ваздухопловном бригадом – Лађевци и ОЈУ Музеји Котор.

Сарадња са медијима

Сва актуелна дешавања у раду Етнолошког одељења пропратио је велики број медија са којима су етнолози активно сарађивали.

Снежана Ашанин је у више наврата учествовала у емисијама које припрема Културно-образовна редакција РТС-а.

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Рад овог одељења у 2019. години одвијао се путем редовних активности као што су рад са корисницима, набавка и обрада књига и часописа, размена публикација у земљи и иностранству, статистика, али и вршење послова у вези са ажурирањем и чишћењем простора за библиотечку грађу.

Рад са корисницима огледа се у пружању услуга запосленима и истраживачима ван установе. *Зборник радова Народної музеја XLVIII* послат је у размену на 100 адреса у земљи и 46 у иностранство. За библиотеку Музеја набављене су и обрађене следеће публикације: 417 књига (177 размена, 158 поклон, 78 куповина, 4 сопствена издања), као и 153 наслова часописа (98 домаћих и 55 страних).

За кориснике у Музеју омогућено је и претраживање обрађених публикација односно записа у библиотечком програму НИБИС. У 2019. години у овај програм унето је и обрађено око 500 монографских публикација.

Поред текућег посла, у библиотеци је вршено и сређивање књига којима је потребан реинвентар због другачије расподеле у оквиру фонда. На овим и сличним пословима ангажована је помоћ једног радника са средњом школом.

Посећен је Сајам књига у Београду где је са издавачима договорена куповина књига по повољнијим ценама, а уприличен је и један састанак Секције библиотекара и књижничара при Музејском друштву Србије.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима и интервенцијама:

- археолошке збирке:

- локалитет *Аџеница*, *Умке*, *Хумка II*
- У току је конзервација делова гвоздених праисторијских кола.

- локалитет *Мрчајевци – Крњина* (ископавања 2018. године)
- Завршена је конзервација каменог и керамичког материјала, као и 4 бронзана и 12 гвоздених налаза. У току су завршни рестаураторски радови у вези са 2 гвоздена и 4 бронзана предмета.
- локалитет *Јелица, Градина*
- Завршена је конзервација стакленог предмета.
- локалитет *Рудник (Дрење-Дворишће С. Марковића, Дрење-Којовача)*
- У току је завршна конзервација 22 налаза са археолошка ископавања из 2017. и конзерваторски третман 23 налаза из 2018. године.
- У току је конзервација звона-клепетуше са локалитета *Соколица - Осира*.
- *Археолошка сџудијска збирка*
- Завршена је конзервација 5 предмета од керамике.
- У току је конзервација 7 предмета из *Збирке лула*.

- историјске збирке:

- *Збирка оружја и војне опреме*: 3 гвоздена окува за руке/ноге и 1 гвоздени оков за врат, 4 каме - бодежа (3 каме са канијом). У току је конзервација 8 бајонета (2 бајонета са канијом) и 4 тесака.

- етнолошке збирке:

- У току је конзервација 11 металних предмета из *Збирке њокућства* и одабраних играчака из *Етнолошке збирке*.

Превентивна конзервација

Извршени су редовни мониторинг и обрада података амбијенталних услова у *Ситалној њосџавци* Музеја.

Током марта и априла извршена је анализа стања текстилних предмета из дела *Историјске збирке*, као и припрема одговарајуће заштите против инсеката (лаванда).

Дана 30. септембра извршена је дезинсекција унутрашњег и спољашњег простора Конака господара Јована Обреновића (*Ситална*

њосџавка Музеја) и Галерије Народног музеја у сарадњи са фирмом ЦИКЛОН НС, Нови Сад. Према тврдњама ове фирме примењени третман не угрожава музејске предмете, запослене и посетиоце, као ни животну средину.

Конзерватори су током године предузимали одговарајуће мере и активности у домену превентивне конзервације (припрема одговарајућег паковања за чување и транспорт музејских предмета, контрола параметара за адекватно чување и излагање предмета итд.).

Археолошка ископавања

Конзерватор Дејан Петровић је током августа месеца учествовао у археолошким ископавањима Музеја у Чачку (Мрчајевци - Крњина) под руководством др Катарине Дмитровић.

Учествовање на предавањима, радионицама, стручна сарадња

У току прошле године настављена је сарадња са Рударско-геолошким факултетом у Београду у погледу анализе археолошких предмета.

Слободан Богојевић је 4. марта 2019. године у Народног музеју у Београду учествовао на семинару *Унапређење сџајџисџике о музејима у функцији развоја музеја и музејске џублике* у организацији Завода за проучавање културног развитка и Народног музеја у Београду, а уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије.

У Музеју рудничко-таковског краја 1. октобра представљена је стручна публикација *Рудник 1: археолошка исџраживања средњовековних локалитџеџа (2009-2013. џодина)*. О научној публикацији посвећеној резултатима првих пет година археолошких ископавања на Руднику, говорили су уредници др Дејан Радичевић, доцент на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, и Ана Цицковић, виши кустос археолог Музеја рудничко-таковског краја, а у име аутора обратили су се др Немања Марковић,

истраживач сарадник Археолошког института у Београду, и Слободан Богојевић, виши конзерватор Народног музеја у Чачку.

Слободан Богојевић је 28. и 29. октобра учествовао на конференцији *Чишћење (еџика, џехника и есџеџика)* у организацији Галерије Матице српске у Новом Саду. Конференција се бавила питањима чишћења као једне од најчешћих операција у конзервацији са циљем да се окупе стручњаци из различитих институција како би се представила савремена пракса и подстакла дискусија. Партнер у организацији конференције је Министарство културе Републике Србије, а подржали су је Италијански институт за културу у Београду и Аустријски културни форум Београд.

Слободан Богојевић је у периоду од 2. до 7. децембра био један од учесника радионице *РЕ-ОРГ Србија*, програма Централног института за конзервацију, који се реализује уз подршку Министарства културе и информисања и ICCROM-а. Радионица је у Народном музеју у Краљеву обухватила теоријска предавања у вези са музејским предметима и збиркама, организацијом и специфичностима археолошког депоа, као и практичан рад у вези са имплементацијом предлога реорганизације изабраног археолошког депоа музеја у Краљеву.

Изложбе

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Током године Слободан Богојевић је у сарадњи са Александром Гојгић наставио са припремом и реализацијом изложбе у вези са презентацијом и заштитом античког наслеђа Града Чачка. Смештајући античку прошлост у уметнички контекст, изложба ће покрити низ тема са посебним акцентом на очувању античког наслеђа почев од археолошког локалитета и епиграфских споменика, па све до уметничких и употребних предмета који припадају археолошкој збирци Музеја у Чачку.

Стручна пракса из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију наставила је са организацијом стручне праксе из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (смер Конзерватор културних добара).

У периоду од 19. до 21. марта ученици III године Уметничке школе похађали су кратку, информативну стручну праксу из области *Конзервација и ресџаурација мейтала*. Практика је поред теоријског дела подразумевала и мање конзерваторске интервенције на одабраним археолошким налазима. Поред конзерватора Слободана Богојевића у програм је била укључена и професорка Снежана Добросављевић.

У периоду од априла до јуна месеца, ученице IV године Јелена Ђурчић и Катарина Цупарић су у лабораторији, под менторством Слободана Богојевића, припремале матурски рад са темом *Конзервација одабраних џредмеџа из исџоријске збирке Народној музеја у Чачку*. У израду матурског рада били су укључени и др Милош Тимотијевић, историчар (историјско тумачење и интерпретација), Марко Бојовић, фотограф Музеја, као и предметни наставник Рашо Јованић. Рад је поред теоријског дела подразумевао и практичан рад, односно конзерваторски третман одабраних предмета из *Збирке оружја и војне ојреме*. Јелена Ђурчић је радила на конзерваторском третману кама (војних бодежа), а Катарина Цупарић на третману букагија (гвоздени затворски окови). Резултати рада презентовани су у јуну на *Изложби радова ученика Умеџничке школе*, као и у децембру на *Изложби радова ученика Умеџничке школе* у Галерији музеја у Чачку. За ту прилику осмишљени су концепција и поставка конзервираних предмета. Презентација рада приказана је и путем плаката који је дизајнерски осмишљен у сарадњи са графичким дизајнером Миленком Савовићем.

Сајт Музеја

Слободан Богојевић је током године технички координирао одржавање и ажурирање редизајнираног сајта уз консултације са колегама и директором Музеја. Дизајн сајта је поверен Богданки Половини, фотографу и дизајнеру из Београда.

СТАЛНА ПОСТАВКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Сталну поставку Народног музеја током 2019. године посетило је 4670 посетилаца: 2420 деце и 2250 одраслих. Школска популација у оквиру својих програма има и обавезну посету Музеју, па су они и даље најбројнији посетиоци.

Страни посетиоци из околних земаља су најбројнији, а број посетилаца из Кине и земаља северне Африке је и даље у порасту.

Водичи су учествовали у емисијама о Чачку, манастирима Овчарско-кабларске клисуре и сталној поставци музеја на РТС и РТВ.

Настављена је сарадња са редакцијом Српског биографског речника Матице српске којој је предата биографија народног хероја Димитрија Писковића Трнавца.

Музеј геињсџива

У току године настављене су активностима у вези са реализацијом Музеја детињства. Припремљени су панои и предмети, а осмишљен је и комплетан изглед будуће поставке.

ИЗЛОЖБЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

У Галерији Народног музеја отворене су две изложбе из сопственог програма, шест гостујућих и седам изложби које су организовали појединци, организације и удружења из Чачка. Пратећи програм чинила су предавања, промоција књига и разговори. Галерију Народног музеја у Чачку је током 2019. године посетило 6810 посетилаца.

XXXVI Дечји мајски салон са шемом Сјо-меничко наслеђе

Редовна годишња изложба *Дечји мајски салон*, аутора Делфине Рајић, отворена је 23. маја. Ова ликовна смотра окупила је 17 школа са подручја Града Чачка и општина Лучани, Ивањица и Горњи Милановац. Приспело је 746 радова од којих је селекциона комисија одабрала 705 за излагање. Од одабраних радова награђено је десет, а најбоља је била *ОШ Срејен Лазаревић* из Прилика. Изложбу прати каталог од 36 страна.

Кошуљица извезена...

Средствима Министарства културе Републике Србије реализована је изложба *Кошуљица, извезена...* у оквиру пројекта *Кошуље*. Одобрена су средства за теренски рад, истраживање, конзервацију, набавку нових експоната, стручни каталог, паное, набавку средстава за излагање, као и за трошкове рецензије и отварања изложбе. Урађен је каталог, обрађено је 96 експоната и приказан стручни текст о овом сегменту народне одеће. Изложба је отворена 26. децембра.

Изложбе Народног музеј у припреми

Ишчезли свей минулих ејоха

Палеонтолошко одељење је у 2019. години радило на анализи материјала неопходног за реализацију изложбе *Ишчезли свей минулих ејоха* која је у припреми. Целокупан материјал је фотографисан, израђене су дигиталне фотографије фосилног материјала, сниман је терен где је палеофауна прикупљена, а у каменорезачкој радњи су урађени пресеци фосилног материјала.

Халијарг

Започето је истраживање за будућу изложбу *Халијарг* посвећену спасавању и евакуацији савезничких авијатичара током Другог светског рата у Србији.

Гостујуће изложбе

Наша историја, наша сећања

У Народном музеју је од 6. фебруара 2019. године гостовала путујућа изложба Француског института из Београда *Наша историја, наша сећања* посвећена сећању на ослобађање Србије у јесен 1918. године. Поставка у Чачку била је допуњена са пет витрина у којима су били изложени предмети француског генерала Ремона Пижоа, француске аеропланске ескадриле у Србији и српских ђака школованих у Француској. Изложбу је отворио француски амбасадор Фредерик Мондолини.

Изложбе у организацији појединаца, организација и удружења

- Годишња изложба фотографија фото-групе *Формай – Гиф* отворена је 5. јула.
- Изложбу слика *Ту, где јеси* аутора Драгане Марић отворила је 19. јула Делфина Рајић.
- 5. симпозијум радова младих уметника (традиционална изложба студената факултета уметности) отворена је 14. августа. Изложбу је отворила Делфина Рајић.
- XXI годишњу изложбу Удружења љубитеља уметности *Есџеј* отворила је 10. октобра Делфина Рајић.
- *Рајно ваздухопловство у Друјом свејском рају* у организацији макетарских клубова 13. новембра отворила је Делфина Рајић.
- Изложба радова ученика Уметничке школе отворена је 2. децембра. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Гостовање изложби Музеја из Чачка

У првој половини године Делфина Рајић је у Паризу у свечаној сали цркве Свети Сава отворила изложбе *Манастџири Овчарско-кабларске клисуре* и *Војвода Пејтар Бојовић – живој и њобеге*. Том приликом представљена је и монографија о манастирима.

Музеји Србије 10 дана од 10 до 10

Палеонтолошко одељење је учествовало у манифестацији *Музеји као средишња културе* у оквиру програма *Међународног дана музеја* који је одржан од 13. до 19. маја. Кустос-палеонтолог Биљана Чкоњевић је тим поводом приредила изложбу *Чудесни свеј минерала и фосила* у Галерији Народного музеја Чачак. Публика је могла да види најинтересантније примерке фосила који се чувају у *Палеонтолошкој збирци* Народного музеја у Чачку, а сведоци су бурне геолошке прошлости чачанског краја, као и примерке минерала кварца, калцита, сфалерита, галенита и родохрозита из дела колекције минералшке збирке дародаваца Петра Урошевића који је Народном музеју својевремено поклонио значајну збирку минерала из Трепче.

Народни музеј Чачак учествовао је у манифестацији *Музеји за десет*, уз партнерску сарадњу Туристичке организације града Чачка. Археолог Александра Гојгић организовала је и осмислила флајер у вези са овом манифестацијом. И ове године Римске терме су биле отворене за посетиоце, а изложена је и макета терми на Градском тргу коју је, уз консултације са археологом Александром Гојгић, израдио макетар Мишо Стевановић. Одржане су и две радионице са темом *Систем прејања у римским шермама*. Учествовала су деца из *ОШ Милица Павловић* и Економске школе са својим професорима Јаном Јуреш и Дејаном Шипетићем.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

Промоције, представљања публикација, изложбе

У Галерији Народного музеја 17. јануара одржано је предавање оца Ромила Кнежевића под називом *Бој и сиварање из неосиварене слободе*.

У Уметничкој галерији *Надежда Пејровић* 10. јануара др Милош Тимотијевић одржао је предавање под насловом *Ћоменичко наслеђе Чачка 1859-1934.*, посвећено споменику који је на Чачанском гробљу подигнут погинулим и умрлим војницима у ратовима 1912-1918. године (*Ћоменик чешири вере*). Предавање је одржано у оквиру серије разговора у вези са изложбом *Аквизиције II 2014-2017*, односно раду уметнице Марије Келечки под називом *Архивирање прошлости*.

У просторија Свечане сале Града Краљева 18. јануара др Милош Тимотијевић говорио је на промоцији књиге *Српска љрича* коју је приредио историчар Немања Девић. Осим приређивача на промоцији је говорио и уредник Службеног гласника Борисав Челиковић. Промоцију су организовали Краљевачко удружење писаца и удружење Краљевачки форум.

У Галерији Народног музеја 21. фебруара отворена је изложба Музеја рудничко-таковског краја *Светиомир Насијасијевић (1902-1979): заборављени неимар балканске музике*, и представљена књига *Пуш у музику*. У представљању књиге учествовали су др Весна Пено, виши научни сарадник Музиколошког института САНУ, Тања Гачић, историчар уметности, и Делфина Рајић, историчар уметности и рецензент издања.

Промоција петог тома публикације *Обреновићи у музејским и друштим збиркама Србије и Европе V*, организована је 7. марта у Галерији Музеја рудничко-таковског краја. Учествовали су уредник Александар Марушић, рецензент др Милош Тимотијевић и историчар Борисав Челиковић.

У просторији библиотеке Међуопштинског историјског архива у Чачку 8. марта др Милош Тимотијевић је говорио на промоцији књиге *Српска љрича* коју је приредио историчар Немања Девић. На промоцији су говорили и уредник Службеног гласника Борисав Челиковић, историчар Горан Давидовић и професор књижевности др Владимир Димитријевић.

У Галерији Народног музеја у Краљеву, 21. марта приређена је промоција публикације *Ћоменница ѿоинулих у рајовима 1991-2000. ѿодине са ѿодручја Краљева* коју је приредио др Милош Тимотијевић. Поред приређивача на промоцији су говорили директор Народног музеја у Краљеву и историчар Дарко Гучанин, кустос Народног музеја у Краљеву и историчар Мирјана Савић и председник Удружења погинулих у ратовима 1991-1999. године у Краљеву Милисав Вујанац.

У Галерији Народног музеја изложбу *Ћићеци Босне и Херцеѿовине, Србије и Црне Горе* 21. марта отворио је др Милош Радовановић.

У Галерији Народног музеја 24. марта отворена је изложба *Дан сећања*. Изложбу је отворио мајор Александар Гајић, пилот 98. ваздухопловне бригаде у Лађевцима.

У свечаној сали Гимназије у Горњем Милановцу др Милош Тимотијевић је 28. марта одржао предавање о животу и раду књижевника и политичара Драгише Васића, поводом обележавања 140 година постојања ове школе.

У Галерији Народног музеја 10. априла отворена је изложба Етнографског института САНУ *Сећање на сећања - ѿеренска исѿраживања у домаћој еѿнолоѿији и анѿроѿолоѿији у ѿрошлости и данас*. Изложбу су отворили др Љиљана Гавриловић и МА Милан Томашевић.

У просторијама *Српској културној центра* (СКУЦ) у Пули 12. априла организована је промоција монографије *Манасѿири Овчарско-кабларске клисуре* на којој су говорили аутори Делфина Рајић и др Милош Тимотијевић.

У Галерији Народног музеја 17. априла представљена је књига *Солунски фронт ѿочима савременика - Дневник и фѿѿѿографије рајноѿ сликара Драѿѿѿуба Павловића*. О књизи су говорили др Љубодраг П. Ристић (Балканолошки институт САНУ), Драгана Лазаревић Илић (историчар и музејски саветник) и Делфина Рајић (историчар уметности).

У Галерији Музеја рудничко-таковског краја 18. априла организована је промоција монографије *Камена књиѿа ѿредака*. Говорили

су Саша Савовић, др Милош Тимотијевић и Слободан Николић.

У Галерији Народног музеја предавање о владики Николају Велимировићу одржао је 3. маја Предраг Шћепановић, свештеник из Подгорице.

Изложбу уметника Народне Републике Кине у Галерији Народног музеја отворила је 8. маја Гао Сјухе, трећи секретар у Амбасади Народне Републике Кине.

У Музеју у Чачку 17. маја одржана је Скупштина Музејског друштва Србије.

На споменику културе Римске терме 20. маја отворена је Туристичко-информативна табла.

У Галерији музеја 28. августа представљен је XLVIII Зборник радова Народног музеја у Чачку. Учествовали су др Гордана Јеремић, виши научни саветник Археолошког института, др Александра Колаковић, научни саветник Института за политичке студије Београд, и Делфина Рајић, историчар уметности.

Изложба *Поћлед изблиза - Аишеље Паје Јовановића*, у сарадњи са Музејом града Београда, отворена је 30. августа у Галерији музеја. Изложбу је отворила Исидора Савић, историчар уметности и кустос.

Књига аутора Дејана Ристића *Мишови српске историје* представљена је 17. октобра у Галерији музеја. Учествовали су Владимир Томчић, историчар уметности и директор *Филмских новосћи*, др Александар Узелац, виши научни сарадник Историјског института, Дејан Ристић и Делфина Рајић, историчар уметности.

У новим просторијама Градске библиотеке *Владислав Пећковић Дис* у Чачку, 4. новембра организована је промоција књиге др Милоша Тимотијевића *Злајто чејника и њарџизана: деконструкција једној миша: финансије и ошћор окујашору 1941-1945*. На промоцији су говорили аутор, уредник Борисав Челиковић, рецензент др Владимир Димитријевић и модератор Мирко Дрманац.

У Галерији музеја 27. новембра представљен је пројекат *Испраживање сћарих занаша на ѿеришорији ойшћина Чачак и Горњи Милановац* и приказан етнолошки филм *Све, све, али занаш*.

У Галерији Народног музеја у Краљеву 29. новембра организована је промоција књиге др Милоша Тимотијевића *Злајто чејника и њарџизана: деконструкција једној миша: финансије и ошћор окујашору 1941-1945*. На промоцији су говорили аутор, уредник Борисав Челиковић, рецензент др Владимир Димитријевић и модератор Дарко Гучанац, директор Музеја у Краљеву.

Монографија *Косовско њишање 1974 – 1989*, аутора Петра Ристановића, представљена је 12. децембра у Галерији музеја. Учествовали су др Коста Николић, др Милутин Живковић, аутор и Делфина Рајић, историчар уметности.

У Музеју рудничко-таковског краја 14. децембра Делфина Рајић је учествовала као рецензент на представљању публикације *Српски војници умрли у Холандији 1917-1919.*, аутора Татјане Вендриг, филолога, Фабијана Вендрига, политиколога, и Џон Стинена, саветника у Влади Холандије.

КАДРОВИ

Милица Јечменица је у јануару, као и од априла до јуна, радила у библиотеци Музеја.

Драгана Поповић Кеџић радила је током 2019. године, а Станика Рвовић је започела рад на одређено време од 10. октобра на месту хигијеничара.

Милица Безмаревић, дипл. инж. информатике радила је на одређено време у периоду од 24. октобра до 31. децембра.

Марија Пешић, дипломирани етнолог започела је рад у Музеју 11. фебруара, а дипломирани историчар Филип Лазовић 1. јула у оквиру стручне праксе Националне службе за запошљавање.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

1. Katarina Dmitrović, New set of Double Shank Pins from Čačak, in: *Digging in the Past of Old Europe*, Studies in honor of Christian Schuster at his 60th Anniversary, Târgu Jiu – Brăila, 2019, 117-123. ISBN 978-606-654-342-2

2. Katarina Dmitrović, An Archaeological Insight into the Early and Middle Bronze Age Cultural Pattern in Western Serbia, in: *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages*. Proceedings of the 17th International Colloquium of the Funerary Archaeology, Targu Jiu, Gorj County (Romania) 4th-7th October 2018, Târgu Jiu – Brăila, 2019, 115-122. ISBN 978-606-654-339-2

3. K. Dmitrović, M. Ljuština, The Abundance Revealing Status? First Iron Age Princely Necropolises in Western Serbia and their Relation to the Common Funerary Practice, In: *„Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead“*, Book of Abstracts of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, 17-20 October, County Museum Buzau, Romania, 12.

4. M. Ljuština, K. Dmitrović, The Role of Amber in Forming the Social Identity of the Bronze Age Communities in Western Serbia Revealed through Funerary Practices, In: *„Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead“*, Book of Abstracts of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, 17-20 October, County Museum Buzau, Romania, 8.

5. Радивоје Бојовић, Војвода Петар П. Бојовић – живот и победе, у: Станојка Миливојевић, Индира Генџић, Радивоје Бојовић, Спомен-соба војводе Петра Бојовића и Нововарошки крај у Великом рату 1914-1918., Ужице, 2018, 15-24.

6. Радивоје Бојовић, Париски атеље Надежде Петровић, Наслеђа, књ. 9, Чачак, 2019, стр. 109.

7. Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић и српска национална идеја, друго доуњено издање* (Београд: Службени гласник, 2019), стр. 588.

8. *Сјоменица јојинулих у рајовима 1991-2000. године са јодручја Краљева*, пр. Милош Тимотијевић, (Краљево: Народни музеј: Удружење породица палих бораца ратова од 1990 до 1999. године града Краљева, 2019), стр. 184.

9. Милош Тимотијевић, „Храбри“ партизани и „зли четници: студије о Србији у Другом светском рату (1941-1944), (Београд: Catena mundi, 2019), стр. 234.

10. Милош Тимотијевић, „Судбина сребра Ужичке републике“, *Годишњак за друштвену историју* 1 (2018[шт. 2019]), 57-81.

11. Miloš Timotijević, „Finansije ЈVuO у Србији 1941-1944.“, *Istorija 20. veka* 2 (2019), 137-156.

12. Милош Тимотијевић, „’Вазда верни поданици’: списак особа које су добиле орден на рођендан Краљице Драге Обреновић 11. септембра 1901. године“, *Зборник радова Народној музеја XLVIII* (Чачак, 2018 [шт. 2019]), 45-54.

13. Милош Тимотијевић, „Видова, село на почетку Овчарско-Кабларске клисуре“, *Бележник Овчарско-кабларске клисуре* 9 (2018[шт. 2019]), 41-45.

14. Милош Тимотијевић, Делфина Рајић, „Природни амбијент Овчарско-кабларске клисуре“, *Бележник Овчарско-кабларске клисуре* 9 (2018[шт. 2019]), 99-106.

15. Miloš Timotijević, [prikaz knjige] „Kosta Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani: 1989–1992. knjiga prva: ‘Svi Srbi u jednoj državi’*, Beograd, Službeni glasnik, 2018, 530“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd, 2019, 234-236.

16. Милош Тимотијевић, „Записи у објективу Саше Савовића [предговор]“, у: Саша

Савовић, *Крст у дубу : зајиси, закршћена сџабла рудничко-џаковској краја* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-џаковског краја : Удружење ликовних и примењених уметника, 2019), 2-3.

17. Делфина Рајић, *Извешџај о раду Народной музеја за 2018. џодину*, Зборник радова Народной музеја, књ. XLVIII, Чачак, 2018, 233-250.

18. Делфина Рајић, Рецензија у публикацији *Срџски војници умрли у Холандији 1917-1919.*, аутора Татјане Вендриг, Фабијана Вендрига и Џон Стинена, Музеј рудничко-џаковског краја, 2019; 77, 159.

19. Делфина Рајић, *Феномени џуџовања*, Фрагменти о Чачку. 1, приредила мр Маријана Матовић, Народни музеј Чачак, Чачак, 2019, 9-10.

20. Слободан Богојевић, *Конзервација средњевековной калуџа за израду хосџије са Рудника*, Рудник 1: истраживања средњевековних налазишта (2009-2013. година), Музеј рудничко-џаковског краја (2019), 141-149.

Зборник радова

1. *Зборник радова Народной музеја XLVIII* (Чачак, 2018 [шт. 2019]), стр. 300.

Каџалози

1. Делфина Рајић, *Сџоменичко наслеђе: 36. дечји мајски салон*, Народни музеј Чачак, 2019, стр. 36.

2. Биљана Чкоњевић, *Ишчезли свей минулих еџоха*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2019, стр. 8.

3. Снежана Шапоњић Ашанин, *Кошуљица, извезена...*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2019, стр. 77.

Књије

1. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Ризница џрошлости : Овчарско-кабларска клисура и њени манасџири, груџо издање* (Чачак : Легенда : Народни музеј, 2019), стр. 219.

2. Маријана Матовић, Фрагменти о Чачку. 1, Народни музеј Чачак, Чачак, 2019, стр. 241.

3. Маријана Матовић, Фрагменти о Чачку. 2, Народни музеј Чачак, Чачак, 2019, стр. 240.

Директор
Делфина Рајић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
National museum journal = Recueil des travaux du
Musée national / главни и одговорни уредник
Делфина Рајић. - [Штампано изд.]

. - 1969, књ. 1- . - Чачак : Народни музеј, 1969-
(Чачак : Артера). - 26 cm

Годишње.

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS.SR-ID 8293890

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Делфина Рајић - Радивоје Бојовић - Милош
Тимотијевић
АЛБУМ СТАРОГ ЧАЧКА (1870-1941)
Чачак, 2010.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
ЦРКВА СВЕТОГ ВАЗНЕСЕЊА У ЧАЧКУ
Чачак, 2011.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ
КЛИСУРЕ
Чачак - Београд, 2012.

Милош Тимотијевић
МОДЕРНИЗАЦИЈА БАЛКАНСКОГ ГРАДА
(1944-1989). КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА
РАЗВОЈА ЧАЧКА И БЛАГОЕВГРАДА У ЕПОХИ
СОЦИЈАЛИЗМА
Чачак, 2012.

Милош Тимотијевић
ЧАЧАК У ДОБА СОЦИЈАЛИЗМА (1944-1990)
ФОТОГРАФИЈА КАО РЕПРЕЗЕНТ
ПОЛИТИЧКЕ МОЋИ
Чачак, 2013.

СПОМЕНИЦА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
У ЧАЧКУ 1952 - 2012,
Чачак, 2013.

Михаило Милинковић
Перица Шпехар
ГРАДИНА НА ЈЕЛИЦИ
ТРИДЕСЕТ ГОДИНА
АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА (1984-2014)
Чачак, 2014.

Милош Тимотијевић
СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД ПОБЕДЕ
НАД ФАШИЗМОМ (1945-2015)
Чачак, 2015.

КУЛТУРА ИСХРАНЕ
Чачак, 2015.

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.rs